

Олександр Стражний

Український менталітет

ілюзії – міфи – реальність



Нова авторська редакція
2017

Зміст

ПЕРЕДМОВА	6
ЩО ТАКЕ МЕНТАЛІТЕТ	7
ГЕНЕТИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПОКОЛІНЬ	8
КОГО ВВАЖАТИ УКРАЇНЦЕМ	10
АРХЕТИПИ СТАРОДАВНІХ ПЛЕМЕН ПРИДНІПРОВ'Я.....	12
МІЛЬЙОН РОКІВ ДО НАШОЇ ЕРИ	13
ЛЬОДОВИКОВИЙ ПЕРІОД	13
ТРИПІЛЬСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ	15
<i>Чи були трипільці пращурами українців?</i>	15
<i>У жорнах історії</i>	16
<i>Національність</i>	16
<i>Особистість – суспільство</i>	17
<i>Економіка</i>	17
<i>Культура</i>	18
<i>Архітектура</i>	18
<i>Релігія</i>	19
<i>Мова</i>	19
<i>Писемність</i>	20
<i>Менталітет</i>	21
<i>Павутиння тисячоліть</i>	22
ДОСЛОВ'ЯНСЬКІ Й ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА	24
<i>Інтерв'ю з Геродотом</i>	25
<i>Національність</i>	30
<i>Мова</i>	30
<i>Побут</i>	31
<i>Економіка</i>	31
<i>Культура</i>	32
<i>Писемність</i>	32
<i>Релігія</i>	32
<i>Менталітет</i>	33
ІЗ КИМ ПОВЕДЕШСЯ, ВІД ТОГО Й НАБЕРЕШСЯ	35
КІММЕРІЙЦІ	36
СКІФИ	37
<i>Інтерв'ю з Геродотом (продовження)</i>	38
<i>Менталітет</i>	44
САРМАТИ	47
<i>Національність</i>	47
<i>Мова</i>	47
<i>Військова справа</i>	47
<i>Побут</i>	47
<i>Економіка</i>	48
<i>Релігія</i>	48
<i>Культура</i>	48
<i>Писемність</i>	48
<i>Сарматські амазонки</i>	48
<i>Менталітет</i>	50
АНТИЧНА ГРЕЦІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я	51
<i>Вони і ми</i>	51
<i>Особистість – суспільство</i>	53
<i>Влада</i>	54
<i>Робота</i>	55
<i>Військова справа</i>	55
<i>Культура</i>	55
<i>Медицина</i>	56
<i>Релігія</i>	57
<i>Кохання</i>	58
<i>Менталітет</i>	59
<i>Чи вплинув давньогрецький менталітет на український?</i>	60
РИМ	63
<i>Особистість – суспільство</i>	63

<i>Влада</i>	64
<i>Робота</i>	65
<i>Військова справа</i>	65
<i>Культура</i>	66
<i>Медицина</i>	67
<i>Релігія</i>	67
<i>Кохання</i>	68
<i>Менталітет</i>	69
СЛОВ'ЯНИ	70
ВЕНЕДИ, СКЛАВИНИ, АНТИ.....	71
ПОЛЯНИ, ДЕРЕВЛЯНИ, СІВЕРЯНИ.....	72
ІНТЕРВ'Ю ІЗ СЕРЕДНЬОВІЧНИМИ ІСТОРИКАМИ.....	72
ЕТНІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ.....	77
<i>Національність</i>	77
<i>Побут</i>	77
<i>Економіка</i>	78
<i>Військова справа</i>	78
<i>Мова</i>	78
<i>Писемність</i>	79
<i>Культура</i>	79
<i>Релігія</i>	79
<i>Кохання</i>	80
<i>Менталітет</i>	81
КИЇВСЬКА РУСЬ	84
КОРОТЕНЬКИЙ ЕКСКУРС В ІСТОРІЮ.....	85
ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЯ І ПОБУТУ.....	97
<i>Національність</i>	97
<i>Особистість – суспільство</i>	98
<i>Побут</i>	98
<i>Міста</i>	99
<i>Економіка</i>	99
<i>Влада й військова справа</i>	100
<i>Релігія</i>	101
<i>Мова</i>	102
<i>Писемність</i>	102
<i>Література</i>	102
<i>Філософія</i>	103
<i>Художні ремесла</i>	103
<i>Музика</i>	104
<i>Медицина</i>	104
<i>Кохання</i>	105
<i>Менталітет</i>	106
МЕНТАЛЬНІСТЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ.....	110
<i>Особистість – суспільство</i>	110
<i>Влада</i>	111
<i>Робота</i>	111
<i>Військова справа</i>	112
<i>Культура</i>	112
<i>Мови</i>	112
<i>Медицина</i>	112
<i>Релігія</i>	113
<i>Кохання</i>	113
<i>Порівняльний аналіз "середньовічноєвропейської" та "києворуської" душі</i>	114
НЕПРОХАНИЙ ГІСТЬ ГІРШИЙ ЗА ТАТАРИНА.....	116
УКРАЇНЦІ XIV – XXI СТ.	119
ЗИГЗАГИ ІСТОРІЇ.....	119
ІНТЕРВ'Ю.....	127
ЕТНІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ.....	135
<i>Національність</i>	135
<i>Мова</i>	136
<i>Побут</i>	136

<i>Особистість – суспільство</i>	137
<i>Робота</i>	137
<i>Релігія</i>	137
<i>Влада</i>	138
<i>Військова справа</i>	138
<i>Освіта й наука</i>	140
<i>Культура</i>	142
<i>Архітектура</i>	143
<i>Театр</i>	143
<i>Живопис</i>	144
<i>Музика</i>	146
<i>Література</i>	147
<i>Кохання</i>	150
СУСІДИ З ОБОХ БОКІВ	153
РОСІЙСЬКИЙ МЕНТАЛІТЕТ	154
<i>Нація, територія, природа</i>	154
<i>Культ царя</i>	155
<i>Архетип сильної руки – агресивність – жорстокість</i>	156
<i>Державність – патріотизм – відсутність свободи особистості</i>	157
<i>Імперське мислення – широчінь душі</i>	157
<i>Безкорисливість – корупція</i>	158
<i>Мораль – неповага до закону</i>	159
<i>Благородство – презирство до людини</i>	159
<i>Гостинність – недобррозичливість</i>	160
<i>Культура – невігластво</i>	161
<i>Підприємницька спритність – лінощі</i>	162
<i>Поспішність – категоричність – рішучість</i>	162
<i>Непередбачуваність – допитливість – невибагливість</i>	163
<i>Гумор – товарицькість – пияцтво</i>	163
<i>Кохання</i>	164
<i>Висновок</i>	164
МЕНТАЛЬНІСТЬ СУЧАСНОЇ ЄВРОПИ	167
<i>Національний невроз</i>	167
<i>Порядок і влада закону</i>	167
<i>Прагматизм</i>	168
<i>Культ грошей</i>	168
<i>Висока працездатність</i>	168
<i>Прагнення до якості</i>	168
<i>Снобізм</i>	169
<i>Пунктуальність</i>	169
<i>Індивідуалізм – самотність</i>	169
<i>Емоційна стриманість</i>	170
<i>Турбота про тіло на шкоду душі</i>	170
<i>Чесність</i>	171
<i>Уміння робити висновки з помилок</i>	171
<i>Кохання</i>	171
МОЗАЙКА УКРАЇНСЬКОЇ ДУШІ	174
ПЕРЛИНИ САМОБУТНЬОГО НАМИСТА	176
<i>Осілість</i>	176
<i>Хазяйновитість</i>	176
<i>Універсальність</i>	177
<i>Миролобство</i>	177
<i>Сміливість</i>	178
<i>Волелюбність</i>	178
<i>Демократичність</i>	179
<i>Духовність</i>	180
<i>Обдарованість</i>	180
<i>Образність сприйняття</i>	181
<i>Сентиментальність</i>	181
<i>Містицизм</i>	181
<i>Сердечність</i>	182
<i>Відкритість</i>	182

<i>Барокове мислення</i>	183
<i>Кмітливність, хитрість, лукавство</i>	184
<i>Самовілля</i>	184
<i>Оптимізм</i>	185
<i>Стійкість до стресу</i>	185
<i>Життєрадісність</i>	186
<i>Розвинене почуття гумору</i>	186
<i>Преклоніння перед жінкою</i>	187
<i>Повага до родини</i>	187
<i>Еротичність</i>	188
МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ	190
<i>Інтровертність</i>	191
<i>Помірність</i>	191
<i>Меркантильність – безкорисливість</i>	191
<i>Обережність – інертність</i>	193
<i>Пасивність – ініціативність</i>	194
<i>Працьовитість – лінощі</i>	194
<i>Акуратність – невибагливість</i>	195
<i>Індивідуалізм – колективізм</i>	195
<i>Емоційність – вразливість</i>	196
<i>Комунікабельність – замкнутість</i>	196
<i>Доброта – недобррозичливість</i>	196
<i>Патріотизм – толерантність</i>	197
<i>Ввічливість – прямолінійність</i>	198
<i>"Відсталість" – високий інтелект</i>	198
<i>Харизматичність</i>	200
ВІДГОМОНІ ЗАБУТИХ НЕДУГ	202
<i>Провінційність</i>	202
<i>Консерватизм</i>	203
<i>Нездатність до стратегічного планування</i>	203
<i>Занижена самооцінка</i>	203
<i>"Совковість"</i>	205
<i>Наївність, інфантильність</i>	206
<i>Недбальство</i>	206
<i>Замкненість у своїй групі</i>	207
<i>Брак цілеспрямованості</i>	208
<i>Неповага до закону, анархічність</i>	208
<i>Непоследовність, прагнення "служити двом панам"</i>	209
<i>Брак допитливості</i>	209
<i>Зневага до здоров'я</i>	209
<i>Амурний авантюризм</i>	210
ВІЯННЯ НОВИХ ЧАСІВ	211
ЯКИМИ БАЧАТЬ СЕБЕ УКРАЇНЦІ	212
ПОГЛЯД ІНОЗЕМЦІВ	213
УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ І МАЙБУТНЄ	218
ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ	221

Передмова

Кожен може обрати собі Бога. Кожен може обрати собі національність. Навіть історію. Однак ніхто не може обрати собі менталітет.

Дехто стверджує, що росіяни, українці й білоруси – один народ, а їхні правителі – інший. Із правителями начебто більш-менш зрозуміло: вони, немов коти на виставці, всі різні. А з народом? Чи справді ми, слов'яни, "однакові"? І чи взагалі ми – слов'яни? Хто такий українець? Чим він відрізняється від росіянина, поляка, німця? Які в його ментальності козири? А які масті биті?

Перше видання цієї книги було опубліковане у 2008 році. В той час науково-популярних досліджень про український менталітет майже не існувало. Вони, начебто, були, однак, умовно кажучи, поділялися на три типи.

Напрямок перший можна назвати так: параноїдально-патріотичні мантри. Щось на кшталт «москалі пішли від Мосоха, а козаки від сина Яфета – Гомера». Круто! Одне слово, Україна – батьківщина слонів. Ну, як не слонів, то принаймні найрозумніших, найхитріших мавп.

Другий напрямок діаметрально протилежний. Його головна думка була такою: українець – це маргінал, людина, невротизована комплексом меншовартості, незатребуваності, нереалізованості... У подібних дослідженнях, причому своїх же, українських авторів, червоною ниткою проходив висновок: «нас гнобили, гноблять і гнобити будуть».

Третій варіант видань на цю тему становили глибокодумні філософські трактати, в яких годі було що-небудь зрозуміти.

За останній час з теми української ментальності з'явилося чимало зважених, цікавих публікацій. Але і дотепер в українській культурі немає чіткого уявлення про те, що являє собою національний менталітет. Скажемо прямо: ми себе не знаємо! А не знаючи – не розуміємо.

Людина пізнається в екстремальній ситуації – під час небезпеки вона «знімає маску» і виявляє свої як найгірші, так і найкращі якості. В екстремальній ситуації «зрозуміло, хто такий», можна сказати і про цілий народ. Українцям в своїй історії екстриму не бракувало. Події на Майдані і російсько-українська війна також нам дозволили багато що про себе зрозуміти. Тому друге видання цієї книги включає в себе чимало з того, про що ми раніше не здогадувались і що не було відображено в першому виданні.

Шукаючи відповіді на питання «Хто такий українець?», автор намагався бути максимально неупередженим, не висувати якихось власних гіпотез, а об'єктивно (наскільки це можливо) описати все, як є. Така позиція є заздалегідь програшною. Під час поділу нації на майданівців – антимайданівців, свідомих – «несвідомих», україномовних – російськомовних для успіху цієї книги авторів варто було б, ймовірно, прийняти стиль мислення однієї зі сторін: або тієї, котра переконана, що на дискотеках треба танцювати гопака, або тієї, котра вважає, що в усьому винні бандерівці. Прибийся до однієї з партій – і вона визнає тебе своїм, тоді як інша закидає гнилими помідорами. В усякому разі, наживши ворогів, автор, ймовірно, знайшов би і чимало прихильників. Однак, дотримуючись неупередженої думки про цей непростий предмет, він ризикує наразитися на пихате презирство як з одного, так і з іншого боку.

І все ж, Платон мені друг, але істина дорожча. Тим більше гола. Її-бо вам я й маю намір запропонувати.

Автор

Що таке менталітет

Душа народу – це лише дещо складніша структура, ніж душа особи.

Карл Юнг

Менталітет – поняття, яке важко збагнути. Воно майже не піддається раціональному тлумаченню. Це не загальноприйняті правила і звичаї, не традиції, не мова, не світогляд. Це щось таке, що відчувається, але не усвідомлюється. Однак включає в себе і загальноприйняті правила й звичаї, і традиції, і мову, і світогляд.

У минулому дослідження ментальності знаходили застосування в практиці спецслужб з підготовки агентури для роботи за кордоном, нині – у діяльності торговельних менеджерів і політиків, які прагнуть нав'язати тому або іншому соціальному прошарку свій крам і свої цінності.

Для виявлення тих чи інших національних рис чіткої наукової методології не існує. Немає і стислого, зрозумілого визначення поняття «менталітет».

Цей термін походить від латинського слова *mentalis* – що означає *розумовий*. У Великому Енциклопедичному словнику менталітет трактується як склад думок, сукупність розумових навичок і духовних настанов, притаманних окремій людині або якійсь суспільній групі. У Тлумачному словнику ментальність означено як світосприйняття й "розумонастрій". У Словнику іноземних слів це явище визначається як мислення, душевний склад, глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, котра включає й несвідоме.

Тобто менталітет – це певна сукупність психологічних алгоритмів, які формують погляд людини або групи осіб на навколишню дійсність і, відповідно, визначають її (їхню) поведінку.

Вперше ідея ментальності зустрічається у книзі Алексиса де Токвіля "Демократія в Америці" (1835). Досліджуючи суспільну свідомість США, автор показав забобони, звички й омани, властиві американському суспільству. З них і складався, на його думку, національний американський характер.

Поняття ментальності жваво обговорювалося європейськими мислителями ХХ ст. Наприклад, історики групи "Анналіс" розглядали менталітет як заряд духовного досвіду, що вершить історію.

Особливий внесок у розвиток уявлень про людську психіку зробив Зигмунд Фройд. Він переконливо обґрунтував, що з двох її сфер, вочевидь, спільних і для ментальності – свідомої й безсвідомої, визначальною є безсвідомо.

Далеко не завжди людина здатна об'єктивно оцінити себе і свою поведінку. За Фройдом, щоби щось усвідомити – якийсь образ, почуття або уявлення, треба його вербалізувати, втілити у словесну оболонку. Отож у цій книзі ми й будемо втілювати у словесну оболонку щось малоусвідомлене – український менталітет – і він, сподіваюсь, стане для нас більш зрозумілим. Автор також сподівається, що матеріал цієї книги читач порівняє зі своїм життєвим досвідом, відштовхнеться від тексту і зробить свої власні висновки, які, можливо, не завжди збігатимуться з тими, що подані у книзі.

Отже – менталітет. Це надбання кожної окремої людини. Коли він спільний для якоїсь групи, сформований професією, способом життя або етносом, ми говоримо про менталітет торговця, християнина, міліціонера, уболівальника, українця. Цією групою може бути родина, покоління, мешканці цілого континенту або все населення планети. Менталітет може бути чоловічим або жіночим.

Поняття групового менталітету (колективного підсвідомого) одержало визнання завдяки працям швейцарського психіатра Карла Густава Юнга. За Юнгом, зміст особистого підсвідомого формується протягом життя людини, але для виникнення колективного підсвідомого одного життя замало. Колективне підсвідоме – це своєрідні інстинкти, які складаються з так званих архетипів (архаїчних типів) –

первинних образів, ідей, переживань, які виринають з глибини психічних несвідомих утворень. Ось що писав Юнг:

"Архетипи, чия найглибша природа недосяжна досвіду, є осадом психічної діяльності всієї лінії пращурів, мільйон разів повтореним накопиченим досвідом органічного життя взагалі. У цих архетипах, таким чином, утілено весь досвід, який мав місце на цій планеті з первісних часів. Архетипи, як русла рік, висихають, коли вода залишає їх. Але настає час, і вони знову наповнюються вируючим повноводним потоком".

Юнг не втомлювався підкреслювати стихійність, спонтанність архетипів. Вони проявляють себе незалежно від волі або свідомості, виринають, де хочуть і коли хочуть. Юнг наполягав на тому, що людина перебуває під їхнім впливом такою мірою, що й уявити собі не може. Особливо сучасна, прагматик і логік, далека від усвідомлення того, наскільки нею керують ірраціональні сили. Вона підвладна їм не менше, ніж первісна людина, яка, на відміну від нас, розуміла, що перебуває в царстві потойбічних впливів.

Генетична пам'ять поколінь

Чому якісь давні переживання всієї лінії пращурів ось так – ні сіло, ні впало – виринають із глибин підсвідомості і впливають на поведінку людини? Невже якщо дитина з племені якихось аборигенів виросте в Західній родині, то ця особа – і навіть її нащадки будуть «генетично усвідомлювати», як упіймати крокодила? Здавалося б, це нереально, адже, «як упіймати крокодила» в генах не закодовано.

І все ж механізм генетичної передачі пам'яті предків існує.

Від батьків ми отримуємо гени, в яких записані риси нашої зовнішності, здоров'я, характеру. Але наші ознаки залежать не лише від того, які ми маємо гени, а й від того, як вони працюють. Завдяки епігенетичним (навкологенним) механізмам люди, що мають близький склад ознак, в одній і тій самій ситуації поводитимуться по-різному. Це залежить не лише від виховання – людина зазвичай реагує на події і поводить себе саме так, як її пращури по батьківській лінії.

Механізм цього явища такий. У кожної людини в ДНК закодовано повний набір усіх, зокрема й протилежних, психологічних рис. Як поведив себе дідусь у тій чи іншій ситуації – виявив сміливість, боягузтво, жорстокість або шляхетність, у ДНК не закодовано. Однак завдяки хімічним процесам, які підсилюють чи ослаблюють активність кластера гена, відповідального за ту чи іншу психологічну рису, від дідуся людині передається *схильність* до тієї чи іншої поведінки. Інформація з минулого змінює активність генів через хімічну модифікацію ДНК – якісь гени «вмикаються», якісь «вимикаються». Ці зміни передаються лише по батьківській лінії, тому що епігенетичні впливи на ДНК заторкують сперматозоїди, але не зачіпають яйцеклітини.

Хімічні модифікації ДНК не порушують послідовності нуклеотидів, з яких вона складається. Це не мутації, коли один нуклеотид замінюється іншим. Це – зовнішні хімічні реакції, які впливають на роботу того чи іншого гена завдяки послабленню, або, навпаки, підсиленню синтезу білка, що входить до ланцюгів молекули ДНК.

Таким чином, стає зрозумілим, чому, якщо дідусь тонув – його онуки будуть боятися води, якщо добряче випивав – нащадки будуть заглядати в чарку, якщо голодував – будуть мати схильність заготовляти надлишки продуктів.

Наукове підтвердження ця гіпотеза отримала завдяки дослідженню біологів Медичного центру Університету Еморі (Джорджія, США) Керрі Ресслера і Брайяна Діаса.

Експеримент полягав у наступному. Лабораторне приміщення з самцями мишей вчені наповнили запахом ацетофенону, що нагадує запах черемхи. Миші на запах ніяк не відреагували. Згодом, використовуючи вмонтовані в підлогу елект-

роди, кожну подачу запаху почали супроводжувати ударами електричного струму. Миші панікували і намагалися втекти.

Після серії досліджень мишей перестали бити струмом, лише обдавали запахом. Унюхавши, як «всюди буйно квітне черемшина», миші здригалися, підстрибували і без усякого струму кидалися навтьоки.

Найцікавіше виявилось згодом. Від мишей, задіяних в експерименті, народилося потомство, струмом не бите й із запахом черемхи не знайоме. Коли це потомство підросло, вчені дали йому понюхати ацетофенон. На це миші відреагували так само, як і їхні батьки – завмирили, підскакували і намагалися втекти, хоча їх струмом не били.

Страх запаху залишився й у третьому поколінні – онуки наляканих колись мишей на запах ацетофенону теж починали панікувати.

Отже, пам'ять про «небезпечний дух» передавалася мишам навіть через покоління. Але, може, тваринки якимсь чином інформували своїх нащадків за допомогою спілкування?

Щоб це з'ясувати, вчені поставили експеримент, в якому задіяли «зачаття у пробірці» з наступною підсадкою ембріона сурогатним матерям. Дитинчата, що таким чином народилися, ніколи не бачили своїх «наляканих» батьків і не мали можливості в них будь чому навчитися. Але й вони на запах ацетофенону реагували стресовою поведінкою.

Власне, подібне явище засвідчив ще І.П. Павлов. Напрацьовуючи умовний рефлекс у собак, він помітив, що в наступних поколіннях тварин цей рефлекс з'являється дедалі швидше.

Так було науково підтверджено, що жива істота несе в собі відбиток тих подій, що відбувалися з її предками. Напевно, саме цей «відбиток подій» Карл Юнг назвав архетипами.

Архетипів нескінченна безліч. І вочевидь, підкреслював Юнг, вони розпізнаються в періоди криз – повною мірою, як *русла висохлих рік*, наповнюються *виручючим повноводним потоком* під час війн, лихоліть, перебудов і революцій.

Для того, щоб розібратися в архетипах українського менталітету, ми зануримося в історію народів, які споконвіку жили на території України та сформували українську ментальність.

Але насамперед ми маємо відповісти на таке питання: кого вважати українцем?

Кого вважати українцем

*Сидить негр, читає газету українською мовою.
До нього підходить чоловік у вишиванці, з довгими вусами й оселедцем.*

– Тю, – каже чоловік, – ти шо, може, скажеш шо ти українець?

– Так, – відповідає негр, – я українець.

– Отакої... українець... А я ж тоді хто?

– А хто тебе зна... Може, жид, а може, москаль.

Анекдот

Питання не випадково сформульоване саме так: кого *вважати* українцем? Жодної каверзи в ньому немає і, з огляду на наявність у багатьох громадян України подвійної або багатозарової самоідентифікації, відповідей може бути декілька.

Отже, кого ж усе-таки вважати українцем? Людину, батьки якої українці? Кого завгодно, аби тільки він був громадянином України? Або лише того, хто розмовляє українською? А як бути з тими, для кого рідна мова російська? Вони – чужі? Вигнати їх із пісочниці? А в українця, що є громадянином Канади, менталітет який, український чи канадський? Що ми скажемо про єврея, котрий усе життя мешкає в Україні, чудово володіє українською мовою і є головним редактором одного з найкращих українських видавництв? Його менталітет який?

Відповісти на питання, кого ми будемо вважати носієм українського менталітету, можна було б, наприклад, так: український менталітет – лише в етнічних українців!

Здавалося б, логічно. Адже й китайський менталітет лише в етнічних китайців, а італійський – в етнічних італійців.

Однак у сучасному світі "чистих" за расовим визначенням народів не існує. Саксонці добре знають, що в їхніх жилах тече понад половину польської й литовської крові. Проте це не перешкоджає їм вважати себе німцями. Жителі французької Нормандії пишаються, що їхні пращури – вікінги. Одначе вони засміють того, хто назве їх норвежцями. А от Югославія, приміром, вирішила, що головне – "національна чистота". І це привело до сербсько-хорватської війни.

Значну частину населення України становлять неукраїнці. Однак усі її громадяни – єдине ціле. Поділяти українців на „чистих” і „нечистих” означає йти шляхом Югославії. Або нацистської Німеччини.

У визначенні будь-якої національності расовий чинник вирішального значення не має. А щодо менталітету – й поготів. Територія сучасної України з давніх часів була великою дорогою й велетенським казаном людських сплавів. Племена й народи, які заклали основи української нації, на всіх етапах свого розвитку не перешкождали проникненню чужої крові – своїм вважався кожен, хто погоджувався шанувати громаду, звичаї, брав участь у військовому й економічному житті суспільства.

Якої національності давні римляни? Римської? Етрусської? Латинської? Ні тієї, ні другої, ні третьої. Це були представники колосальної гримучої суміші найрізноманітніших етносів. І саме завдяки римському менталітету, а не римській нації, стали можливими великі досягнення Риму.

Франція навряд чи мала кращого француза, ніж Наполеон, а Польща кращого поляка, ніж Шопен. Тим часом батьки Наполеона (Карло Бонапарт і Летиція Рамоліно) – не французи, а батько Шопена – не поляк. А хто за національністю Пушкін?

Про існування України в сучасному світі довідалися завдяки видатним спортсменам – Сергію Бубці, Оксані Баюл, братам Кличкам, Олегу Блохіну, Андрію Шевченку, завдяки письменникові Андрію Куркову, диригентові Роману Кофману. Ніхто з них у побуті українською мовою не спілкується. Петро Могила (Петру Мовіле) – молдаванин, Марко Вовчок (Марія Вілінська) – росіянка, колиш-

ній прем'єр-міністр України Юрій Єхануров – бурят. Що ми вирішимо – вважати чи не вважати їх носіями української ментальності? А як бути з Булгаковим? Сержем Лифарем? Казимиром Малевичем, Ігорем Сікорським, Генріхом Нейгаузом, Михайлом Жванецьким? Вони сформувалися в українському ментальному полі, однак за національністю не українці.

Тема цієї книги – не національність, а менталітет, який до національності має лише опосередкований стосунок. Носієм німецької ментальності може бути не лише німець, а й будь-хто, чиї предки виростили в Німеччині і прийняли її мову, культуру, звичаї і традиції. Тож носієм української ментальності може бути не лише українець, а й будь-яка людина, предки якої виростили в Україні і прийняли українську мову, культуру, звичаї і традиції. Навіть якщо така людина спілкується у побуті іншою мовою, вона все одно несвідомо увібрала в себе енергетику корінного народу, особливості його світогляду, цінності й забобони.

Смак огірка залежить не лише від того, де він зріс, а й від того, в яку він потрапив діжку – з розсолем чи без розсолу. В Україні проживає певна категорія громадян, які виростили в Україні, але відчують до всього українського нехиті: і спілкуються іншою, переважно російською, мовою, переглядають лише російськомовні телеканали. Як то кажуть, хоч скільки їх годуй... Вважати цих людей носіями української ментальності – годі. Вони – носії іншої ментальності, російської, або радянської, з певним українським нашаруванням.

Що ж, завершімо пошуки різниці між «істинними і не істинними арійцями», натомість розглянемо менталітет тих «огірків», які здатні прочитати цю книжку українською мовою.

**Архетипи
стародавніх племен
Придніпров'я**



Суперечки про те, від якого часу починати відлік української історії, нескінченні. Немає судді й у полеміці, коли, власне, з'явилися українці. Як ми вже з'ясували, для нашої теми це не вельми суттєво. Адже ментальність нації – то своєрідна сукупність цінностей, звичок, психологічних алгоритмів усіх минулих поколінь, які передали своїм нащадкам "укриті мороком" стародавні архетипи.

Щоб не помилитися й не проґавити чогось важливого, почнімо відлік формування цих архетипів з дуже, ну, дуже далеких часів. Пам'ятаєте, був такий фільм – "Мільйон років до нашої ери"? Ось від цього мільйона й почнімо.

Мільйон років до нашої ери

"Очевидці" стверджують, що людина оселилася на території сучасної України мільйон років тому. Власне, людиною вона ще не була. Вона була австралопітеком, а це, погодьтеся, не зовсім наша людина.

Проте саме тоді, у той мільйон років до нашої ери, і сформувалися найбільш сталі архетипи загальнолюдського менталітету. Радше не архетипи, інстинкти: виживання, продовження роду, захист від ворогів, жадоба влади, агресія, страх перед майбутнім, прагнення умикнути те, що погано лежить, або те, що яскраво блищить. Ці базисні установки спільні для ментальності всіх людей і всіх націй, що населяють планету Земля. Іншими словами, український менталітет загалом мало чим відрізняється не лише від англійського, японського або гондураського, а й від менталітету пітекантропа, який жив 500 тисяч років тому.

Льодовиковий період

За 150 тисяч років до Різдва Христового, кажуть, відбулося перше разюче похолодання. То й що, жити на Землі стало гірше? Хто його знає. Важче – це точно. Хоча, можливо, дещо безпечніше. Нарешті повимирали оті настирливі динозаври, кудись повтікали леви, крокодили, величезні павучища. Зате з'явилися смачні мамонти, неповороткі волохаті носороги. І риби можна наловити досхочу. Холодно, правда... Що ж, нікуди не дінешся.

У льодовиковий період людство (певніше, неандертальство, що сформувалося 70 тисяч років тому), ймовірно, й почало різнитися за ментальністю. Ті щасливчики, котрі спромоглися народитися в Африці, жили в теплі і, так би мовити, у затишку. Відпочивали під пальмами і жували банани. Власне, як і тепер. А їхнім північним родичам хоч-не-хоч довелося опанувати виготовлення сокир, стріл, списів, ножів, шкіротерок. Вони були змушені навчитися добувати й підтримувати вогонь, шити одяг, засвоїти стратегію мисливської вправності. Уже тоді плем'я поділялося на кравців, рибалок, збиральниць плодів, кухарів, замовляльників ран тощо. А ледарі, яких вистачало за всіх часів, прикрашали стіни печер мистецтвом.

У палеоліті (50 – 40 тисяч років тому) людина остаточно стала людиною. Вона навчилася промовисто говорити, складати пісні, а, можливо, й вірші, почала вклонятися тим силам, від яких залежало її життя – вогню, воді, землі, сонцю. З'явилися цілі "співтовариства професій" – повитух, шептух, мисливців, воїнів, чаклунів. Загалом, жила тоді людина в такому собі комуністичному минулому – ані тобі приватної власності, ані грошей, ані навіть родини: від кожного за здібностями, кожному – за потребами. Ну, не кожному, ясна річ. Це від пересічних одноплемінників за здібностями, а за потребами, як і має бути за комунізмом – вождєві.

У льодовиковий період панцир криги на території України не опускався нижче від межі, на якій нині розташовані міста Львів – Житомир – Київ – Полтава – Суми. У цій природній зоні людина формувалася в умовах важкої боротьби з холодом і голодом. Що змушувало її, на протигагу мешканцям Півдня, напружувати розум, викручуватися й вигадувати всілякі хитрощі. А коли льодовик розтанув (близько XIV тисячоліття до н. е.), почався "всесвітній потоп". Однак навряд чи, як

описано в Біблії, вода затопила всю Землю – вона западинами зринула до океанів, перетворила озера на моря й утворила повноводні ріки. Тут, на межі льодовика – території з буйною рослинністю, джерелами цілющої чистої води виникли ідеальні умови для фізичного й духовного розвитку аборигенів. Тут не було виснажливої спеки Півдня, тут не було безжального холоду Півночі. Зрештою, завдяки унікальним природним умовам, тут утворився багатий чорнозем. Саме на цій території людина опинилася в ареалі бурхливого розквіту життя

Про що тоді вона думала? Про що мріяла, чому раділа, що ненавиділа?

Як вважає Карл Юнг, людина в той час, у принципі, і думала, й діяла так само, як і ми. Незважаючи на те, що для неї все визначалося духами й чаклунством, а для нас – природними явищами, алгоритми її мислення мало чим відрізнялися від наших. Точніше, це наші мало чим відрізняються від тогочасних.

Чи правомірно починати відлік українського менталітету з тих далеких часів?

Я звернувся із цим запитанням до старшого наукового співробітника Інституту археології Національної Академії Наук України Валентини Володимирівни Крапивиної. Ось що вона відповіла:

"Чомусь вважають, що наша культура починається з Трипілля. Це не так. Вона бере початок із палеоліту, близько 50 тисяч років тому. У Київському музеї археології зберігаються розфарбовані кістки мамонта. Раніше вважали, що цим кісткам поклонялися – на них був певний малюнок. Але що це насправді, з'ясував Сергій Миколайович Бібіков. Він зробив трасологічне дослідження, яке показало, що це – музичні інструменти. Дотепер північні народи грають на дуже схожих. Населення епохи палеоліту було куди розвиненішим, ніж ми собі це уявляємо. Було в нього своє мистецтво, в усіх його проявах – і пластичне, і живопис, і музика. І все це безпосередньо впливало на побут. Люди цим жили. Безсумнівно, наша культура існувала вже тоді".

Трипільська цивілізація

Трипільська цивілізація – умовна назва спільноти племен, які мешкали на землях сучасної України, Молдови й частини Румунії з 5 400 до 2 750 р. до н. е. З одного боку, здавалося б, неймовірно давно. А з іншого, якщо вважати, що тривалість покоління становить 25 років, це лише 300 – 180 поколінь тому!

Трипільська цивілізація була одним із найбільш ранніх центрів розвитку планети. Було б занадто сміливо стверджувати, що трипільці випередили світовий цивілізаційний процес (хоча багато хто саме це й твердить), однак безперечно те, що вони перебували в його авангарді.

Перш ніж почати розмову про Трипілля, давайте зозв'яжемо одне принципове питання. Від відповіді на нього залежить, куди ми рушимо далі.

Питання це таке:

Чи були трипільці пращурами українців?



Якщо "так", то в українців є всі підстави розглядати цю культуру як свою. Якщо "ні" – вони просто прагнуть приписати собі чуже, притягнути "за вуха" високу цивілізацію, привласнити Божий дар, яким Він сподобив не їх.

Розберімося з цим.

З одного боку, українці не можуть бути "зараховані" до нащадків трипільців антропологічно. Це помітно у зіставленні українського типуажу з трипільськими статуетками – українцям не властиве ні спадисте чоло, ні великий ніс.

Контраргумент. Говорячи "трипільці", ми маємо на увазі не націю, не якийсь особливий народ, а сукупність різних племен, що створили на території України свою цивілізацію. Мешканці цієї цивілізації не були представниками якогось певного етносу, однак були носіями спільного, більш-менш єдиного менталітету.

Наступний досить вагомий аргумент, що заперечує будь-яку причетність українців до Трипілля, зводиться до того, що протягом трьох з половиною тисячоліть – історичного проміжку між зникненням трипільської цивілізації й появою "перших легітимних" українців – на спільній території і тих, й інших відбулося стільки всього, що від "трипільського духу" не залишилося нічого.

Б'є цю карту наступна. Трипільці – найбільш ранні на території України осіле населення. Обрали вони цей край тому, що знайшли тут найліпшу для сільського господарства землю. Ніде в Євразії – ні на схід, ні на північ, ні на захід – немає такого багатющого чорнозему. Іти з цієї території, шукати землю кращу, більш родючу – безглуздо. Щоб покинути таке багатство, потрібно бути сліпим. Сліпими давні народності не були. І тому їхні нащадки нікуди звідси не йшли – незважаючи на всі катаклізми, вони продовжували жити там, де жили, продовжували вирощувати хліб, розводити свійських тварин.

Трипілля як висока цивілізація, як і всі високі цивілізації, припинила своє існування тоді, коли це стало завгодно Історії. Але якщо придивитися до виробів місцевих племен наступних поколінь – культур бронзового століття: "ямників", "катакомбників", "зрубників", ми помітимо, що на їхньому посуді наявні трипільські символи. Вони чітко виявляються й у кераміці залізного віку (скіфо-грецького періоду), на сірих вазах Черняхівської культури. Той самий орнамент, ті самі сільсько-господарські технології, такі самі обряди. Навіть зараз в Україні можна зустріти обмашені глиною, яскраво розфарбовані "трипільські" мазанки, а символіка укра-

їнських візерунків на рушниках і сорочках має прототипи у трипільських керамічних розписах – 180 поколінь між українцями й трипільцями пов'язані тисячами ніточок традицій, спільних цінностей, вірувань і тисячами павутинок ментальності.

У жорнах історії

Зараз я коротенько розповім про те, що ви, ймовірно, і без мене знаєте – про культуру, економіку, релігію трипільців. Навіщо все це описувати, чи не краще перейти одразу до менталітету? Літератури про Трипілля досхочу, трипільська кераміка експонується в історичних і художніх музеях, регулярно проводяться всілякі виставки. Однак, на диво, багато українців, навіть люди з вищою освітою і велими жвавою думкою, про Трипілля десь чули, але що то було – не мають чіткого уявлення. Чому тут дивуватися – адже у школі ми цього не проходили, і в Інтернеті трипільські рекламні банери не стрибають. Так що для початку – кілька загальних фактів, за якими надалі можна буде зробити відповідні висновки.



Ареал осілості трипільців обіймав величезний простір – від Трансильванії до Дніпра, від Волині до узбережжя Чорного моря. Назва "Трипілля" умовна. Так зветься містечко під Києвом, де 1897 року чеський археолог Вікентій Хвойка виявив перші сліди цієї культури. В Румунії вона називається Кукутені.

Трипільські поселення, як ми вже згадували, з'явилися в 5400-х роках до н. е. У 4600 – 4200 роках із Карпат, Центральної Європи й Азії сюди ринув потужний потік "емігрантів" – тих, хто сподівався знайти на цій території краще життя: швидко зросла кількість поселень, виникли міста, з'явилися культові архітектурні споруди, витвори мистецтва, протописемність, взагалі – народилася цивілізація. 4100 – 3200 роки – це період розквіту трипільської культури, ремесел, металообробки. З 3200-х років з невідомих нам причин економіка трипільців почала згасати, занепали міста, спростилася соціальна структура, зникло гончарне ремесло, власне, зникла цивілізація.

Національність

Трипільська культура разюче схожа з культурою островів Егейського моря. Це дало привід стверджувати, що в той час від Криту до Дніпра був спільний культурний простір. Можливо, не лише культурний, а й етнічний.

Хто до кого прийшов – "ми" заселили Середземномор'я чи "вони" Придніпров'я? Вчені вважають, що прийшли до нас вони. А якщо так, перші колоністи трипільських земель – середземноморці.

Дослідження некрополів наступних часів свідчать, що населення пізнього Трипілля було вкрай неоднорідним. Це був конгломерат різних народів, племен і субетносів, які протягом понад двохтисячолітньої історії привнесли в трипільську

культуру свої звичаї, мову, знання, технології, вірування. Але все-таки середземноморський і протоєвропеїдний типи черепів зустрічаються частіше від інших.

Особистість – суспільство

Трипільці переважно були селянами. Їхній побутово-господарський комплекс, як вважається, належав одній родині. Розповсюджений тип поселення – "хутір", що складався з 7–15 малих сімей, радше за все близьких родичів. Такий спосіб життя мало чим відрізнявся від устрою інших розвинених суспільств того часу – Дворіччя, Північної Африки, Центральної Америки.

Однак мешкали трипільці не лише на хуторах, а й у величезних, як на той час, містах. Вони знали, як облаштувати життя багатотисячних колективів, як цими колективами керувати. Безсумнівно, у них були і міський "голова", і бюрократія, і "міліція". А можливо, і самобутні ЖЕКи, витверезники, в'язниці. Не виключено, що трипільський "мегаполіс" був своєрідним прообразом античного міста-держави.

З високим ступенем імовірності можна припустити, що життя у трипільському суспільстві було ледь не райським – тихим, мирним, спокійним. Адже в них не було ворогів! Лук – улюблена зброя. Але ознак військових зіткнень немає! Знайдено лише сліди незначних конфліктів – кілька десятків (усього-на-всього!) наконечників стріл у тому чи в іншому місці. Схоже, що на трипільські поселення не тиснули дикі степові племена – їх у той час просто не існувало. Хоча коня й було приручено, але, судячи зі зброї, у військових цілях його не використовували.

Особлива роль у трипільському суспільстві належала жінці. Її день минав у турботах: вона розтирала зерно, носила воду, годувала худобу, розфарбовувала мисочки і глечики, ткала полотно, шила одяг, майструвала зі шкіри взуття – судячи з неймовірної кількості жіночих глиняних статуєток, жінка у трипільському суспільстві користувалася величезним авторитетом.

Економіка

У період із 5500 до 4000 р. до нашої ери на Землі відбулася так звана землеробська революція – перехід від збирання рослин до вирощування, від полювання на тварин до їхнього розведення. І племена Трипільської культури перейшли до головної статті своєї економіки, сільськогосподарського виробництва, якщо не першими, то принаймні набагато раніше, ніж мешканці інших регіонів планети. Адже умови були оптимальні.

Обробляючи землю, трипільці жили на одному місці 50 – 70 років. Земля виснажувалася, і вони переходили на сусідню територію. Дослідники стверджують (і для цього є всі підстави), що їхнє сільське господарство було настільки розвинене, що продукцію не було де подіти – Трипільська цивілізація була одним із перших суспільств, яке вирішило проблему продовольства. Продуктів вистачало не лише для себе – у великій кількості вони експортувалися на Кавказ, у Єгипет, Месопотамію, Малу Азію, на Балкани.

Трипільці були не лише вправними хліборобами, а й обдарованими ремісниками. На ранніх етапах їхні знаряддя праці були кам'яними, але в 3600 – 3150 р.р. до н. е. вони вже мали майстерні з обробки головної неолітичної¹ сировини – кремню, який використовували для виготовлення наконечників стріл, серпів, скребоків, сокир та інших укрій необхідних у господарстві речей.

Світ розпочав освоювати бронзу наприкінці III тисячоліття до н. е. Трипільські бронзові вироби датуються V тисячоліттям до н. е.! Вже на той час трипільці використовували велику кількість мідних знарядь високої якості, на яких не було ні газової шпаристості, ні тріщин.

Рідко якому народові не хотілось би привласнити собі винахід колеса. Однак у той час як світ вважає, що перше зображення колеса зустрічається на шумерсь-

¹ Неоліт – новий кам'яний вік.

ких¹ фресках півдня Месопотамії (3200 р. до н. е.), на трипільських керамічних фігурках воно присутнє (якщо вірне датування) в 5000-х роках до н. е. І зображення коня в археологічних матеріалах Трипільля зустрічається набагато частіше, ніж в інших культурах того часу. Як і статуетки інших свійських тварин – корів, биків, свиней, кішок, собак.

Культура

Щодо Трипільля існує безліч суперечливих точок зору. Але коли йдеться про культуру цих племен, навіть найзавзятіші скептики вимушені визнати, що трипільська культура, передусім кераміка, є безсумнівним світовим феноменом.



Майже у кожному трипільському житлі археологи знаходять від 30 до 200 високохудожніх керамічних виробів – блюдечок, мисочок, глечиків, кубків, амфор, кратероподібних фруктівниць. Якість посуду бездоганна – він тонкий, гладенький, майстерно розфарбований у білий, чорний, червоний і темно-каштановий кольори. Ритміка орнаменту досконала, він насичений символами і якимись знаками. Ймовірно, ці знаки – первісна магія,

звернення до потойбічних сил, прохання про заступництво, захист і спроба цими силами керувати. Не виключено, що егейсько-трипільська художня кераміка дала поштовх виникненню античної кераміки, яка з'явилась у 2000 – 1850-х роках до н. е.

У кожному трипільському будинку стояв ткацький верстат, іноді навіть два. Трипільські господині були великими майстринями з виготовлення сорочок, суконь, спідниць. Вони прикрашали свої вироби оригінальним кольоровим орнаментом. Зверху на сукню трипільські модниці зодягали намисто з мідних, кам'яних, скляних (так-так, уже в той час – скляних!) намистинок, морських і річкових черепашок. Вони розумілися й на прикрасах із золота та срібла.

Архітектура

Поряд з культурою світовим феноменом трипільців є їхні величезні міста із чіткими шерегами двоповерхових котеджів, з доцільно спланованими вулицями, розгонистими майданами. Усе це трипільці не мали можливості звідкись скопіювати – адже розміри європейських міст того часу в десятки разів менші: якщо десь мешкало 500 осіб – це о-го-го! Багато! А в трипільців про "багато" були свої уявлення. Їхні міста нараховували понад 10 тисяч мешканців! Чимало дослідників (підкреслюю – серйозних дослідників) не сумніваються в тому, що саме трипільці створили першу у світовій історії міську цивілізацію.

Навіщо їм потрібні були ці "мегаполіси"? Хто їх знає. Одні кажуть – для захисту від степовиків, інші – нібито степовиків тоді ще не було, а міста – це осередки соціального, економічного й релігійного розвитку. А може, просто – як Токіо, Москва або Нью-Йорк, виникли самі собою й розрослися. Не виключено, що через сім тисяч років і наші нащадки будуть гадати: і навіщо їм (тобто нам) потрібні були ці Нью-Йорки?

Були у трипільців, певна річ, і одноповерхові будинки, "мазанки". Як зайдеш, праворуч – піч, ліворуч – лава з посудом, прямо – на самому видному місці – вівтар.

¹ Шумер – історична область у Південному Дворіччі (між річками Тигр і Євфрат, на території сучасного Іраку).

Релігія

На домашньому вівтарі трипільців обов'язково були присутні глиняні фігурки тих Вищих Сил, яким вони вклонялися: Богині-Матері – символу материнства й родючості, бика – символу обробки землі й багатства, змії – символу спритності, голуба – символу неба. Сакральні уявлення трипільців втілено не лише у глиняних статуетках, а й у візерунках на кераміці – зображеннях сонця, спіралі, хреста, кола, хвиль, "всевидючого ока Долі". Ці уявлення загалом зіставні зі світоглядом народів, що з'явилися потому – античних греків, скіфів, кельтів, слов'ян. Власне, нічого дивного в цьому немає – все язичницьке світосприймання подібне: триярусний поділ світу, поклоніння Небу, Землі, Воді і силам природи, культ Великої Матері. На трипільських фігурках богиня Мати-Земля іноді постає зі здійснятими руками – як і слов'янська богиня родючості Мокош, як і Софіївська Оранта. Культ Богині-Матері спільний для Трипільської цивілізації та спорідненої цивілізації Криту. Звідти він перейшов у античність і відродився в поклонінні одній із найшанованіших богинь Риму й Греції – Матері богів і смертних Кібелі.

Однак, попри всі спільні риси стародавніх сакральних поглядів, трипільське суспільство йшло своїм шляхом, створило й розвинуло власні релігійні уявлення і власні ритуали. Наприклад, популярний "китайський" символ інь-ян – дві змії, що зливаються в нескінченному коловороті гармонії й руху, вперше зустрічається у трипільців.



Особливе місце в житті трипільців належало Храму. Він був яскраво розфарбований, з орнаментом, високими арками, хрестоподібним вівтарем і жертвовною чашею. Наталя Бурдо, яка займалася реконструкцією сакрального комплексу Трипілля, дійшла висновку, що в основі трипільського храму втілено ідею Відродження: через певні ритуали людина прагнула досягти безсмертя своєї душі.

Мова

На жаль, вчені поки що не мають у своєму розпорядженні магнітофонних записів трипільських ораторів. Письмових джерел теж бракує: чи то символи, чи орнамент. Графомани в них, судячи з усього, повагою не користувалися.

Як же тоді можна робити висновки про "трипільську мову"?

А ось як. Проаналізувавши слов'янські мови, лінгвісти виділили слова, які не мають відповідних аналогів у споріднених індоевропейських мовах – германських, романських, індійських, іранських тощо. Таку ж кропітку процедуру було проведено й з давньогрецькою мовою. У підсумку дослідники отримали пласт лексики, яка начебто невідомо звідки взялася. Але оскільки щось із нічого не виникає, то вважається, що "невідомі" слова успадковані з мови суспільства більш давнього, яке мешкало на цій території. Тобто – трипільського.

І що ж то була за мова?

Вчені вважають, що головною особливістю мови Трипілля були переважно слова з відкритими складами. Відбитки такої ж мовної структури виявлено на Криті й у Малій Азії. Це свідчить про те, що мова носіїв Трипільської культури, радше за все, належала до групи давніх чорноморсько-середземноморських мов.

У давньослов'янській мові теж переважали відкриті склади, простежувалася тенденція до рівномірного чергування голосних і приголосних. Але з усіх слов'янських мов в українській це збереглося найбільш виразно. Українська мова успадкувала з "трипільської" ще й найбільшу кількість слів. Зокрема: *батько, борвій, вирій, віл, голуб, горіх, жито, іскра, кермо, кібець, кінь, кобила, колиба, крис-*

ло, ліс, малина, меч, мідь, могила, олово, равлик, свинець, срібло, теля, тиква, хліб, а також імена й культи деяких язичницьких богів і назв географічних об'єктів¹.

На думку Ю. Мосенкіса, українська мова запозичила з мови Трипілья ті звукові риси, які зараз усвідомлюються як її особлива "милозвучність". Вчений вважає, що саме завдяки зв'язку з "трипільською", українська мова, на відміну від російської або польської, належить до групи середземноморських.

Писемність

Чи мали трипільці писемність – улюблена тема диспутів українських ерудитів. Часто-густо можна зустріти такі повідомлення: *"На підставі дешифрувань написів трипільської культури маємо повне право твердити, що не фінікійці були винахідниками буквено-звукового алфавіту. Його за багато сторіч до найстародавніших зразків фінікійського письма винайшли... племена, які жили на території сучасної України й відомі під ім'ям трипільців"*².

Давайте розберемося, як на Землі виникла писемність.

У IX тисячолітті до н. е. на території Близького Сходу вже існував засіб зберігання й передачі інформації. Це була система глиняних кульок, де кожна кулька позначала один об'єкт (корову, барана тощо). У V тисячолітті до н. е. кульки почали вміщувати у спеціальні контейнери, на поверхні яких наносили символи – стислий опис того, що міститься всередині. Але писемність як така з'явилася приблизно в 3300-х р. до н. е. у шумерів. Їхні клинописні символи були здатні відображати не лише адміністративні записи, а й літературні твори, наприклад, такі як "Поема про Гільгамеша".

Починаючи з II тисячоліття до н. е. писемність з'явилася у фінікійців³, приблизно тим же періодом датується виникнення ієрогліфів у єгиптян і вавилонян, а через тисячу двісті років адаптували для себе фінікійський алфавіт греки – зауважте, лише у VIII ст. до н. е. Навіть поеми Гомера⁴ "Іліада" та "Одіссея" за життя автора побутували лише в усному викладі й були оформлені в рукописи лише в VI ст. до н. е. Гомер не записав свої вірші не лише тому, що був незрячим. Просто у Греції тоді ще не було писемності. Найдавніший із відомих людству грецьких написів, що увічнив ім'я переможця Олімпійських ігор, датується 776 роком до н. е. І те, що у трипільців була писемність задовго до фінікійської, задовго до єгипетської або грецької – як би хотілося в це повірити! Однак серйозні дослідники роблять невтішний для українців висновок: писемності трипільці не мали¹.



"Дозвольте, – заперечують оптимісти, – адже вони мали якісь знаки! Їх лише на майданецькому посуді виявлено 239!"

"Так, – відповідають скептики. – Але ці знаки і досі не розшифровано".

"Та що ж то за шифрувальники, що тулять сюди давньогрецьку й інші мови! Це все одно, що спробувати розшифрувати П'яту симфонію Бетховена за допомогою російсько-турецького словника!" – гарячкують прихильники існування писемності.

"Трипільські символи – лише орнамент", – париують скептики.

Можливо, скептики і мають рацію. Але у той час в орнаменті випадкових знаків не використовували. Всі ці крапки, спіралі, кола, ромбики, трикутники могли

¹ Детальніше див.: Ю.Л.Мосенкіс. "Мова Трипільської культури"; "Трипільський прасловник української мови".

² Суслопаров М. "Розшифрування найдавнішої письменності з берегів Дніпра".

³ Фінікія – стародавня країна на східному узбережжі Середземного моря (берегова лінія сучасного Лівану та Сирії).

⁴ Існує версія, що Гомер – збірний образ. У даному разі це не має значення.

¹ Див.: І.Ткачук, Я.Мельник. "Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем"; М.Відейко. "Трипільська цивілізація".

замінити їм писемність. Дві хвилі позначали воду, ромб – землю, ромб із хрестом – розорану землю, ромб із хрестом і крапками – засіяне поле. Ми й зараз користуємося такою символікою, наприклад, на дорожніх знаках.

Саме з таких позицій підійшов до розшифрування трипільських письмових символів шумерознавець Анатолій Кіфішин. У своєму дослідженні "Досвід дешифрування протошумерського архіву XII–III тисячоліття до н. е." він стверджує, що йому вдалося розшифрувати чимало трипільських піктограм, які засвідчують, що трипільські Шекспіри ще не вміли записувати на глиняних табличках свої поеми, однак дбайливі господарі, використовуючи піктограми "зерно", "ячмінь", "мотика", "плуг", "колесо", вели облік матеріальних цінностей, відзначаючи на особливих жетончиках кількість виготовленої сільськогосподарської та ремісничої продукції.

Як на цю заяву дослідника зреагувала офіційна археологічна наука?

А ніяк. Її представники просто не звернули на гіпотезу Кіфішина жодної уваги, або заявили, що то дурниця.

На жаль, вчені мають для цього деякі підстави. Однак визнання того, що трипільські піктограми з'явилися, можливо, раніше за шумерські, має докорінно змінити розуміння першовитоків людської цивілізації. Втім, для цього потрібно подолати звичні стереотипи мислення. А це, певно, найскладніше.

І все ж перед нами безсумнівний історичний феномен – початкова фаза виникнення писемності. Тільки, на відміну від Шумеру, в Трипіллі ця фаза не була втілена в закінчену знакову систему, так і залишилась на рівні протописемності – передачі інформації через піктограми, малюнки, візерунки. Зрештою, не обов'язково ж дряпати на черепку I LOVE YOU! Можна що-небудь намалювати. І мороки менше, і зовсім неписьменна кобіта відразу ж усе втямить.

Менталітет

Не просто зрозуміти менталітет тієї країни, в яку ти приїхав як турист. Важко розібратися в ментальності навіть власної країни, в якій пройшло твоє життя, де, здавалося б, усе знаєш вздовж і впоперек. Та ж автор, бачте, зібрався робити висновки про менталітет трипільців. Чи не занадто він самовпевнений? Чи не забагато на себе бере?

Так, забагато. Але вибір у мене такий: або брати на себе забагато, або взагалі нічого – виключити комп'ютер і йти пити пиво. Друге, звичайно, привабливіше. Тим паче, що цю книгу мені ніхто не замовляв, і чи буде вона видана – невідомо. Але якщо ви тримаєте її в руках, то вона все-таки вийшла. Отже, підемо певним шляхом – самовпевненим.

Тож про менталітет трипільців ми можемо лише здогадуватися. І здогади ці такі.

Ментальність будь-якого аграрного суспільства базується на архетипі землі. Цей архетип був визначальним і в менталітеті трипільців. Вони, як і годиться хліборобам, були людьми відкритими, прагматичними, працьовитими. А з огляду на їхнє середземноморське коріння й південне місце проживання – компанійськими, веселими, доброзичливими. Про життєрадісність трипільців свідчить гама кольорів на їхній кераміці – у залах історичних музеїв трипільську експозицію видно здалеку. Вона яскрава, ефектна, сонячна – немов полотно Ренуара серед сумних картин тих художників, які, окрім сірої фарби, інших не визнають. Якщо ми поглянемо на свій домашній посуд, а потім на посуд трипільців, то легко зробимо висновок, хто був більш життєрадісним – вони чи ми. А разом із тим зможемо порівняти, хто мав більш витончений художній смак.

У менталітеті трипільців, судячи з усього, не існувало звичайної для того часу агресії й невинуватої жорстокості – за системою "інь-ян" вони були народністю "інь": м'якою, романтичною, жіночною. Навіть невідомо, чи мали вони армію.

Трипілля – суспільство з гарантованою системою забезпечення життя, яке створило собі високий комфорт у побуті. Помешкання в них були по 70 – 140 кв.м. Чи багато хто з нас зараз, у XXI столітті, живе у власних двоповерхових котеджах? А трипільці жили – це для їхнього суспільства було нормою.

Господарство та побут трипільців були чітко злагодженими. Свої охайні житла вони розписували колоритними візерунками, обрамляли квітами – ці традиції залишилися і в сучасній Україні. На відміну від Європи, де будинки більш масивні й прагматичні. Або ж на відміну від одноманітних осель середньої смуги Росії.

У ті часи, як тепер Західну Європу, землі Трипілля масово наводнювали "емігранти" – трипільська якість життя була набагато вищою від європейської, та й саме життя було набагато привабливішим.

Тільки заможне суспільство здатне досягти високих щаблів у культурі й мистецтві. І зліт трипільського художнього ремесла став можливим саме завдяки неймовірному, як на той час, економічному розквіту Трипільської протодержави, громадяни якої мали великі статки, мали можливість придбати дорогий посуд і тим самим матеріально забезпечити майстрів. Багаті, упевнені в майбутньому, люди купували дорогий одяг, прикраси із золота й срібла, персні, намисто.

У трипільців була розвинена як міська, так і сільська культура. Проте лише міське середовище може зростити творчих геніїв: мислителів, художників, архітекторів – селу до таких "ледарів" байдуже. І наявність унікальної міської інфраструктури, прототипів писемних знаків, художніх цінностей, власні ремісницькі технології, більш ранні за світовими масштабами освоєння бронзи дозволяє стверджувати, що трипільське суспільство було на той час одним із найбільш інтелектуально розвинених.

Однак, щоб гарно жити, визначного інтелекту недостатньо. Необхідно ще й працювати – про високу працездатність трипільців свідчать і якість, і кількість виготовленої ними продукції.



Жодне трипільське поселення не існувало на одному місці понад три покоління. Це зрозуміло – за цей час його мешканці вирубували довкола ліси, вибивали дичину, виснажували під посівами землю. Але дивно те, що, полишаючи старе місто, вони дощенту його спалювали. Навіщо – невідомо. Жертвували будинки богам? Не хотіли, щоб у родове гніздо припленталися бомжі? Словом – "до основанья, а затем...". Нам залишається лише зробити висновок, що для них була характерна готовність почати життя з нової сторінки.

І наприкінці про жінку. Так, жінок вони поважали. Але й, вибачте, любили! Погляньте на їхні жіночі статуєтки. Вони – неймовірно еротичні! З усіма нюансами, подробицями і принадами жіночого тіла. Та й чи може життєрадісне південне суспільство бути не еротичним? Судячи зі статуєток, на ранніх етапах свого розвитку ідеалом жіночої краси трипільці вважали пухленьких панянок з невеличкими персами й неймовірно пишними стегнами. Згодом увійшли в моду довгі ноги і струнка "спортивна" фігура.



Павутиння тисячоліть

І все-таки, чи не є спроба прив'язати трипільські архетипи до українського менталітету гіпотезою помилковою? Так би мовити, прагненням видати бажане за дійсне? Адже важко повірити, наприклад, у те, що українська і "трипільська" мови подібні – це твердження скептики беруть на сміх. Можливо, вони й мають рацію. Хто зна. А я наведу приклад із власного "трипільського" життя.

Якось ми з медичним директором фармакологічної компанії "Sanofi" Володимиром Мощичем вечеряли в одному паризькому ресторані. У Франції вважається нечемним підходити до тих, хто сидить за сусідніми столиками і щось у них питати. Проте, почувши нашу бесіду, якийсь поважний месье не зміг стримати зацікавленості, підійшов і запитав: "Скажіть, будь ласка, на якому діалекті італійської

мови ви розмовляєте?" Ми відповіли, що розмовляємо – українською. А італійська мова, так само як і українська, є діалектом трипільської.

Зрештою, звідкілясь же взялися в українській та італійській мовах спільні слова, такі, як *skarpone* (*шкарпетки*), *comorra* (*комора*), *bagno* (*багно*), *palazzo* (*палац*)... Як стверджують лінгвісти, у цих двох мовах кількість голосних і приголосних звуків розподілено порівну, що й надає їй, і іншій особливої мелодійності. В інших мовах – романо-германських, слов'янських – цю пропорцію зміщено в бік приголосних. Гадаю, якби ми з колегою розмовляли російською (болгарською, угорською тощо), той мосьє до нас би не підійшов і нічого б не запитав. Що ж, можливо, настане день, і будуть запитувати в італійців: "Скажіть, будь ласка, на якому діалекті української мови ви розмовляєте?"

Мова й ментальність – виживають за будь-яких умов. Візьміть який небудь давній текст. Хоч би "Повість врем'яних літ". Там майже все зрозуміло!

Понад тисячу років тому ті, кого сьогодні називають угорцями, переселилися в Європу із Західного Сибіру. Отож, коли в 1990-х роках угорські фахівці брали участь у будівництві газопроводу в Сибіру, перекладачами у них були місцеві ханти-мансі, які ніколи не їздили в Угорщину, не відвідували курсів угорської мови, однак розуміли своїх "родичів" без особливих проблем.

Ось і виходить: не може бути, щоб від "трипільської" мови в українській нічого не залишилося. І не може бути, щоб в українців не залишилося бодай чогось від "трипільського" менталітету. Українці – нащадки трипільців. Вони увібрали в себе трипільські гени, успадкували їхні базисні архетипи. Як то кажуть – по татку й дитятко!



Дослов'янські й праслов'янські племена



Що відбувалося на українських землях після зникнення Трипільської цивілізації?

Цивілізація зникла, але нікуди не зникли найкращі для сільськогосподарського виробництва землі. Тому нікуди не поділися й люди, які на цих землях мешкали і не мали потреби шукати чогось кращого.

Але з'явилися у цьому регіоні й незвані гості.

У III тисячолітті до н. е. Євразія мала вигляд розлогих просторів, подекуди заселених індоєвропейськими племенами. І якогось дива частині цих племен знадобилося податися шукати щастя. Напевно, худобі потрібні були нові пасовиська, або сусіди дістали, хто зна. І одного ясного дня якась частина племен-невдах з'явилася на території, нині відомій під назвою Україна. Може, вони пішли б і далі, але в Західну Європу романтиків-мандрівників не пустили. Напевно, не дали "шенгенської візи". У східноєвропейських степах було відносно вільно. Переселенці почали жити поруч з нащадками Трипільської цивілізації, які дали притулок "емігрантам", а згодом із ними асимілювалися.

Починаючи з другої половини III тисячоліття до н. е. на території від Дунаю до Приазов'я виникли поселення племен Ямної культури. Це була суміш агресивних напівкочових спільнот, які протрималися близько тисячі років. Населені пункти "ямників" мали вигляд як невеликих сіл, що склалися із землянок, так і укріплених городищ.

Наступні 1000 років, усе друге тисячоліття до н.е. (бронзовий вік), на території нинішньої України жили племена різних культур. Фахівці нарахували їх близько двадцяти: Шнурової кераміки, Катакомбної, Зрубної культур і інших. Ці племена існували самі по собі, займалися власним господарством, були на різних стадіях розвитку, вірили, напевно, кожне у своїх богів, проте археологи знаходять між ними чимало спільного, що свідчить про спадкоємність характерних для цієї території цінностей.

Із найрізноманітніших племен поступово сформувалися праслов'янські, які, незважаючи на розрізненість, утворили досить хитку, але більш-менш цілну систему.

Невдовзі, як вважають деякі історики, з'явилися й далекі пращури слов'ян – група народностей, яких об'єднувало родинне походження, спільна територія і близькість мов.

За великим рахунком, усе, що говорять про праслов'ян, – це ворожіння на

кавовій гущі. Цілком можливо, що всі так звані праслов'янські племена до нинішніх слов'ян жодного відношення не мають. Але не будемо заглиблюватися в полеміку. Нас цікавить не етнічна чистота різних племен, а *менталітет* древніх жителів праукраїнських земель, хоч би до якої народності вони належали. Якщо ці племена тисячі років жили на наших територіях, значить, їхні душі – це й наші душі, а їхні архетипи незримо керують і нами.

Якими ж були племена, що жили в I тисячолітті до н. е. на території України? Які вони мали звичаї? Який, власне, менталітет? Які архетипи дісталися від них українцям? І чи дісталися якісь взагалі?

Розглянемо VI – V століття до Р.Х. Чому саме цей час? Тому що знайшлася людина, яка про нього докладно розповіла. Ім'я її – Геродот з Галікарнаса. Ми можемо йому вірити чи не вірити, але інших джерел немає. На підставі його праці "Історія. Книга 4. Мельпомена" ми й візьмемо в нього інтерв'ю.



Інтерв'ю з Геродотом

– Вельмишановний пане Геродоте, скажіть, яке було у ваш час життя людей по обидва боки Дніпра?

– *Борисфен¹ – найприбутковіша ріка: навколо нього найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби, і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста, і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава. В його гирлі відкладається багато солі. І великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями². Для харчування ця ріка дає ще і багато чого іншого, гідного всякої уваги³.*

– В гирлі Дніпра, так би мовити, у сучасній Миколаївській області, як ми знаємо, жили греки. А хто ще, окрім них?

– *За Борисфеном з боку моря спочатку простирається Гілея, а на північ від неї живуть скіфи-хлібороби.*

– Як далеко на північ знаходилися їхні землі?

– *Ці скіфи-хлібороби живуть на сході на відстані трьох днів шляху, а на півночі на відстані одинадцяти днів, якщо пливати вгору по Борисфену.*

– Одинадцять днів плавання вгору по Дніпру – це десь до великих порогів, тобто трохи нижче від сучасного міста, що зветься Дніпро. А на північ від скіфів хто жив?

– *Вище їх далеко простягається пустеля. За пустелею живуть андрофаги – особливе, але аж ніяк не скіфське, плем'я. А далі за ними вже справжня пустеля, і ніяких людей там, наскільки мені відомо, більше немає.*

– Ну, що ви. Наші археологи стверджують, що там усе ж таки хтось жив.

– *Я не бачив жодної людини, яка б сказала, що ці землі вона знає як очевидно... Втім, я розповім у точності і як можна детальніше про все, що мені, хоча й з чуток, довелось довідатися про ці північні країни.*

– Якщо ваша ласка.

– *Від гавані борисфенітів перший народ, котрий можна зустріти, – це калліппіди, які є напівелліни і напівскіфи. За ними йде інше плем'я під назвою алі-зони. Вони і калліппіди взагалі мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють*

¹ Борисфен – давньогрецька назва Дніпра.

² Ймовірно, білуги.

³ Тут і далі подаємо у перекладі А.Білецького за вид. "Геродот. Історія в дев'яти книгах". К.: Наукова думка, 1993.

і їдять пшеницю, і цибулю та часник, і сочевицю та просо. Північніше алізонів живуть скіфи-хлібороби, які сіють пшеницю не для їжі, а на продаж. Ще вище над ними живуть неври, а далі на північ від неврів, наскільки я знаю, пролягає вже безлюдна пустеля. Оці народності живуть уздовж ріки Гіпаніс на заході від Борисфена.

– Стільки всього намішано... Усе в одному місці – греки, скіфи, якісь алізони. Ще хто?

– *Таври*¹. Вони приносять у жертву Діві тих, хто зазнав катастрофи на морі, і всіх еллінів, яких вони беруть у полон. Із захопленими у полон ворогами вони поводяться так. Кожний, відрубавши ворогові голову, приносить її додому, потім, настромивши на велику жердину, виставляє її над своїм будинком якнайвище на даху, щоб вона там стирчала, і найчастіше ставить її над димарем. Вони кажуть, що ці голови, що височать над дахом, є охоронцями всього дому. Живуть таври розбоєм і війною.

– Жорстокі хлопці. Голови відрізають...

– Усі вони, крім гіпербореїв, постійно нападають на своїх сусідів.

– Гіпербореї – це "ті, хто живе на півночі". Існує гіпотеза, що вони найближчі пращури слов'ян. Що ви про них можете сказати?

– *Про гіпербореїв нічого не відомо ні скіфам, ні іншим народам цієї частини світу, крім іседонів. Утім, на мою думку, іседони також нічого про них не знають. Але все-таки у Гесіода є повідомлення про гіпербореїв; згадує про них і Гомер в "Епігонах".*

– Виходить, хтось там жив, а хто – Гомер його знає.

– *Від Істру і далі на північ у глиб материка Скіфія обмежена спершу народом агафірсів, далі – народом неврів і після нього – андрофагів і, нарешті, – меланхленів.*

– Стривайте-стривайте... Агафірси, ви говорите, жили уверх по Істру, тобто Дунаю. Це на південному заході Угорщини, у Паннонії. А Паннонія, як вважає Нестор-літописець, – прабатьківщина слов'ян. Так-так... І яку ж вони мали вдачу? Певно, були невихованими, грубими, жорстокими?

– *Агафірси є найлагіднішими людьми, вони носять на собі багато золотих прикрас і спільно злягаються з жінками, щоб бути між собою братами та родичами і не мати ні заздрощів, ні ненависті. Що ж до всього іншого, то вони схожі на фракійців.*

– Цивілізовані люди! Шановний Геродоте, ви згадали неврів, які мешкали, як вважають наші фахівці, на всій Правобережній Україні від Львова до Києва. Неврів теж називають предками слов'ян. Що ви можете розповісти про них?

– *Неври мають звичаї такі самі, як скіфи. А за одне покоління до походу Дарія вони змушені були покинути свою країну через навалу змії. Бо в їхній землі з'явилося багато змії, більшість яких напала на них із північної пустелі. Під їхнім натиском вони, покинувши свою країну, оселилися разом із будинами.*

– Навіть так... Не пощастило. Хоча, не все так сумно. Наваля змії – це лише скіфська легенда. Не було за одне покоління до походу Дарія ні у Львівській, ні в Хмельницькій, ні в Житомирській областях зміїних пустель. Змії в народній міфології – втілення злого начала, символ ворожих прибульців, які вигнали неврів до будинів, так би мовити, в Донецьку область. Ну, а ці неври, які вони за характером? Який у них, зрештою, менталітет?

– *Ці люди, очевидно, чаклуни. Принаймні, скіфи й елліни, які серед них*

¹ Таври – племена Кизил-кобинської культури Гірського Криму.

проживають, стверджують, що кожен невр щорічно на кілька днів перетворюється у вовка, а потім знову набуває людського вигляду.

– Невже ви цьому вірите?

– *Мене ці вигадки, звичайно, не можуть переконати; але так говорять і ще підтверджують клятвою.*

– Дозвольте уточнити, як це "вовкулацтво" трактують наші сучасні дослідники. Вовк, на їхню думку, тотемна тварина, з якою неври вважали себе спорідненими. Їхнє "перевертництво" – культове свято, учасники якого носили вовчі шкури й маски. До речі, його дотепер відзначають на півдні Угорщини, у Паннонії, споконвіку слов'янській землі. Добре, підємо далі. Дозвольте запитати вас про андрофагів, по-грецьки – людожерів. Вони, з ваших слів, жили між неврами й будинами, тобто в Полтавській і Дніпропетровській областях. Вони що, справді їли людей?

– *Андрофаги серед усіх людей мають найдикиші звичаї, в них нема ні судів, ні законів. Вони кочовики, одяг носять подібний до скіфського, але мова в них своя. Це єдине плем'я людожерів у тій країні.*

– У те, що вони не мали ні судів, ні законів – вірю. Але щоб людожери... З'їсиш ворога і отримаєш його силу? Може, людожерство – це теж перебільшення? Така собі метафора, як і змії з вовками? Що ж, у нас залишилися інші, ймовірно, праслов'янські, племена. Що ви можете сказати про меланхленів, які мешкали, на думку наших дослідників, у Чернігівській і Сумській областях?

– *Меланхлени одягаються в усе чорне, звідки і їхня назва, а звичаї в них скіфські.*

– Гм... Інформації не багато. Ну а будини, так би мовити, "донеччани", які дали притулок братам "львів'янам"?

– *Щодо будинів, то це велике і численне плем'я, і всі вони мають блакитні очі й руде волосся. Їхня країна вся вкрита різноманітним лісом, а в найбільшій гущавині лісу є велике і повноводе озеро, а також болото і навколо нього очерет. У тому озері ловлять видр та бобрів і ще інших звірів із квадратними мордами. З їхніх шкур шують собі зимовий одяг, а яєчка бобрів застосовують як лікувальний засіб проти хвороб матки.*

– Слава богу, люди позитивні. А далі, так би мовити, у Росії, хто там жив?

– *У краях, розташованих вище на півночі від останніх мешканців країни, сиплеться пір'я і неможливо нічого ні бачити, ні йти далі, бо і земля там, і повітря наповнені пір'ям, і воно заважає щось бачити.*

– Яке ще пір'я?

– *В північних краях цієї землі падає безперервно сніг, і, звичайно, його менше влітку, ніж узимку. Отже, той, хто зблизька бачить, як падає густий сніг, зрозуміє, що я хочу сказати, бо сніг справді схожий на пір'я. І з приводу цієї суворої зими, північні частини цього материка незаселені. Отже, я маю думку, що скіфи і їхні сусіди, образно кажучи, називають лапаний сніг пір'ям. Таке розповідають про ті далекі краї.*

– Зрозуміло. Пане Геродоте, у ваш час усі один з одним воювали. Ви, наприклад, згадали похід Дарія. Як у тій війні виявили себе праслов'янські племена? Нам це важливо знати, щоб зробити висновки про їхній менталітет.

– *Скіфи порадилися між собою і вирішили, що вони самі не спроможні відбити полчища Дарія у відкритому бою, і відправили до сусідніх племен послів. Царі тих племен уже зібралися на нараду, щоб обміркувати, як їм бути на випадок вторгнення такого величезного війська.*

– Царі яких народів?

– *Це були царі таврів, і агафірсів, і неврів, і андрофагів, і меланхленів, і гело-*

нів, і будинів, і савроматів.

– Що пропонували скіфи?

– *Отже, скіфські посланці прибули на збори царів згаданих племен... "Вам у жодному разі не можна триматися осторонь, – говорили послы, – і допустити загибель наших людей. Давайте виступимо одностайно назустріч ворогові... Адже перський цар виступив у похід проти нас, так само, як і проти вас. Скоривши нас, він не заспокоїться й не пощадить і вас".*

– Ну й ну! Те ж саме своїм сусіднім правителям про навалу зі Сходу зараз говорять українські дипломати. Ну, і що відповіли скіфам царі?

– *Думки учасників наради розділилися: царі гелонів, будинів і савроматів обіцяли допомогти скіфам. Проте царі агафірсів, неврів, андрофагів та меланхленів і таврів дали скіфам таку відповідь: "Якби ви свого часу не образили персів і не розпочали війну з ними, тоді ми вважали б ваше прохання правильним й охоче б вам допомогли. Однак ви без нашої допомоги вторглись у землю персів і заволоділи нею, доки божество допускало це. Тепер це ж божество на їхній стороні, і перси хочуть відплатити вам тим же. Ми ж і тоді нічим не образили цих людей, і тепер першими не будемо ворогувати з ними. Якщо ж перси вступлять і в нашу країну й нападуть на нас, тоді ми цього не допустимо. Але поки ми цього не бачимо, тому залишимося в нашій країні. Нам здається, що перси прийшли не проти нас, а проти своїх кривдників".*

– Схоже, вони вирішили "відсидітися в куцах". Одержавши таку відповідь, що зробили скіфи?

– *Коли скіфи почули відповідь, яку їм було дано, вони вирішили не давати одразу відкритого бою, оскільки ті племена не схотіли бути їхніми союзниками, але вирішили розділитися на дві частини і, поступово відступаючи і відбиваючи ворогів, засипати криниці та джерела, що виявляються на їхньому шляху, а також підпалити всю траву. Насамперед, потрібно було заманити персів у країни, народи яких не вступили в союз із ними, щоб і їх затягнути у війну проти персів.*

– Підступні, однак, скіфи. Образилися на сусідів, чи не так?

– *Якщо вони не пішли воювати добровільно проти персів, то треба було силоміць змусити їх до цього.*

– Як події розгорталися далі?

– *Швидко просуваючись із військом, скоро Дарій прибув до Скіфії. Він натрапив там на обидві об'єднані частини скіфського війська, і почав їх переслідувати. А скіфи відступали до країни тих, хто відмовився бути з ними в союзі, і спершу до країни меланхленів, і збентежили їх. Ідучи далі, скіфи заманили персів до країни андрофагів і, розбурхавши і їх, прийшли до неврів, і стурбувавши їх, скіфи, відступаючи, підійшли до країни агафірсів.*

– Лагідні агафірси, певна річ, злякалися?

– *Агафірси, побачивши, як їхні сусіди тікають у безладді перед скіфами, ще перед тим, як скіфи вдерлися до їхньої країни, послали вісника і заборонили їм уступати в їхню країну і попередили їх: коли скіфи спробують удертися, то наштовхнуться насамперед на їхній опір.*

– Як?! Адже вони, по суті, оголосили скіфам війну!

– *Таке попередження послали їм агафірси і поспішили до своїх кордонів, вирішивши відбити напад загарбників.*

– І як скіфи відреагували на їхній ультиматум?

– *Скіфи не наважилися увійти в країну агафірсів з огляду на те, що їм це було заборонено, але, відходячи з країни неврів, завели персів до своєї країни.*

– А меланхлени, андрофаги й неври?

– *Меланхлени, і андрофаги, і неври, щойно вдерлися до їхньої країни перси із скіфами, навіть не спробували відбити їх, але, забувши про свої загрози, повтікали в безладді на північ із своїх країв, у пустелю.*

– Гаразд. Про війну більше ні слова. Скажіть, як в усіх тих народів, які ви згадували, було з освітою, культурою?

– *На берегах Понту Евксину, куди готувався вирушити в похід Дарій, живуть порівняно до всіх інших країн найменш освічені народи, за винятком скіфів. Бо серед племен у припонтійських краях ми не можемо назвати жодного, що було б відоме своєю мудрістю, і не знаємо нікого, хто б уславився своїм розумом. Нічого гідного уваги ця країна не має, крім багатьох і дуже великих рік.*

– Які у них були релігійні культи? Наприклад, у гіпербореїв?

– *Далеко більше за всіх про них повідомляють делосці, розповідаючи про те, що священні предмети, загорнуті в пшеничну солому, переносяться від гіпербореїв до Скіфії, а від Скіфії їх приймає кожен народ від своїх сусідів і відносить їх далеко в західні країни до берегів Адріатичного моря. Отже, кажуть, що так ці священні предмети прибувають на Делос.*

– Що це за священні дари? Чому гіпербореї передавали їх скіфам, а ті далі – у Грецію?

– *Вперше гіпербореї послали двох дівчат, щоб вони принесли ці предмети, а їхні імена, за словами делосців, були Гіпероха і Лаодіка. Разом із ними для безпеки гіпербореї, кажуть, послали як їхніх супутників п'ятеро чоловіків. І через те, що послані гіпербореями не повернулися до своєї країни, вони переносять священні предмети, загорнуті в пшеничну солому, до своїх кордонів і передають їх своїм сусідам із дорученням передати їх далі іншому народові. І я сам знаю такий звичай – фракійські жінки і жінки пайонів, коли приносять жертви цариці Артеміді, виконують священний обряд із пшеничною соломою.*

– Ось воно що... Виявляється, це дари Артеміді. А що там за чутки про те, що мешканці Делоса включили до складу своїх святих двох гіпербореїських дівчат?

– *Самі делосці кажуть ще, що Арга і Опіда, дочки гіпербореїв, прибули колись звідти на Делос ще до Гіперохи та Лаодіки. Ці названі, кажуть, прийшли принести дари для полегшення пологів, а Арга і Опіда прибули разом із обома богами [Аполлоном і Артемідіою]. Отже, делоські жінки збирають священні дари, називаючи їхні імена в гімні, який склав один лікієць Олен. Від них навчилися острів'яни та іонійці співати гімни на честь Арги і Опіди, називаючи їхні імена і збираючи священні дари, а коли вони палять на жертovníку стегна жертovníх тварин, то попіл від них вони сиплють на могилу Опіди і Арги, яка міститься за храмом Артеміді на його східній стороні.*

– А, крім Артеміді, кого ще вшановували гіпербореї?

– *Я не переказуватиму казки про Абарія, нібито він був гіпербореєм і носився по світу зі своєю славнозвісною стрілою, зовсім нічого не ївши.*

– Стріла – символ Аполлона. Аполлон навіть народився у країні гіпербореїв. А, скажімо, будини? Вони еллінським богам поклонялися?

– *Так. Є там [в їхній країні] святилища еллінських богів, обладнані по-*

еллінському, із статуями і жертовниками та внутрішніми дерев'яними храмами. У кожні три роки вони святкують діонісії і вакхічно божеволіють.

– Кожні три роки? Усього-то? Ми – частіше: в нас діонісії на Новий рік, Різдво, Старий Новий рік, Хрещення, 8 Березня... Та і взагалі, друга зустріч – і в Храм Діоніса! Красно дякую, шановний пане Геродоте, за вашу чудову розповідь. Вона нам ще знадобиться.



Отже, з розповіді "батька історії" ми дещо довідалися про життя і звичаї праслов'янських племен, які населяли територію від Карпат до Дону в VI–IV ст. до н. е.

А що стосовно праслов'ян розповідає академічна наука? Вчені не дотримуються назв племен "за Геродотом". У них інша термінологія. Як праслов'ян археологи виділяють мешканців Правобережного Лісостепу, нащадків Чрноліської культури – київську, східноподільську, західноподільську, волинську групи і ворсклинську групу Лівобережної України. Особливо серед пращурів слов'ян вони вирізняють племена Зарубинецької культури, які жили в Середньому Подніпров'ї, на берегах Прип'яті й Десни з III ст. до н. е. до I ст. н. е. У процесах слов'янського етногенезу брали участь і носії "західноукраїнської" Пшеворської культури. Безпосередній стосунок до формування слов'янства мали племена Черняхівської культури.

Чи можна визнати нинішніх українців нащадками "геродотівських" гіпербореїв, неврів, агафірсів, будинів, меланхленів? Якоюсь мірою, певно, так. Ці племена жили на території України й залишили їй свої архетипи. Етноси формуються й розпадаються, а втім нікуди не зникають.

На підставі археологічних даних і розповідей Геродота давайте виділимо ті особливості, які допоможуть нам зробити висновок про ментальність праслов'янських племен.

Національність

На думку академіка Б. А. Рибаківа, слов'янський народ виник не через розростання якогось одного племені, а завдяки стихійній інтеграції родинних індоєвропейських племен – германських, балтійських, романських, грецьких, індоарійських та ін. Якщо це відповідає дійсності, то слов'янська нація первісно щодо расової приналежності є змішаною.

Мова

Якою мовою спілкувалися представники тих племен, про які розповів Геродот?

Чесна відповідь одна: цього ніхто не знає. У праслов'ян не було писемності, археологічні розкопки жодних відомостей про їхню мову не дають. Безсумнівно лише те, що їхні мови належали до індоєвропейської мовної грепи. А тому розмовляли праслов'яни, маємо припустити, схожими індоєвропейськими діалектами і, очевидно, добре розуміли мову споріднених племен. Але в тому й проблема – їхню мову також геть усі розуміли! Щоб цьому запобігти, майбутні слов'яни ввели у свій говір сполучення кількох приголосних, що ускладнило його сприйняття надмірно допитливими сусідами. Наприклад: *брзо* (дуже), *крк* (острів), *сврака* (сорока), *хрват* (хорват), *срб* (серб). Таким чином їхній діалект почав набувати рис мови, досить складної за структурою й "дикої" за вимовою. Немилозвучність мови "варварів" відзначали стародавні греки. Та й тепер без жалю не можна дивитися на французів або англійців, які намагаються вимовити щось на кшталт *Хрицов*, *Слжніцин*, *Бжзинський* – слов'янські мови не завоювали популярності у світі через свою фонетичну немилозвучність. Українська мова теж не уникла впливу "диких" слов'янських зворотів: *вкрає*, *зброя*, *страждати*, *Стрий*, *Ворскла* тощо. Однак їй пощастило більше – трипільці прищепили їй середземноморську мелодійність та егейську чарівність. Наприклад, українське "*серце*", хоч і містить неприємне сполучення приголосних "рц", усе-таки милозвучніше за російське "сердце" (рдц) і сербсько-хорватське "срце". А балканське слово "*срка*" (чвари) українською мовою можна трактувати як "сварка", а можна – як щось зовсім інше. Проте кожен балканець – серб, хорват, македонець, боснієць зрозуміє українця набагато краще, ніж, скажімо, поляка або росіянина.

Під впливом різких мов східних гостей – киммерійців, скіфів, сарматів, гуннів, хозарів та ін., мова праслов'янських (тобто праукраїнських) племен зазнала подальшої "наруги", а втім, вижила і зберегла свою самобутність.

Побут

Пращури слов'ян, вирушивши на освоєння нових земель, змушені були вести кочовий спосіб життя. Так би мовити, на колесах.

Перейшовши до осілого способу життя, вони спочатку жили в землянках. Але згодом, на відміну від лісної Півночі з характерними для неї маленькими містечками, у степових праслов'ян виникли нічим не обгороджені великі й малі села. Вони розташовувалися гніздами на різній віддалі одне від одного, або тягнулися вздовж берегів рік, нагадуючи українські села з їхніми "трипільськими" мазанками й вільним плануванням садиб. Поряд зі звичайними житлами (10 – 20 кв. м.) будувалися більші приміщення площею 100 – 120 кв. м., імовірно, господарського призначення.

У повсякденному побуті праслов'яни-землероби використовували ритуальний календар, пов'язаний з аграрною магією, в якому особливо виокремлювали дні язичницьких молінь про дощ. Ці строки, оптимальні для Київщини, збігаються з тими, що можна знайти в малоросійських агрономічних посібниках.

Перед вечерею хлібороби перехилили чарочку-другу сури, рецепт якої описано у "Велесовій книзі". Небіжчиків спалювали, їхній прах у глиняних урнах ховали на цвинтарях.

Економіка

Праслов'янські племена жили за общинно-родовим ладом, займалися землеробством і скотарством – вирощували пшеницю, ячмінь, жито, просо, горох, розводили корів, свиней, овець, ходили на полювання, збирали дикий мед, гриби, ягоди. Видовбуючи зрубані стовбури дерев, вони майстрували човни для рибальства.

Взагалі, економічне й суспільне життя праслов'янських племен було невибаг-

ливим. Вони не переобтяжували себе працею. Міцних торговельних відносин з іншими племенами й народностями не мали – все, що вирощували або збирали, що змогли сховати від набігів кочовиків, самі ж і з'їдали. Хоча були періоди, коли вони експортували в Римську імперію зерно – на території України знайдено чимало скарбів римських монет. Про торгівлю з Римською імперією свідчить і запозичена в римлян міра обліку зерна – квадрантал, що став у слов'ян четвериком (26,26 л), і зберігся в метрології до 1924 року.

Що ще з економіки? Виник новий спосіб розмелу зерна, з'явилися кращі хлібні печі, було удосконалено ковальсько-ливарну справу, набув подальшого розвитку керамічний промисел.

От, певно, й усе. Чесно кажучи – не густо. Що вдієш, усього було досхочу, однак доводилося існувати в умовах рекету.

Культура

Наведу (без коментарів) щодо питання праслов'янської культури дві протилежні точки зору.

Що із цього приводу заявляв Геродот? Пам'ятаєте?

"Нічого гідного уваги ця країна не має, крім багатьох і дуже великих рік".

А ось що стверджує кандидат історичних наук Валентина Володимирівна Крапивина.

"Українська культура – це всі культури, які тут коли-небудь були. При цьому між кожною з них і українцями знак рівності, звичайно, поставити не можна. Я завжди кажу своїм опонентам: чому вам так подобається землеробське Трипілля, дійсно, з приголомшливими космогонічними уявленнями, і чому при цьому вам не подобаються племена, які незабаром тут з'явилися: Ямної, Катакомбної, Зрубної культур – адже вони не менш цікаві! Це індосвропейці, які теж є нашою складовою частиною. Чому ми повинні їх зрікатися? У представників Ямної культури вже були кам'яні надгробні стели. Ця культура лишила по собі дивовижну кераміку. Вона не розписана, зате прикрашена рельєфним шнуровим орнаментом, що іноді відображає їхній календар. У представників Катакомбної та Зрубної культур були зачатки писемності. Тобто все це анітрохи не нижче за Трипілля. А ми відразу так себе обділяємо, відмовляючись від своїх пращурів!"

Яку із цих точок зору приймати – вирішуйте самі.

Писемність

Писемності (у безпосередньому значенні цього слова) племена, які прийнято називати праслов'янськими, не мали.

Релігія

Здавна прародичі слов'ян обожнювали сили природи, які займали в їхній релігії головне місце. Священними вважалися земля, гаї, озера, ріки. Кожен рід шанував "щура" – містичного предка, засновника роду. Звідси й "пращур".

З одного боку, це все добре відомо. А з іншого? Що "відомо, але невідомо"? Чого дослідники затято намагаються не помічати?

Того, що праслов'яни, принаймні певна їх частина, поклонялися давньогрецьким богам. Геродот описує, як гіпербореї раз у раз передавали в духовний центр античної Греції – Делос (острів у Егейському морі, так би мовити, давньогрецький Ватикан) якісь священні дари. Це – ритуальні піднесення Артеміді, одній із дванадцяти верховних божеств Олімпу. На Делосі розташовувалось її головне святилище.

Артеміда – богиня полювання, лісів і цнотливості. Вона, як і Деметра, вважалася символом відновлення природи, розквіту життя, багатого врожаю. Ось чому

саме їй поклонялися землероби-праслов'яни й посилали священні дари.

Хоча дивно – невже не знайшлося власних богів? А може, Геродот – історик хоча й шановний, однак людина грецька, подекуди упереджена, яка достеменно не знала "варварів", схильний був перебільшувати вплив на них стародавніх греків?

Ні, "батько історії" визнає й зворотне – вплив на Елладу праслов'ян. Не дарма ж, як він говорить, мешканці Делосу включили до складу своїх святих двох гіперборейських жінок – Аргу й Опіду, збирали для них дари, складали на їхню честь гімни, а після смерті поховали біля святилища Артеміди.

Прикладом поклоніння пращурів слов'ян давньогрецьким богам є і згадка Геродота про якогось гіперборея Абарія, що мандрував із символом Аполлона – стрілою, нібито нічим не харчувався, тобто "жив святим духом", і проповідував.

І, звісно, вшановували праслов'яни бога вина й веселощів Діоніса. Без цього у нас ніяк!

Менталітет

Отже, яким був праслов'янський, а відповідно, і проукраїнський менталітет?

Почнемо з великого переселення. Жили собі люди, жили, в земельці копирсалися, ягоди збирали. І раптом вигукнули: "Добре там, де нас немає!". Все покинули й подалися світ за очі. А для того, щоб покинути насиджене місце, потрібно мати сміливість і, безсумнівно, авантюризм.

Але агресивності їм забракло – у Західну Європу переселенців не пустили. Довелося йти на схід, туди, де мешкали нащадки миролюбних трипільців, з якими й асимілювалися майбутні слов'янські племена.

І що стало осердям їхнього менталітету? Те саме, що й у трипільців, – земля. Іншого й бути не могло. Хлібороби – народ не кочовий, не войовничий. Простий, м'який, "сільськогосподарський". Вирощували собі пшеничку, вигодовували свиню, ловили рибку без кісток, полювали на звірів із квадратною мордою, попиwali суру. Все, що вирощували або ловили, самі ж і з'їдали. Всілякими дурницями, на кшталт культури, не займалися – живописців висміювали, графоманів сікли батогами. І кераміка їхня, хоч і з рельєфним орнаментом, а втім, сіренька, усе ж таки далека від трипільської вишуканості.

Як виявилось, вірили слов'яни не лише у своїх богів, а й у давньогрецьких – Артеміду, Аполлона, Кібелу, влаштовували свята на честь Діоніса та впадали у вакхічну нестямність. А протверезівши, надсилали грекам священні дари і своїх найкращих жінок. Від тих паняночок у греків прокидалося натхнення, вони складали на їхню честь гімни, які виконували на майданах колективно співаючи хором. Ось які були (і є!) наші жінки! Кого завгодно зведуть з розуму. Греки, зауважте, у жіночому питанні тямилі.

Чи можемо ми навести ще докази того, що праслов'янський менталітет був м'яким, "жіночним", щиросердним? Скільки завгодно. Пращури слов'ян ні з ким особливо не воювали, не відрізали, як таври, голови потерпілим у корабельній трощі. Носили на собі багато золотих прикрас, спільно злягалися з жінками (агафірси), *щоб бути між собою братами та родичами і не мати ні заздрощів, ні ненависті* (жарти жартами, але менталітету сучасних слов'ян ця риса, відзначена Геродотом, стосується безпосередньо – поговоримо про неї пізніше). Праслов'яни завжди охоче давали притулок родичам, що *покинули свою країну через навалу змії*. Були неперевершеними чаклунами й цілителями: Геродот згадує, що будини яєчками бобра лікували хвороби матки. До речі, і в наш час бобровим струменем, продуктом особливої залози бобрів, лікують як хвороби матки, так і виразки шкіри, тромбози, порушення шлунково-кишкового тракту.

Зауважте, жили пращури слов'ян у відкритому полі – для цього потрібна була сміливість. Від кочовиків, як правило, не захищалися – не обгороджували свої поселення мурами, від ворогів (Дарія) "втікали в безладді" (неври, меланхлени), але могли й показати зуби – оголосити війну самим скіфам (агафірси). Лише у II – IV ст. н. е. чи то східні слов'яни (певніше сказати – центральні), чи то готи побуду-

вали оборонну лінію, відому під назвою Змієві вали, яка охопила все Середнє Придніпров'я. А згідно з іншими джерелами, ці вали з'явилися лише за Володи-мира – наприкінці X ст.

А до того часу праслов'янський етнос в економічному плані був принципово бідним. Саме принципово. Тому що лише завдяки бідності міг вижити м'який, "інський" народ в оточенні орд "рекетирів" – киммерійців, скіфів, сарматів, хозарів, гунів etc. Архетип бідності у слов'янському менталітеті, на жаль, один із найсталіших. Це – захисна реакція. Багатих грабують. А з бідного – що з нього візьмеш? Можливо, тому у слов'ян набагато менше, ніж, наприклад, у європейців, відчувається прагнення до кропіткої якісної роботи – що краще зробиш, то більше шансів, що заберуть. І дотепер, хоч би що слов'янин зробив – це абияк, лівою ногою, що гірше, то краще. Винятки бувають, але рідко. Так само не розвинене у слов'ян і прагнення щось зберегти й передати нащадкам.

Що ж, економічне, культурне і громадське життя тих, кого ми вважаємо праслов'янами, було примітивним. Однак воно мало чим відрізнялося від життя пращурів германців, або, скажімо, франків – виживання на той час було єдиною метою всіх індоєвропейських племен.

І на закінчення цього розділу хочу навести цитату із книги "Стародавня Греція", виданої італійським інститутом Де Агостіні, установою науковою, в симпатіях до слов'ян не поміченою. Ця цитата дає уявлення про те, як сприймали праслов'ян, зокрема гіпербореїв, античні греки.

"Гіпербореї – щасливий народ, що пізнав гармонію, не знав ворожнечі, хвороб, не мав ні в чому потреби, жив у на диво м'якому кліматі й помирав тільки від пересиченості життям. Гіперборейська земля – грецька утопія, мрія про кращий світ. Аполлон обов'язково щороку відвідував країну гіпербореїв, яких ніколи не забував, відчував вдячність до цього народу й захищав його за те, що він урятував його матір богиню Літо від гніву дружини Зевса Гери".

Отак-то. Античні греки, за всього їхнього "надування щік", виявляється, "нам" заздрили! А чомусь узвичаїлася точка зору, що праслов'ян ніхто не сприймав з повагою. Сприймав! Та ще й з якою повагою!

У цьому розділі ми об'єднали розрізнені праслов'янські племена в одне ціле. Це, зрозуміло, умовно. Людина від людини різниться, а плем'я від племені – й поготів.

І не лише щодо людини, а й щодо цілого народу доречно сказати: "Із ким поведешся, від того й наберешся".

**Із ким поведешся,
від того й наберешся**



Кіммерійці

Кіммерійці хазяйнували на території України близько 500 років – з XI до VI ст. до нашої ери. Чого набули від них пращури українців? І чи прихопили взагалі щось? Якщо так, то чи залишилося це щось у джентльменському наборі сучасного українця?

Насамперед розберімося, хто такі кіммерійці та який у них був менталітет.

Кіммерійці – східноєвропейський народ, назва якого стала відома завдяки Гомеру. В "Одіссеї" поет розташовує їх десь на Крайній Півночі. Геродот уточнює: жили кіммерійці не лише на Півночі, а й біля Понту Евксинського. А на думку сучасних істориків, вони займали всю територію нинішньої України – від Карпат до Донецької області. Прибули ці племена з Ірану, давньоіранською мовою слово "кіммерійці" означає "рухливий загін кочового населення".

Головне заняття цього "рухливого загону" – розбій. Кіммерійці – яскраво виражений агресивний етнос. Вони, не замислюючись, ішли в бій з численнішим від них супротивником, розбивали його і грабували поселення. В боротьбі з кіммерійцями зазнали поразки Фрігія, Лідія, Віфінія; під їхні зухвалі набіги тривалий час підпадали грецькі міста Малої Азії. У 714 р. до н. е. кіммерійці знахабніли остаточно – вдерлися в Урарту, наймогутнішу державу Передньої Азії, яка володіла Північною Месопотамією, Сирією, Закавказзям, нинішніми турецькими й іранськими територіями. Проти кіммерійців з усієї Азії були зібрані війська. Однак вони завдали цій надзвичайно потужній силі нищівної поразки.

Завдяки чому кіммерійці здобували перемоги? Наважуся припустити, не в останню чергу завдяки своєму менталітету. У той час як військово мистецтво їхніх близьких і далеких сусідів базувалося на вишколі та дисципліні, ментальність, а отже, і військова тактика кіммерійців відрізнялися анархізмом, нахабністю, розгнужданістю. Кіммерійські воїни – холерики, психопати, поводитися настільки зухвало, безцеремонно й непередбачливо, що заганяли у глухий кут навіть найбрутальніших хамів. Вони також перемагали і завдяки незвичній для свого часу тактиці, в основі якої була рухливість. Їхні війська не мали піхоти, а складалося виключно з кінних загонів лучників. Таке військо було надзвичайно маневреним, а стрілецька зброя відрізнялася небаченою далекобійністю й пробивною силою. Обстріл проводився на скаку, причому не через голови коней, а у зворотному напрямку. Це – фірмовий стиль кіммерійців: коні, що мчали стрімголов від небезпеки, не потребували віжок, їхній лет скеровували лише ноги вершників – загін вихором летів повз супротивника, а злива стріл скошувала ворога на смерть.

Ось чому громіздкі, добре екіпровані війська ніяк не могли їх здолати. Цю тактику від кіммерійців перейняли скіфи, які й витіснили їх з "українських" земель – частина кіммерійських племен пішла у найми до своїх колишніх ворогів, частина відкочувала в лісостепові райони, де асимілювалася з осілим землеробським населенням і, ймовірно, склала одну з ланок формування слов'ян.

У цій книзі ми згадаємо про кіммерійців ще не раз. А поки що, забігаючи наперед, зазначу, що їхня тактика бою увійшла до арсеналу наступних поколінь, які мешкали на цих територіях, і не лише скіфів, а й венедів, склавинів, антів. І, певною мірою, запорозьких козаків, чиї набіги завжди вирізнялися раптовістю, зухвалістю, непередбачуваістю. Саме цей стиль військової тактики взяв на озброєння безстрашний "невловний месник" – Нестор Махно.

Скіфи



Скіфи, кочові іранські племена, вторглися у причорноморські степи на межі VII – VI ст. до н. е. Вторглися? А може, прийшли? Та чоч би як було, з'явилися. І без особливо-го клопоту зайняли майже всю територію сучасної України. Як сталося, що жорстокі непереможні кіммерійці так легко віддали їм свої володіння і своїх годувальників – осілі землеробські громади? На це питання згодом нам відповідь Геродот.

Панували скіфи на українських землях "усього" якихось 300 – 400 років – з VI до III ст. до н. е.¹ А якого наробили галасу! І хочеш-нехочеш, а таки вправили "нам" мізки. Я не випадково взяв слово *нам* у лапки: хто такі "ми" – це великий знак питання. В усякому разі, те, що в жилах сучасних східних слов'ян тече якась частина скіфської крові, однозначно. Олександр Блок, який написав: "Так, скіфи ми, так, азіати ми..." – був не далекий від істини. Завойовуючи нові території, скіфи

не ставили собі за мету знищити або витіснити осілих землеробів. Їм це було не потрібно. Навіть більше, аналіз археологічних матеріалів свідчить про те, що скіфи активно залучали представників автохтонних громад до своєї політичної й соціально-економічної структури. І після свого "зникнення" вони нікуди не поділися – осілі й залишилися на цій землі.

А тепер з'ясуємо, як вплинули скіфи на ментальність східних слов'ян. Але насамперед спробуємо розібратися в ментальності самих скіфів.

Писати про них надзвичайно складно. Літератури про скіфів сила-силенна. Однак не розв'язаних, суперечливих питань, різних, часто протилежних точок зору ще більше. На думку одних дослідників, скіфи – висококультурний, мудрий народ, на думку інших – хами й міжнародні терористи. Навіть Геродот то наводить їх як взірць, то підкреслює їхнє варварство.

Скіфія була спільнотою неоднорідною, утвореною різними етнічними племенами. Їхній суспільний устрій визначався тваринництвом. Але в першу чергу скіфська держава зарекомендувала себе як добре налагоджена військова організація. На чолі сильного дисциплінованого війська стояв цар. Його влада була необмеженою і божественною – він підпорядковувався лише Папею (Зевсу) й цариці богів Табіті. Вища каста – царські скіфи, які вважали всіх інших своїми рабами.

Скіфи тримали під контролем торговельні шляхи, що сполучали античний світ із землеробськими районами лісостепу. На це претендували не лише вони. Зокрема, македонці. Поставивши на коліна півсвіту, скіфів подолати вони так і не спромоглися. У 339 р. до н. е. у причорноморські степи вдерся батько Олександра Македонського Філіп II. Під час одного з боїв загинув скіфський цар Атей, але земель своїх скіфи не віддали. У 335 р. до н. е. на Скіфію посунула армія самого Олександра – вона дійшла до Дунаю, але далі полководець вести її не наважився. У 331 р. до н. е. македонська армія під керівництвом намісника Олександра Македонського у Фракії Зопіріона взяла в облогу Ольвію, однак зазнала від скіфів нищівної поразки, а її рештки врятувалися втечею.

Отже, македонців, персів, римлян скіфи милістю не обдаровували. Однак вельми поважали своїх добрих сусідів – північно-причорноморських греків, пе-

¹Кримські скіфи й степові скіфи-землероби протрималися довше.

реймали їхні звичаї, культуру, релігію. Близькість скіфів до античного світу не лише долучила їх до високої цивілізації, а й надала їм можливість збагатити світову культуру своїми шедеврами – ювелірними виробами із золота і срібла.

Щоб пролити світло на звичаї та риси характеру скіфів, знову звернімося до авторитетного історика, який знав їх особисто. Вибору в нас немає – ніхто інший не зможе розповісти про скіфів так яскраво, вагомо й переконливо.

Інтерв'ю з Геродотом (продовження)

- Шановний пане Геродоте, що ви можете сказати про скіфів?
- *Скіфи кажуть, що їхній народ є наймолодший серед усіх.*
- Вони вважали себе нащадками самого Зевса, чи не так?
- *Так вони кажуть, але я цьому не вірю.*
- Чи правда, що вони деякий час панували майже скрізь в Азії?
- *Удерлися вони до Азії, переслідуючи кіммерійців, і позбавили влади мідійців, які до приходу скіфів владарювали в Азії.*
- Розкажіть, будь ласка, як це було.
- *Якось загін скіфів-кочовиків перебрався в мідійську землю. На той час владарем мідійців був Кіаксар.*
- Ви сказали загін "перебрався". А перед цим – що скіфи до Азії "вдерлися".
- *[Цар] спершу доброзичливо прийняв скіфів, тому що вони прийшли просити притулку. Він навіть віддає їм своїх синів для навчання їх скіфської мови і стрільби з луків. Однак через деякий час сталося так, що скіфи, які постійно ходили на полювання і приносили здобич, одного разу не принесли нічого. Коли вони повернулися з порожніми руками, Кіаксар (а він був, очевидно, людиною дуже запальною), повівся з ними досить брутально. Тоді вони, зазнавши образи від Кіаксара, вирішили порубати на шматки одного з його синів, що перебував у них для навчання. Розпотрошивши його так, як вони мали звичай потрошити дичину, вони принесли його м'ясо Кіаксарові так, ніби це була їхня здобич на полюванні.*
- Ого... І що Кіаксар?
- *Кіаксар і присутні в нього гості покуштували цього м'яса.*
- І як їм, сподобалося?
- *Відбулася битва мідян зі скіфами.*
- З "кухарями"?
- *У межі царства Кіаксара вторглися величезні полчища скіфів. Тоді зустрілися мідійці з скіфами і були розбиті в битві, втратили своє панування, а скіфи поширили свою владу по всій Азії.*
- Як довго вони панували в Азії?
- *Скіфи володіли Азією впродовж двадцяти восьми років і своїм нахабством і свавіллям усе перевернули там догори ногами. З одного боку, вони вимагали від підкорених народів данину, що вони визначили для кожного з них, а крім збирання цієї данини, вони роз'їжджали на конях і грабували все, що тільки було в кого. Згодом вони попрямували до Єгипту.*
- Скіфи завоювали Єгипет???
- *Коли вони прибули до Сирійської Палестини, їм назустріч вийшов Псамметіх, цар Єгипту, і дарами та вмовляннями переконав їх не йти далі.*
- Інакше кажучи, відкупився. Тобто скіфи чинили свавілля в Азії протягом двадцяти восьми років.
- *Коли вони повернулися до своєї країни, їх чекало не менше лиха, ніж війна з мідянами: скіфські жінки – через те, що їхніх чоловіків не було з ними так довго, вступили у зв'язок з рабами. Від цих скіфських рабів народилося і виросло молоде покоління.*
- Ціле покоління! Виходить, відтоді скіфів як народності більше не існувало.
- *Чув [я] різні твердження про їхнє число. Одні повідомлення свідчать, що скіфи дуже численні, а інші – що корінних скіфів, власне кажучи, дуже мало.*

– Пане Геродоте, перейдімо ось до якого питання. Як так вийшло, що скіфи без проблем заволоділи територією від Карпат до Дону? Чому грізні-хоробрі-войовничі кіммерійці напрочуд легко віддали їм свої землі?

– Коли скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію, кіммерійці почали радитися, що їм робити. Народ був схильний до відступу, вважаючи за непотрібне боротися з такою силою ворогів. Царі ж, навпаки, вважали за необхідне стійко захищати рідну землю від загарбників. Отже, народ не підкорився наказам царів, а царі не побажали дослухатися до народу. Кіммерійці поділилися на два рівних табори й почали битися між собою. Після цього кіммерійці покинули свою землю. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її.

– Так-так. Готуючись до війни, перебий своїх. Ця тактика, на жаль, нам знайома. Отже, скіфи прийшли, розташувалися. І зайнялися землеробством?

– Вони зовсім нічого не сіють і не орють. Усі вони – кінні лучники й промишляють не землеробством, а скотарством.

Чи мали вони поселення?

– [Вони] не мають ні міст, ні фортець і житла свої возять на возах.

– Немов цигани. А хто такі царські скіфи?

– За [річкою] Герром простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші, і вони вважають інших скіфів своїми невільниками.

– Вони теж жили на возах?

– У скіфів немає міст.

– Пане Геродоте, скажіть, що вам подобається у скіфах над усе.

– Серед усіх відомих нам народів лише скіфи володіють одним, але найважливішим для людського життя, мистецтвом. Воно полягає в тому, що жодному ворогу, який напав на їхню країну, вони не дають врятуватися; й ніхто не може їх наздогнати, якщо тільки самі вони не допустять цього.

– Розкажіть, будь ласка, про скіфські військові звичаї.

– Щодо їхніх звичаїв на війні, то встановлено таке: коли скіф убиває першого ворога, він п'є його кров.

– Чи правда, що скіфи відривали своїм ворогам голови?

– Так.

– Навіщо?

– Голови всіх убитих в бою скіфський воїн приносить цареві. Тому, що тільки той, хто приніс голову ворога, одержує свою частку здобичі, а інакше – нічого.

– А ще кажуть, вони здирали зі своїх полонених шкіру.

– [Скіф] використовує її як рушник. Той, у кого більше таких рушників, вважається за найвідважнішого воїна. Багато хто з них із шкіри ворогів шиють собі плащі і носять їх як шкіряний одяг. Багато із них з шкіри мертвих ворогів, здертої з правиці з нігтями, роблять собі чохла для сагайдаків.

– А їм не огидно було тягати за собою чийсь руки разом з нігтями? А, може, навпаки, було приємно насолоджуватися блиском ворожої шкіри?

– Людська шкіра, дійсно, блищить яскравіше за будь-яку іншу. Багато хто здирає шкіру з усієї людини, натягає її на дерев'яну раму і возить її з собою, гарцюючи на коні.

– Господи...

– Отже, такі в них встановлено звичаї.

– Чи укладали вони мирні угоди?

– Коли скіфи складають угоди з клятвами, то роблять це в такий спосіб: наливають у великий глиняний глек вина і змішують його з кров'ю з стегон обох, що складають угоду. Так роблять вони, злегка надрізаючи тіло вістряма або дряпаючи ножем. Потім занурюють у глек меч, стрілу, сокиру і дротик і, зробивши це, кажуть багато молитов, і нарешті п'ють із глека і ті, що складають угоду, і найзнатніші з тих, що їх супроводжують.

– Так би мовити, цю справу обмивають. А взагалі, скіфи випити любили?

– Один раз на рік кожен правитель області, змішавши вино з водою, дає

пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, хто цього не зробили, не п'ють вина, але, присоромлені, сидять осторонь: бо для скіфів це найбільша ганьба. А ті, які повбивали дуже багато ворогів, тримають аж два келихи і з обох п'ють.

– Вороги... вороги... вороги... Я ще чув, що скіфи любили пити із черепів. Вони майстрували з них келихи?

– Кожен із них, відпилявши все, що нижче від брів, очищує череп. І якщо цей скіф бідняк, він лише обтягує ззовні череп сирицевою бичачею шкірою і використовує його як чашу, а якщо він багатий, то також іззовні обтягує шкірою, а зсередини позолочує його і використовує як чашу для вина.

– Приємно, либонь, пити із черепа ворога.

– Роблять вони так і з черепами своїх родичів.

– Родичів?!

– Якщо вони посваряться між собою і хтось із них на суді в царя візьме го-ру над іншим. Коли приходять гості, то їм підносять ці черепи і кажуть, що хо-ча ті були їхніми родичами, але їм довелося з ними воювати, і господар вийшов із війни переможцем. Така перемога вважається в них за подвиг.

– Чудовий подвиг. Справді, доблесний. Хильнувши винця з черепів родичів, чим вони заїдали?

– Тамтешні мешканці вигадали ось що, щоб варити м'ясо. Коли вони ос-таточно обдеруть шкуру тварини, знімуть м'ясо з кісток, потім, якщо вони мають казани, кидають у них м'ясо і після цього розпалюють під казаном кістки жертовних тварин. Але коли вони не мають казанів, то закладають усе м'ясо у шлунки тварин, наливають туди води і під шлунками запалюють кістки. Вони горять дуже добре, а у шлунках уміщується все м'ясо. І в такий спосіб сам бу-гай варить своє м'ясо, а також і всі інші тварини.

– Смачно, напевно. А що вини робили після обіду?

– В їхній країні добре ростуть коноплі, схожі на льон, хоч не дуже товсті й високі. Отже, насіння цих конопель беруть скіфи, потім залізають під вовняні тканини і сиплють насіння на розпечене каміння, і насіння, падаючи на каміння, горить, димить і дає пару таку густу, що подібної до неї не буває в жодній еллі-нській паровій лазні. І скіфи, задоволені паровою лазнею, кричать, радіючи.

– Вони в цій лазні "ловили кайф" чи милися?

– Отака в них лазня, бо вони, звичайно, зовсім не миють свого тіла водою.

– Навіть жінки?

– Їхні жінки змочують шерехатий камінь і на ньому розтирають кипарисо-ву деревину, також кедрову деревину та ладан і потім цією густою рідиною змазують усе тіло та обличчя. І від цього вони, по-перше, приємно пахнуть, а, по-друге, коли вони наступного дня знімають шар цієї масті, їхня шкіра стає чистою і блискучою.

– Треба сказати дружині, хай спробує. Тільки незрозуміло, як вона, бідна, буде спати у цьому шарі "масті". Пане Геродоте, розкажіть, будь ласка, про скіф-ську релігію.

– Богів вони шанують лише таких: найбільш за всіх – Гестію, потім Зевса і Гею, після цих – Аполлона, Афродіту й Арея. Цих богів шанують усі скіфи, а ті, що називають себе царськими скіфами, приносять жертви ще й Посейдонові.

– Стривайте, вони що, вклонялися не своїм богам, а грецьким?

– Скіфською мовою Гестія називається Табіті, Зевс називається Папай, Гея називається Апі, Аполлон – Ойтосир, Афродіта – Аргімаса, а Посейдон – Фагімасад.

– Шановний Геродоте, з ваших книг ми знаємо, що грецький вплив на скіфів був надзвичайно потужним, існували навіть еллінізовані скіфські племена, забув, як вони називалися...

– Калліпіди.

– Так-так, дякую, калліпіди. От ви пишете, що не лише прості скіфи, а і їхні царі залучалися до віри і звичаїв еллінів. У вашій четвертій книзі "Історії. Мельпо-мена" ви згадуєте про одного з таких царів – Скіла. Розкажіть, будь ласка, про нього.

– Скілові, хоч він і був царем скіфів, не подобався скіфський спосіб життя. Щоразу, коли він приводив скіфське військо до міста борисфенітів¹, Скіл залишав своє військо, сам заходив у місто і наказував зачинити брами. Він знімав із себе скіфський одяг і надягав еллінський і в ньому походжав на агорі без почтуні і без списоносців і без усіх інших супутників (а брами охороняли, щоб його не побачив ніхто зі скіфів у цьому одязі). І в усьому іншому він наслідував еллінський спосіб життя і приносив жертви богам за еллінськими звичаями. Він залишався в місті протягом одного місяця або й більше, а потім надягав скіфський одяг і відходив. Так він робив, звичайно, багато разів і навіть побудував собі палац у місті борисфенітів і помістив у ньому дружину, тамтешню жінку.

– І чим закінчилася ця Love story?

– Судилося йому [Скілу] спіткати нещастя.

– Так завжди – де Love story, там і нещастя. Що ж розлучило закоханих – скіфського царя й грецьку красуню?

– Сталося це з ним із такого приводу. Він побажав бути посвяченим у таїнства Діоніса-Вакха. Скіфи ганяють еллінів за те, що вони справляють вакхічні містерії. Це тому, що, як вони кажуть, не можна собі уявити, ніби існує божество, яке б робило людей божевільними. Коли закінчилося посвячення Скіла в містерії Діоніса, якийсь борисфеніт потай пройшов до скіфів і сказав їм: "Ви, скіфи, смієтесь із нас за те, що ми впадаємо у вакхічний шал. А тепер і ваш цар охоплений вакхічною несамовитістю. Якщо ви мені не вірите, ідіть зі мною, і я вам це покажу". За ним пішли начальники скіфів, і борисфеніт потай привів їх на башту і там сховав. І коли там проходив Скіл зі своїм почтом і скіфи побачили, як він справляє вакхічні містерії, то, вважаючи це за найбільшу ганьбу, зійшовши з башти, повідомили про те, що побачили, все скіфське військо. Коли після того Скіл повернувся до свого житла, скіфи підняли проти нього повстання.

– Ну й сюжет. Шекспір позаздрить. Хоч сценарій пиши для телесеріалу. І як поетично ви висловлюєтесь: побажав бути посвяченим у таїнства Діоніса-Вакха, справляв вакхічні містерії... Зараз кажуть простіше: "побажав залити за комір", "наклюкався"... Гаразд. Скажіть, яким богам скіфи встановлювали священні познаки, вівтарі, храми?

– Статуй, жертвників і храмів вони за звичаєм не споруджують, за винятком Арея: для нього вони це роблять.

– І який ці споруди мали вигляд?

– Священну споруду для Арея вони роблять ось як: накладають в'язанки хмизу, на них облаштовують чотирикутну площадку, де встромлюють старий залізний меч, який є символом Арея. Цьому мечу вони щороку приносять у жертву овець та коней і рогату худобу, й навіть ще більше, ніж іншим богам.

– Розкажіть, будь ласка, про обряд жертвоприношення.

– Жертвоприношення всі вони роблять однаково під час усіх свят у такий спосіб. Жертвна тварина стоїть із двома зв'язаними передніми ногами, а жрець стоїть позаду від тварини, тягне за кінець мотузки й валить жертву на землю. Коли та падає, він звертається до божества, якому приносить жертву, а потім обкручує навколо шиї тварини зашморг, устромляє в нього ціпок, крутить у всі боки і так задушує, не запалюючи вогню, не посипаючи борошном і не роблячи зливань. І коли він уже задушить тварину й обдере шкуру, починає куварити.

– Ви сказали, вони приносили в жертву овець, коней і рогату худобу. А свиней?

– Свиней вони не приносять у жертву і навіть не розводять їх у своїй країні.

– А як щодо людського жертвоприношення?

– Із кожної сотні ворогів, узятих у полон живими, вони вибирають одного і приносять у жертву, але не так, як овець. Спершу вони ллють вино на голови, а потім ріжуть людей над посудиною і відносять кров на вершину тієї купи хми-

¹ В Ольвію.

зу і обливають кров'ю меч. У всіх зарізаних людей вони відрубують разом із плечем правицю і кидають відрубане в повітря і, закінчивши всі обряди, відходять. А рука, куди впаде, там і лежить, а окремо від неї труп зарізаної людини.

– Не хотілося б опинитися на місці тієї жертви. Пане Геродоте, розкажіть, будь ласка, чи займалися скіфи чаклуванням, магією, ворожбою.

– У Скіфії є багато ворожбитів.

– Що ж вони передвіщали? Плани ворогів? Погоду? Курс римського динарія?

– Коли захворіє скіфський цар, він кличе до себе троїх ворожбитів із найбільш ушлюблених, і вони ворожать так: приносять оберемки лозин, розкладають на землі, розв'язують ці оберемки і, поклавши кожну лозину окремо, пророкують і, продовжуючи пророкування, знову збирають їх по одній і складають до купи.

– Так би мовити, займаються нетрадиційною діагностикою. У нас це теж модно. І в якій формі скіфські ясновидці повідомляли діагноз?

– Найчастіше пророцтво виголошують приблизно так: такий-то й такий-то (називаючи його поіменно) дав нібито неправдиву клятву богам царського вогнища і що через це мов цар занедужав.

– У нас так само: такий-то й такий-то нібито наслав на когось прокляття і порчу. Що ж відбувалося далі?

– Звинуваченого в неправдивій клятві негайно хапають і приводять до царя.

– І що, він зізнавався?

– Звинувачений уперто заперечує, що порушив присягу, і категорично протестує.

– Що ж у цьому випадку робив цар?

– Цар запрошує інших ворожбитів. І коли й вони, подивившись на свої прутки, визнають його за порушника клятви, тоді йому негайно відрубують голову, а його майно за жеребом розподіляють перші ворожбити.

– А якщо не визнають?

– Якщо ворожбити, що прийшли потім, виправдовують його, приходять ще й інші ворожбити. Отже, коли більшість із них визнають його невинуватим, тоді виноситься рішення вбити тих перших ворожбитів.

– Це правильно. Нема чого даремно обмовляти інших. І як скіфи страчували невдах-віщунів?

– Ось в який спосіб їх умертвляють. Наповнюють віз купою хмизу і запрягають у нього биків. Потім зв'язують ворожбитам руки за спиною, затикають їм роти і засовують їх у хмиз, підпалюють його і женуть биків, налякавши їх. Звичайно, багато биків згорають разом із ворожбитами, але багато врятовується, хоч і підпалені, коли згорає дишел до якого їх запряжено. У такий описаний мною спосіб спалюють ворожбитів і з інших причин, називаючи їх лжепророками. Кого засудить на смерть Цар, то і їхніх дітей не щадить, синів убиває, а дочок залишає живими.

– Пане Геродоте, ви так захопливо розповідаєте, що я просто не наважуюся вас зупинити. На жаль, ми не можемо попросити вас повідомити ще багато цікавого з того, що ви знаєте про скіфів. Я навіть не прошу вас продовжити розповідь про те, в який вишуканий спосіб скіфи перемогли перського царя Дарія – судячи з вашої книги, вони не пішли проти нього у бій, а знесли його війська всілякими хитрощами. Безсумнівно, воєначальники їхні були людьми не лише хоробрими, а і кмітливими. Давайте завершимо нашу бесіду темою хоч і сумною, однак необхідною для загальної картини скіфської ментальності. Я маю на увазі їхній обряд поховання.

– Могили їхніх царів розташовано в місцевості Геррів. Там, коли помирає їхній цар, вони викопують у землі велику чотирикутну яму, беруть померлого, вкривають його тіло воском (перед тим очищують від нутрощів його черево), наповнюють його перетертим купрієм, кмином, насінням селери, кропом, потім зашивають черево.

– І перш ніж поховати царя...

– Кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені. Ті, до яких привозять померлого, відрізують кінчик свого вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях плече, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку.

– Ритуал не для тих, у кого слабкі нерви...

– Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені, а ті, до яких його перед тим привозили, супроводжують його. І коли так вони об'їздять із покійником усі племена, вони знову прибувають у країну Геррив. Помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромляють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають його очеретяними матами. У просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші. Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим.

– Ці кургани збереглися й дотепер.

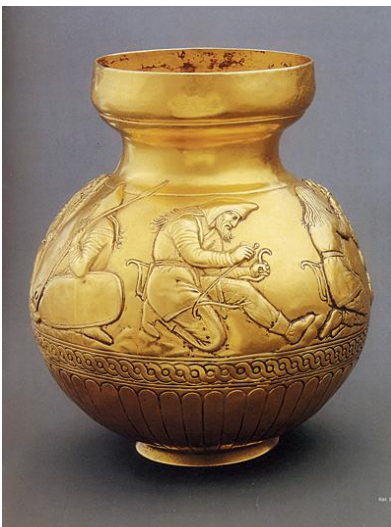
– Коли минає рік, вони влаштовують нове святкування. Вибирають найкращих слуг із тих, що залишилися, п'ятдесят задушують і до того ще п'ятдесят найкращих коней. Потім пропускають крізь тіло коня товсту жердину і його підіймають. На коней нав'язують віжки та вуздечки, тягнуть наперед і прив'язують до колів. Після того тих п'ятдесят задушених юнаків, про яких я казав, саджають кожного на коня в такий спосіб: кожному покійникові вздовж хребта встромляють пряму жердину аж до шиї. Внизу частина цієї жердини стирчить, і її вставляють у дірку в жердині, якою простромили коня. Цих вершників розміщують навколо кургану і йдуть геть. Так вони ховають своїх царів.

– А як звичайних громадян?

– А інших скіфів, коли ті помирають, найближчі родичі кладуть на вози і перевозять їх до домів приятелів. І кожен із них приймає їх і частує всіх, хто супроводжує померлого, водночас підносячи йому всі ті страви, якими частує і живих. Отак сорок днів возять незнатних людей, а вже потім їх ховають.

– Що ж, величезне вам спасибі.

Додамо до розповіді Геродота, яку скіфи мали зовнішність. Їхні художники нічого, крім богів і звірів, не малювали. Однак до нас дійшло безліч скіфських "портретів", виконаних неперевершеними майстрами того часу – греками. Ось, наприклад, зображення скіфів на відомому кубку з кургану Куль-Оба.



Як бачимо, скіфи віддавали перевагу довгому волоссю, носили середньої довжини вуса та бороду. До речі, те, що Блок наділив їх східними "скошеними" очима, дійсності не відповідає – якщо скіфа поголити, зачесати, вимити, його буде важко відрізнити від нас із вами!¹ Зодягали скіфи довгі жупани, широкі штани, підперезані вузьким ременем та призібрані на щиколотці. На стегнах з одного боку вішали сагайдак зі стрілами й луком, з іншого – ніж, акінак (короткий меч) та інші, вкрай необхідні для відрізання голів, здирання шкіри, пошиття з неї рушників і плащів інструменти.

Геродот не міг знати, як скіфи зникли з всесвітньої історії. Зате це знає сучасна археологія: у III ст. до н.е. у південноукраїнські степи вдерлося кілька агресивних етносів – сармати, готи, фракійці, кельти. Вони і знищили Скіфію як державу. Східні скіфи підкорилися сарматам й асимілювалися з ними. Однак більша частина скіфів розчинилася се-

¹ Так вважають антропологі, що працюють зі скіфськими черепами. Зокрема кандидат історичних наук Тетяна Назарова.

ред осілого автохтонного населення "українського" лісостепу. Академік Рибakov вважає, що "геродотівські" скіфи-землероби і є предками степових слов'ян.

Менталітет

Які з усього сказаного ми можемо зробити висновки про скіфський менталітет?

У царя й у раба менталітет різний. У хлібороба й воїна теж. Однак доведеться узагальнювати, інакше нічого не вийде.

Розпочнімо з "національності". Вважається, що скіфи були іранцями. Так, їхній "іранізм" позначався на способі життя, мові, культурі. Зрештою, у притаманній для Сходу цілковитій покорі вождеві. Але самі скіфи чомусь від свого іранського коріння відхрещувалися – серед усіх їхніх легенд важко знайти такі, що пов'язують їхній світогляд із цінностями Сходу. До того ж вони вважали, що походять чи то від Зевса й дочки ріки Борисфен, чи то від сина Геракла – Скіфа. А тому назвати їхній світогляд східним важко.

Та й які вони, врешті-решт, іранці? Можливо, вони й були ними до того, як 623 р. до н. е. вирушили в похід на мідян. А як повернулися, то ким стали? За цей час від скіфських дружин і бозна-яких рабів (логічно припустити, що праслов'ян серед них була переважна більшість) виникло ціле покоління – відтоді термін "скіф" указував на належність не до скіфського етносу, а до скіфської держави. Загалом, це закономірно: і скіф, і римлянин, і американець – не національність, а насамперед ментальність. Чи не так?

Повернімося до скіфів. Що визначало їхній спосіб життя? Розбій і війна. Вони були хоробрими воїнами, талановитими полководцями – не лише силою, а й хитрощами перемагали тих, хто стояв на їхньому шляху. Однак до них цілком можна застосувати й термін "організовані бандити": *скіфи володіли Азією впродовж двадцяти восьми років і своїм нахабством і свавіллям усе перевернули там догори ногами*. Хіба лише в Азії? А в праукраїнських степах чи не перевернули вони все "догори ногами"? Вимагали, бачте, з усіх данину, ще й хапали все, що потрапляло до рук. Такий спосіб життя лише зміцнив архетип бідності в менталітеті осілих землеробських племен, які мешкали на спільній з ними території.

Заможні скіфські царі володіли табунами худоби, мали численних рабів. Але звичайні скіфи багатства не прагнули. Їхній спосіб життя можна назвати "поміркованим аскетизмом" – вони обмежували себе мінімумом речей, необхідних їм для життєдіяльності.

Слово скіф з давньогрецької мови перекладається як "похмурий, недобррозичливий"¹. Певно, вони такими й були. Гнітюче враження справляє принаймні скіфська кераміка – вона тьмяна, безбарвна. Навряд чи ви хотіли б мати таку в себе на столі. А тому багаті скіфи вважали за краще користуватися грецьким посудом.

Скажемо відверто: "недобррозичливий" – то ще м'яке визначення. Скіф – це символ жорстокості. Римський поет Овідій так пише про скіфів: *"Вони навряд чи заслуговують називатися людьми, вони зліші за диких вовків. Вони не бояться закону, право в них поступається силі, а меч перемагає справедливість"*. Ще можна зрозуміти скіфа, який, вбивши ворога, п'є його кров – у такий спосіб він "всмоктує його силу". Можна виправдати й те, що голови вбитих у бою супротивників скіфський воїн приносить цареві – інакше не одержати йому своєї частки награбованого. Але навіть з огляду на жорстокі звичаї того часу, викликає огиду лише спроба уявити, як скіф утирається людською шкірою, виготовляє з неї плащі або, здерши її разом з нігтями, майструє чохол для свого сагайдака. За межею людського розуміння і їхня звичка колекціонувати черепи власноручно вбитих родичів.

Хоча нам легко міряти їх своєю міркою. Якби скіфи побачили, як живемо ми, цікаво – що б вони сказали? Напевно, довго б, дуже довго сміялися.

¹ Самі скіфи називали себе сколотами.

Продовжимо. Чи любили скіфи випити? Певною мірою, так. Кожний скіфський правитель у своєму краї раз на рік улаштував свято вина. Однак пити мали право не всі, а лише шановані люди – вбивці. А серійним вбивцям, тобто тим, які особливо відзначилися, даровано привілей випити цілих два кубки. Нам би цих кубків вистачило хіба що на легкий аперитив. Загалом, п'яницями скіфи не були й засуджували еллінів за вакхічний шал. Зате скіфи любили побалуватися наркотиками. Пам'ятаєте, що розповідав Геродот? Конопляне насіння вони кидали на розпечені камені й, насолоджуючись його димом, верещали від задоволення.



Релігійні погляди скіфів, як вважають дослідники, відображені на знаменитій пекторалі з кургану Товста Могила, гордості Національного музею кошовностей України. На ній три рівні: перший – реальний, під ним – "корені життя", і третій – морок демонів. Власне, триярусний розподіл світу наявний в усій індоєвропейській релігії. І навіть у доіндоєвропейській, наприклад, трипільській.

Зі слів Геродота, скіфи поважали давньогрецьких богів. Насправді боги у них були свої. Просто Геродот провів, як це було заведено в еллінів, зрозумілу його співвітчизникам аналогію. Ймовірно, скіфський Папай

доводився родичем Зевсу, але, може, й перському Ормузду; богиня любові Аргімаса була аналогом Афродіти, а можливо – і її більш давньої східної попередниці Астарти (Іштар), з культом якої скіфи познайомилися в Сирії. До того ж щось не дуже віриться, що головною богинею скіфів була Табіті-Гестія – покровителька домашнього вогнища, сімейного щастя, гостинності: будинків скіфи не мали, а як вони "цінували" гостинність, ми знаємо із оповіді про сина мідійського царя, якого скіфи подали батьку на вечерю.

І все ж величезний вплив античності на скіфів очевидний. Власне, у причорноморських степах вони з'явилися лише тоді, коли туди прибули греки. І, живучи з ними пліч-о-пліч, підтримуючи не тільки торговельні, а й сімейні стосунки, створюючи елліно-скіфські поселення, скіфи переймали у греків їхній досвід, традиції, вдачу. І, без сумніву, менталітет. Адже не лише звичайні громадяни, а й царі (Скіл), і навіть племена (калліпіди), заколисані привабливою аурую Еллади, вбирали в себе магію видатної цивілізації, її цінності й архетипи.

Визнавали скіфи багатьох богів. Але святилища ставили лише одному – покровителю війни Арею. Саме він був їхнім головним кумиром. Тільки йому вони приносили найпочесніші, зокрема й людські, жертви, поклоняючись єдиному своєму фетишу – мечу. До речі, а що сьогодні стирчить вище від маківки Києво-Печерської лаври? Щиро радий, що менталітет киян, яким цей фетиш, наче більмо в оці, не збігається зі скіфськими "поняттями" тих, хто його туди втулив.

Ні театрів, ні бібліотек, ні художніх галерей у скіфів не було. Що ж їм усе це тягати за собою на возах? Але "золото скіфів" – безперечний світовий феномен. Такі шедеври могли замовляти грецьким майстрам люди з вишуканим художнім смаком, високою ерудицією, мудрістю.

На тлі безумовного верховенства в релігійних поглядах скіфів меча-Арея привертає увагу такий цікавий нюанс: на скіфських золотих виробах найчастіше

зображена богиня любові – Аргімпаса. Ось, виявляється, кого *насправді* шанували скіфські царі та їхні піддані.

Воїни – народ невибагливий, хворіти не звичний. Певно, тому у скіфів таке своєрідне ставлення до медицини. Греки лікувалися, дотримуючись завітів Гіппократа, праслов'яни – травами й іншими народними засобами. Як же оздоровлювалися скіфи? Відрубанням голови. За їхніми уявленнями, лише цей засіб серед усіх ліків найбільш дієвий. Причому від усіх хвороб! А тих "лікарів", які помилково призначали цю фізіотерапевтичну процедуру, заштурхували в купу хмизу й спалювали. Як то кажуть, жорстоко, але справедливо.

Наостанок, окреслюючи основні віхи ментальності скіфів, звернімося до їхнього обряду поховання. Так ведеться – що вищий начальник, то помпезніше погребіння. Нормально. Але навіщо ж при цьому відрізати собі вуха, робити надрізи на тілі, дряпати до крові чоло, проколювати руки? Гаразд, ховали вони разом із царем наложницю, кухаря, конюха, охоронця, вісника й інших украй необхідних на тім світі помічників. А через рік для чогось знову виконували похоронний обряд: відбирали п'ятдесят найвродливіших юнаків, п'ятдесят кращих коней і, самі знаєте, що з ними робили. Простих небіжчиків скіфи сорок днів возили для того, щоб із ними попрощалися всі родичі. Дозвольте, але сорок днів... на сонці... Що ж, скіфи – народ не бридливий.

Загалом, що ж це виходить: окрім військової дисципліни, хоробрості, кмітливості, невибагливості, високого художнього смаку царів, у скіфському менталітеті більше нічого хорошого немає? Лише погане: жорстокість, свавілля, брутальність, нахабність, похмурість, недоброзичливість, пристрасть до колекціонування черепів?

Є, крім цього, у скіфському менталітеті те, що гідне найвищої поваги.

Скіф – це символ свободи, незалежності, непокори чужинцям. Ментальність скіфа – це ментальність орла, птаха сильного, безжалісного, вільного.

Скіф ніколи не лишав на полі бою пораненого товариша, а того, хто потрапив у полон, визволяв ціною власного життя. Скіф ніколи не залишав у біді свою родину, свій народ, свою країну. Він органічно не міг бути зрадником.

Скіф не залишав нахабу без відповіді, і чинив так, щоб той до кінця своїх днів цю відповідь згадував.

І, судячи з величезної кількості золотих зображень Афродіти-Аргімпаси, у скіфів було все гаразд із коханням.

Ментальність українців бодай у чомусь хіба не схожа на скіфську?

Повною мірою світогляд скіфа виявився в ментальності козака-запорожця. По суті, це один образ – жорстокий, гордий воїн із розвинутим почуттям власної гідності. Йому начхати на закон – він вільний, незалежний, невибагливий, не підкоряється чужим авторитетам, не боїться вступити у бій із супротивником, що переважає його силою й числом. Він – найманець, член військового протодержавного формування. Головна його робота – чатування, війна, походи у чужі, в тому числі й далекі, краї. Перемагає він не так силою, як тактикою і кмітливістю. Він вірний товариш, не звичний хворіти, багатий після набігів, але багатство своє не цінує, тринькає й пускає "на вітер". Він безжалісний, "дикий", жорстокий, славу й честь здобуває в битвах, і ганьба чекає на легкодухого. Він *справляє вакхічні містерії*, а здійснивши їх, *охоплений вакхічною несамовитістю*. І зрештою він вельми ласий до жінок, однак зовні виявляти свою романтичну вдачу вважає вчинком, не гідним воїна.

Сармати



Сарматські племена (роксолани, язиги, алани й ін.) домінували на території України з III ст. до н. е. по III ст. н. е. Прийшли вони з південно-уральських степів, облаштувалися на північний схід від скіфів. У середині III ст. н. е. їх змели германські племена (готи). Частина сарматів увійшла до складу готської держави Германаріха, частина "попросила притулку" у праслов'ян Черняхівської культури, інші відійшли за Дон. Остаточно зім'яли сарматів гуни: кого змогли – винищили, інших – асимілювали.

За 600 років сармати значною мірою вплинули на світогляд народностей в ареалі свого перебування. Як – це ми зараз і з'ясуємо.

Національність

Сармати – "родичі" скіфів. Антропологічний тип і тих, і інших схожий.

Мова

Як пише Геродот, „савромати розмовляють скіфською мовою, але з давніх часів перекрученою”.

Військова справа

Сармати, як і скіфи, – це народ-армія, де все чоловіче населення було військовозобов'язаним. Античні автори завжди підкреслювали агресивність сарматів, їхню войовничість.

Зі скіфами сармати воювали і як вороги, і як союзники. В мирний час поділяли зони впливу й учиняли набіги на праслов'янські села, на землі понтійського царя Мітрідата, на античні поліси (Ольвію, Тіру, Ніконій). Із сарматами вела постійні війни Римська імперія.

Незважаючи на те, що домінувала у війську сарматів кіннота, у военній тактиці вони дещо відрізнялися від своїх попередників. Кіммерійці та скіфи мали легку кінноту, сармати – важку: їхні коні були не швидкі, але надзвичайно витривалі. І якщо кіммерійці і скіфи стрімко мчали повз супротивника й обсіпали його зливою стріл, то сармати йшли в лобову атаку. Користувалися вони й більш довгим мечем – 70 – 110 см.

Побут

Основою суспільного устрою сарматів була родова громада, утворена групою споріднених сімей. Жили вони табором, у наметах, які нагадують юрти монголів. Міст, принаймні на території України, в них не було. Взимку намети вони утеплювали, ні землянок, ні інших стаціонарних жител не будували. Це був народ кочовий – залишалися вони на одному місці доти, допоки худоба не з'їдала траву. Потім пересувалися на інше місце. При цьому кожне плем'я мало свою територію, вихід за межі якої спричиняв міжплемінні військові сутички. Харчувалися сармати м'ясом, сиром, молоком. Розводили коней і овець – тварин, які, попри безперервні переміщення, не втрачали вагу. Ховаючи померлих, вони клали поруч із ними ре-

чі, якими ті користувалися за життя: чоловікам – зброю, кубки з вином; жінкам – прикраси, дзеркальця, голки.

Економіка

Основу сарматської "економіки" становили війна й грабіжництво. Нападаючи на степових селян і мешканців грецьких полісів, вони їх грабували і забирали в рабство здорових міцних чоловіків.

Сармати не цуралися й ремесел: вичиняли шкіру, шили з неї одяг, сагайдаки, шоломи; щось там ткали, ліпили... Вони вміли добувати й обробляти метали – ливарники відливали казани, дзеркала, металеві частини кінської зброї; ковалі кували залізні мечі, кинджали; ювеліри із золота і срібла виготовляли прикраси.

Сармати досить активно підторгували – трохи шкірами, трохи виробами ремісників. Але головна стаття їхнього експорту – раби, які "розмитнювалися" у Греції, Римі, на Близькому Сході, ба навіть в Індії та Китаї.

Релігія

У релігійних поглядах сарматів панівними були культу сонця й вогню. Вже згодом вони перейняли від скіфів традицію поклоніння мечу.

І, як і скіфи, мали свої аналоги грецьких богів. Серед них і Афродіта-Аргімаса, якій навіть зводили святилища. Ці споруди мали форму кола й були свого роду духовним центром, що єднав кочовиків на певний час. Складалося святилище з валу й жертovníка. Відомостей про людські жертвоприношення немає. Безсумнівно, у цих святилищах, окрім принесення в жертву богині Кохання тварин, сармати проводили еротичні культові ритуали. Як греки біля вітарів храмів Афродіти.

Культура

Сармати полюбляли користуватися гарним посудом – амфорами, червонолаковими глечиками, розмальованими тарелями, кубками. Цей посуд їм постачали греки – адже їхні власні керамічні вироби були досить примітивні.

Сармати обожнювали ювелірні прикраси. Оскільки невід'ємною складовою життя цих кочівників була тварина, це позначилося на їхній культурі – сарматські золоті і срібні вироби виконані в так званому звіриному стилі: на зброї, речах домашнього вжитку, кінській упряжі є багато зображень барсів, пантер, вовків, ведмедів, оленів, козлів, кабанів, орлів, баранів, коней. Фігурки стилізовані, сповнені динаміки й експресії. Розповсюдженими сюжетами були сутички диких тварин.

На сарматських золотих виробах також часто зображено Ероса та його дружину – Психею.

Писемність

Своєї писемності сармати не мали. Так само, як і чужої.

Сарматські амазонки

Як бачимо, сармати майже в усьому нагадують скіфів. Навіщо ж тоді в цій книзі їх виділено в окремий розділ? Адже можна було й тих, і інших об'єднати в розділ "скіфо-сармати" й не морочити читачеві голову.

Так, можна. Було б. Якби не...

Якби не сарматські жінки. Вони заслуговують на те, щоби поговорити про них окремо.

Особливістю сарматського соціального устрою була гінекократія – високе становище у суспільстві жінок, свого роду матриархат. Сарматські жінки не лише

підтримували лад у господарстві й виховували дітей. У "Путівнику" Скілакса Каріандського є відомості, що сарматські жінки часто тримали у своїх руках кермо влади. Це підтверджують і записи Поліена (II ст. н. е.), який розповідає про ватажків сарматських племен – цариць Тіргатао й Амагі.

Сарматки були воїнами нарівні з чоловіками. В могилу померлої жінки, навіть дівчинки, крім прикрас, клали зброю. А родинні поховання формувалися навколо могили жінки, яку вважали праматір'ю.

Античні автори повідомляли, що сарматки були чудовими вершницями, вправно метали дротики і стріляли з луків. Вони були вельми емансиповані, незалежні, на рівних брали участь у військових "розбірках". Обоюмало полювати, виїжджали "на кабана" іноді з чоловіками, а вряди-годи й без них.

Усе це їхнім сусідам грекам, які сприймали жінку лише як служницю, здавалося таким неймовірним, що вони складали про сарматок легенди. Зокрема, про загадкових амазонок. Ось одна з них, яку записав Геродот.

Про савроматів розповідають таке. Коли елліни билися з амазонками... тоді, кажуть, елліни, після перемоги на Фермодонті відпливли на своїх кораблях із усіма полонянками, яких вони захопили, але на морі амазонки, напавши на чоловіків, зарізали їх. Проте амазонки не вміли поводитися з кораблями, не знали, як користатися ні кермом, ні вітрилами, ні веслами. Зарізавши чоловіків, вони віддалися на волю хвиль і вітру. І так вони прибули на Меотидське озеро¹ до Кремнів. А Кремни розташовані на землі вільних скіфів. Там амазонки, зійшовши з кораблів, пішли далі в глиб країни. Спершу, знайшовши там стайню коней, вони захопили їх і почали на конях грабувати скіфські господарства.

Скіфи не могли зрозуміти, що це таке: вони не знали ні їхньої мови, не бачили такого одягу, не знали, що це за плем'я. Вони були здивовані, звідки ті прибули, і спочатку вважали їх за чоловіків у юному віці, і почали з ними битися. Після битви, підібравши трупи, вони довідалися, що то були жінки. Порадившись, вони вирішили більше ні в який спосіб не вбивати їх, але послати до них своїх юнаків у такому числі, скільки було там жінок. Вони наказали їм отаборитися поблизу них і робити все те, що ті роблять. Так вирішили скіфи, бажаючи мати дітей від амазонок.

Пішли туди юнаки і робили, як їм було доручено. Отже, коли амазонки зрозуміли, що юнаки прийшли не для того, щоб їм шкодити, вони перестали звертати на них увагу. Так день по дні один табір наближався до іншого. Юнаки, як і амазонки, не мали з собою нічого іншого, крім зброї та своїх коней. І вони жили так само, як і ті, їздили на полювання і робили наскоки.

Амазонки в середині дня звичайно робили ось що. Вони розходилися по одній, по дві, окремо одна від одної для природних потреб. Побачивши це, і скіфи почали робити так само. Якось, коли одна з них відійшла від інших, юнак зовсім наблизився до неї, і амазонка не відштовхнула його, але дозволила йому з'єднатися з нею. Вони не могли розмовляти один із одним (не могли порозумітися словами), але амазонка вказала йому рукою прийти наступного дня на це саме місце і привести з собою ще іншого, щоб їх було двоє, і що вона приведе з собою ще іншу. Юнак повернувся і розповів про все це своїм товаришам. Наступного дня на те місце прийшов він і привів із собою іншого. Там він знайшов амазонку, що чекала на нього разом з іншою, і всі інші юнаки, коли довідалися про це, почали зустрічатися з іншими амазонками.

Потім вони об'єднали обидва табори і почали жити разом, і кожен із них мав за свою жінку ту, з якою він уперше з'єднався.

Ось така дивна розповідь.

Сарматські жінки відрізнялися від "слабкої статі" сусідніх народностей не лише войовничістю й владолюбством, а й пристрасстю до гарного одягу. Чого тільки не було у вбранні знатної сарматки! І золота діадема, й сережки, і намисто, і всілякі прикраси з коштовним і напівкоштовним камінням – рубіном, гранатом, се-

¹ Азовське море.

рдоліком, бірюзою.

Як приклад можна навести опис сарматського вбрання з поховання в селі Ковалівка під Миколаєвом: довга сукня з вузькими рукавами з червоної тканини на кшталт репсу, розшита дрібними золотими лусками й намистинками зі скла, агата, халцедону, прикрашена широкою смугою пишного орнаменту золотого шиття. В поперек грудей – ряд золотих лусок із емалевою інкрустацією. Поверх сукні – синя свита із широкими рукавами. Її краї облямовані широкими смугами з безлічі дрібних сплющених шматочків золота різної форми. Свита застібалася двома золотими фібулами у вигляді жука-скарabeя, виготовленими з напівкоштовного каміння. Дрібними золотими лусками були розшиті черевички, безліччю скляних бісеринок – манжети шароварів. Убрання доповнювали золоті браслети й низки намиста з рубіновими вставками, золоті сережки й діадема з напівкоштовного каміння.

Нічого собі! Такого багатого й зі смаком підібраного одягу не було навіть у грекинь! А у греків – не було таких дивовижних жінок.

Менталітет

Так хто ж вони, сармати, безпосередні учасники формування східнослов'янських націй і східнослов'янського менталітету?

По суті – як і скіфи: грабіжники та шибеники. Їхні постійні набіги й вимоги платити надмірну данину вкрай згубно позначилися на розвитку землеробських племен. Сарматське свавілля зробило життя останніх до того нестерпним, що значна їхня частина пішла подалі на північ, до Десни, так би мовити, в Чернігівську область.

Римляни зовнішність сарматів описували так: "Люте обличчя, грубий голос, ні волосся, ні борода не стрижені". Цікаве спостереження, що допоможе збагнути психологію сарматів, повідомляє історик Аріан, один із прокураторів Римської імперії, який часто з ними воював, а тому знав їх не з розповідей: "Їхніх коней спочатку важко розігнати, зате вони витримують яке завгодно навантаження; й тоді можна бачити, як жвавий, кремезний і дорідний кінь знесилюється, а ця мала шолудива шкапчина спочатку переганяє того, а потім залишає далеко позаду".

Але це сказано про коней. Здавалося б, до чого тут сармати?

Людина заводить собаку, схожу на себе за характером. Сармати заводили "схожих на себе за характером" коней. Звідси й виходить, що вони – "довго запрягали", але надалі перли так, що не зупинити. Неспішність на початку справи й аврал наприкінці – так бачиться типова сарматська риса.

Найбільший скарб сарматів – їхні жінки. Саме слово "сармат" у перекладі означає "підвладний жінці". Дами воювали пліч-о-пліч із чоловіками й не дуже прагнули до споконвічної жіночої мрії – осілості і стабільності. Тому й не залишили по собі ані поселень, ані інших свідчень тихого сімейного життя. Чи не від них в українців повелося: чоловік – голова, жінка – шия, куди поверне – туди й буде? Чи не від сарматських амазонок до наших перейшли риси, не властиві ні європейкам, ні азіаткам: норовистість, непокора, здатність поставити на місце і чоловіка, і пана, і султана? Чи не від сарматських модниць до наших перейшов вишуканий смак у доборі одягу? Адже європейські жінки, за всіх їхніх можливостей, одягаються досить просто. Про американок узагалі мовчимо.

Самобутні звичаї і традиції сарматів, як "гарні", так і "погані", немало вплинули на звичаї і традиції не лише українців, а й інших народів, що жили поруч із ними. Зокрема шляхта Речі Посполитої гордовито наголошувала, що її коріння – сарматське, польські аристократи бажали, щоб художники зображували їх у стилі "аля сармат". У мистецтвознавстві є навіть особливий термін – "сарматський портрет". До речі, Богдан Хмельницький скромно йменував себе сарматським князем.

Як вважають лінгвісти, від сарматів в українській мові збереглося багато слів. Наприклад: дбати, тримати, катувати, Дунай, Дніпро, Дністер, Дон та інші. Специфічне українське "Г", якого немає ні в російській, ні в інших слов'янських мовах, можливо, сарматське.

Антична Греція Північного Причорномор'я



На обкладинці цієї книги написано: "Український менталітет". До чого тут Стародавня Греція? Так, грецькі поселення на березі Чорного моря були. Але де ті поселення, а де українці! Чи автор хоче сказати, що древні елліни теж доклалися до формування української нації? Трипільців підтяг, скіфів, сарматів, гіперборців там усіляких. Ще й греків йому подавай?! Ото вже...

Цілком можу визнати такі докори слухними. І не збираюся сперечатися, чи є стародавні греки серед пращурів українців. Можливо – так, можливо – ні. А чи вплинули вони на менталітет осілого землеробського населення "українських" територій – з'ясуємо. Я викладу все, що вважаю за потрібне, а висновки – чи наявне в українському менталітеті античне коріння, або ж квіточки ці ростуть на галявинці іншій – ви зробите самі.

Отже, що таке давньогрецька ментальність взагалі, і які специфічні риси мали греки, що жили у Північному Причорномор'ї. Різниця не істотна, але все-таки вона є.

Античний менталітет – тема настільки захоплива, що, вирушивши в подорож, можна й не повернутися. Тому затягувати екскурсію до древніх еллінів ми не будемо, лише коротенько познайомимося з їхніми життєвими принципами, звичаями, релігією, культурою. В цьому нам допоможуть достовірні путівники – матеріали археологічних досліджень грецьких поселень.

Вони і ми

Перші давні греки з'явилися на землях Північного Причорномор'я у другій половині VII ст. до н. е. Прибули вони з іонійського міста Мілета.

Навіщо вони до нас припленталися? Їм що, в себе погано жилося?

Навіщо – більш-менш ясно: неврожайній метрополії потрібне було зерно, шкіра та інша сільськогосподарська продукція. А чи добре їм жилося на своїй історичній батьківщині – мабуть, не дуже. Ні-ні, життя в Іонії на той час було розчудовим. Але до нас завіялися не ті особи, які володіли у Мілеті землею, рабами, заслужили на добре ім'я та на повагу в державі. До нас прибилися покидьки суспільства – невдахи, бомжі, в'язні, яких дешевше було посадити на кораблі й викинути з країни, ніж годувати. Сюди прибули політичні вигнанці, скривджені бідолахи, банкрути, пірати, шахраї, гетери, злодії, раби-втікачі... Гарненька компанія, чи не так? Однак, це були найсміливіші, найвідважніші авантюристи! Ті, які не побоя-

лися перепливти три моря й, дідько зна де, на краю світу почати життя з чистого аркуша. Такі ж "покидьки суспільства" перебравися пізніше з Європи до Америки. І на що вони її за якихось пару століть перетворили? Англія витурила "непотріб" в Австралію – і що? Такі самі "ізгої", а насправді люди сильної волі й потужної внутрішньої енергетики, з'явилися в південноукраїнських степах й узялися розгортати тут античність – з переселенцями прибули й жерці, й філософи, й архітектори, і ремісники, і стратеги.

Як непроханих гостей зустріли місцеві – автохтонне осіле населення?

На це запитання одноставної відповіді фахівці не дають. Як вважають представники української археологічної школи, "місцевих" на той час у Північному Причорномор'ї не було. Жодного, взагалі. Українські історики, певно, гадають, що тубільці тоді селилися лише в найбільш непридатних для життя місцях – в європейських болотах, сибірській тундрі, на Алясці, у Гренландії. А в райських куточках, як, скажімо, на березі Чорного моря, ні. Так, прийдуть іноді, скупнуться, вигукнуть – гей-гей! – і – назад у тундру.

Точка зору Санкт-Петербурзьких археологів, які проводять розкопки в Україні, протилежна. Вони вважають, що напередодні грецької колонізації у лісостеповій зоні Північного Причорномор'я існував потужний пласт хліборобсько-скотарської культури, представники якої зустріли греків миролюбно – слідів військових зіткнень між ними і прибульцями не знайдено.

На початковій фазі освоєння узбережжя греки відчували гостру нестачу робочих рук і були змушені вводити автохтонне населення у свою економічну та культурну орбіту. Цьому також сприяло прагнення молодих переселенців, переважно чоловіків, обзавестися дружинами з-поміж місцевих красунь.

Облаштовуючи перше засноване ними в Північному Причорномор'ї місто – Борисфен, греки мешкали у примітивних землянках. Але невдовзі перейняли досвід у "місцевих" і спорудили прості у виконанні, однак цілком придатні для життя, нехарактерні для Греції житла – ґрунтовні, розраховані на використання протягом усього року будинки, схожі на мазанки лісостепової зони Подніпров'я. Цьому передувало детальне вивчення греками-колоністами побуту автохтонних "варварів", житла яких мали очевидні переваги пред грецькими: були краще облаштовані, забезпечені зручними дрібничками, мали постійне вогнище.

В Ольвії житлові квартали також спочатку склалися із землянок, подібних до борисфенітських. Згодом житла набули більш цивілізованого вигляду. Можливо, не в останню чергу завдяки тим, кого вони за традицією називали варварами. Адже аналізуючи імена жителів Борисфена, Ольвії, Херсонеса, археологи зробили висновок, що у складі грецьких поселень Північного Причорномор'я був присутній значний компонент місцевого населення.

Хоч би як там було, факт дружніх стосунків між греками і мешканцями степової зони України очевидний. Лише в Нижньому Побужжі археологами відкрито близько сотні античних землеробських поселень. З появою греків значну частину "тубільців" було залучено до нових економічних і соціальних умов існування.

Найбільша активність у торговельних і політичних контактах між жителями грецьких полісів Північного Причорномор'я й населенням лісостепової зони України відзначалася в період розквіту античності – з V по III ст. до н. е. В цей час зафіксовано потужне зростання економіки, культури, а також добробуту як грецького, так і місцевого населення: на більшості територій хліборобсько-скотарських племен Середнього Подніпров'я (у Київській, Донецькій, Черкаській і Кіровоградській областях) знайдено чимало дорогої еллінської кераміки, золотих виробів та інших свідчень "солодкого" життя. Також греки налагодили міцні зв'язки і з мешканцями Карпато-Дунайського басейну.

Тісний зв'язок стародавніх греків з осілим, кочовим і напівкочовим населенням територій нинішньої України існував близько 1000 років – до загального занепаду античності у третій чверті IV ст. н. е. Після розгрому Ольвії ольвіополіти та мешканці ольвійської хори¹ вирушили на північ і долучилися до степових громад.

¹ Хора – сільська місцевість поряд із античним містом-державою.

Особистість – суспільство



Що для давніх еллінів було найбільш значущим, найголовнішим, основним? Як в епоху античності, так і в усі інші часи людина бажала жити щасливо й добре. А що означає "щасливо й добре", залежало від щабля, на яким перебував той чи інший індивідуум – аристократ, вільний громадянин, раб.

У зв'язці "особистість – суспільство" античні уявлення базувалися на такому принципі: людство складається з тих, хто підкорює, і тих, кого підкорюють. Рівноправ'я суперечить гармонії, а тому існують люди першого ґатунку – елліни, чоловіки, громадяни – та інші "неповноцінні особистості", а саме: всі (незалежно від походження) жінки, всі (незалежно від інтелекту) раби та всі (незалежно від "національності") варвари. Раби прирівнювалися греками до свійських тварин, і з ними, як з свійськими тваринами, поводитися добре – грецькі раби, на відміну від римських, повстань, за поодинокими винятками, не піднімали. Жінки від рабів мало чим відрізнялися – дружина не була для чоловіка ні порадицею, ні рідною душею. Певніше наймичкою, безкоштовною гетерою і особою для виношування дітей. Адже її тіло слабке й недосконале. А такі "споконвіку жіночі" риси, як розумова

відсталість, непридатність до навчання, хтивість і невміння відповідати за свої вчинки змушували бідолашних греків тримати своїх дружин у покорі. До речі, жінки не завжди й корилися – про це свідчить любовно-феміністська лірика Сапфо й опис (щоправда, як курйозу) в одній із комедій Арістофана масових виступів жінок за свої права. Дітей греки, принаймні чоловіки, теж вважали істотами слабкими, а тому неповноцінними – коли в родині народжувався хлопчик, вони до цього ставилися (за нашим розумінням) стримано. А якщо дівчинка, батьки сприймали це ледь не як кару богів: мало того, що в родині однією неповноцінною істотою більше, так ще й неповноцінної статі. А втім, подібне ставлення до жінки не заважало еллінам її боготворити – ось така, нібито, роздвоєність їхнього менталітету. Певно, не "їхнього", а чоловічого менталітету взагалі.

Чоловік кращий від жінки! Це, з погляду греків, ясна річ. Так само, як і те, що грек кращий від усіх інших. Адже грек (а хто ж іще?) – людина мудра, мужня, справедлива, та й взагалі, про що тут говорити?! А негрек – він, зрозуміло, варвар, дрібна нікчемна людинка, боягуз, жадібний, недисциплінований, ледачий. Так би мовити, наші – добре, а ненаші – погано.

Однак, незважаючи на упереджене ставлення до "чужих", на ксенофобію (як мінімум, порівняно з римлянами) греки аж ніяк не страждали: характерною рисою їхнього суспільства була відкритість. У цьому знову виявляється неоднозначність їхнього менталітету: вважаючи, що кожний окремий поліс повинен існувати автономно й ні від кого не залежати, елліни ніколи не ізолювали себе від навколишнього світу. Навіть навпаки – жваво спілкувалися з "варварами", охоче передавали їм свою культуру, релігію, ремісничі навички, знання, традиції, натомість переймали від них технологічні й господарські ноу-хау, прийоми обробітки землі, будівництва.

У дилемі індивід – суспільство у греків суспільство стояло над особистістю. Вважалося, що жодні особисті інтереси не можуть бути вищими від інтересів держави. Навіть діти, на їхню думку, народжуються не для сім'ї, а для суспільства. А поняття "сім'я" в давньогрецькому менталітеті означало не "тато – мама – діти", а певну громаду, утворену великою кількістю родичів: якщо хтось когось скривдив, прокльони сипалися не лише на його голову, а й на весь його рід. Будь-яку люди-

ну невіддільно ототожнювали з її містом – "паспортних" прізвищ у греків не було: у своєму населеному пункті до імені додавалося ім'я батька (Мастор, син Берта), а за межами – за ім'ям ішла "прописка": Філіна Ольвійська, Геракліт із Ефеса тощо.

Особливістю грецького світогляду була допитливість. Греків не влаштовували шаблонні відповіді. І ця їхня риса, своєю чергою, стала першоосновою потужного розвитку філософії.

Невід'ємною частиною життя грека була спільна трапеза з друзями. На товариських посиденьках (точніше – розляганьках) чоловіки насолоджувалися вином, дискусіями, музикою, еротичними розвагами з рабнями, рабами, гетерами. Як мовиться – добре сидимо! Певніше, добре лежимо.

Влада

Переважній більшості народів того часу притаманна була концентрація влади в одних руках. Цар одержував "карт-бланш" "від богів" і мав необмежені повноваження. Однак елліни цю традицію переінакшили – звівши нанівець владу правителя, вони перейшли до демократії, а безневинні раніше слова "деспот" або "тиран" стали тепер лайкою. З VII ст. до н. е. кожний поліс засновувався на кшталт вільного міста-держави, а його правителі (наприклад, в Ольвії – колегія архонтів із п'яти чоловік) одержували владу шляхом загального голосування на народних зборах, де будь-який громадянин (жінки й раби, зрозуміло, відпочивають) мав можливість вільно висловити свою думку. Ці збори були законодавчим органом держави, як і постійно діюча, обрана громадянами, рада. Державні декрети зазвичай починалися так: "Рада й Народ ухвалили...". Знатність роду претендента на владу, його багатство, звичайно, цінувалися, однак набагато менше, ніж, скажімо, в Римі – у греків на перший план висувалися організаторські здібності. І поки скіфи палили степ перед Дарієм, прикарпатські агафірси милувалися золотими прикрасами і спільно злягалися з жінками, а неври "рятувалися від змії", емігранти з Еллади будували на землях Північного Причорномор'я демократію. Демократія – одне з найбільш значущих явищ, привнесених стародавніми греками як у світову історію, так і на землі, що нині є Україною. У греків ніколи не було ні всевладних царів, ні пишних дворів. Їхня свобода вибору, свобода слова, рівність, гуманізм, мораль, етика заганяли у глухий кут не одне покоління чужоземців. Участь грецьких громадян у політичних подіях свого міста-держави була в ті часи просто неімовірною. Інші народи ніяк не могли второпати (та й, власне, дотепер не можуть): як це, правитель – контрольований? Як це, він не може самостійно приймати рішення? Зобов'язаний дотримуватися якихось етичних принципів? Правил поведінки? Виправдовуватися перед суспільством? Ну, знаєте... Це те саме, що віддати керування кораблем матросам!

Грекам на подібні аргументи було начхати. Однак, незважаючи на демократію, вони не створили ні спільної конституції, ні спільної збірки законів – кожний поліс мав свої власні закони. Писані правила доповнювалися неписаними, судді ухвалювали вирок не за правом, а за розумом, відповідно до свого внутрішнього відчуття справедливості. Це відчуття базувалося на тому, що коли богам завгодно, щоб у світі існували бідні й багаті, повелителі й раби, чоловіки й жінки, то й нема чого всіх міряти на одну мірку – загальна рівність перед законом є ілюзією шкідливою й утопічною. У цілому, юриспруденція, та й узагалі "влада", в пошані серед греків не була. Греки зневажали і своїх стражів порядку й усіляко з них насміхалися. Вони сприймали цю професію як не гідну громадянина – цю функцію виконували скіфи або раби.

Не до вподоби їм були і приватні підприємці, найматися до яких вони вважали ганебним – громадяни охоче працювали на державу або у власній майстерні, але до багатого власника не бажали йти навіть на посаду управителя. Також вони гребували брати в оренду у приватної особи землю, тоді як у держави на тих самих умовах – без проблем.

Робота

До праці стародавній грек ставився, відверто скажемо, без особливого ентузіазму. З одного боку, він чудово розумів, що для того, щоб жити, треба працювати. Але з іншого, був далекий від переконання, що праця є змістом його життя – для неї існують раби та найманці. А він, людина витончена, повинен мати досхочу вільного часу, й тоді його життя буде приємним і достойним. У грецьких легендах (до речі, як і у слов'янських) ніхто не працює. Ну, Гефест щось там майструє, Геракл вичистив якісь стайні... І, наслуховавшись міфів, давньогрецькі громадяни дотримувалися гасла "ми – не раби, раби – не ми", на роботі не горбатились, а смакуючи іонійське винце, поринали в дискусії.

Гаразд, громадяни сачкували. А чим у містах-державках Північного Причорномор'я займалися наймані робітники, серед яких було чимало праслов'ян? Насамперед будівництвом. Однак професія ця почесною не була.

Незважаючи на снобізм городян стосовно сільського населення, найбільш органічною у Стародавній Греції вважалася діяльність, наближена до природи: землеробство, розведення квітів, риболовля. А от ремісники, труд яких, звичайно, важливий і необхідний, повагою не користувалися. Тим паче крамарі – на них взагалі дивились як на аферистів. Не даремно ж вони моляться богові шахраїв – Плутосу.

Проте, як би не цуралися греки Північного Причорномор'я роботи, працювати вони вміли. Їхні архітектори, художники, гончарі, ювеліри були доволі непоганими майстрами своєї справи і зробили вагомий внесок у розвиток як античного суспільства, так і навколишніх народів.

Військова справа

А от у військовій справі греки Північного Причорномор'я значно відстали як від сусідів, так і від побратимів із метрополії. У Спарті, Афінах тощо війни не вщухали. Однак елліни Північного Причорномор'я – народ мирний, першими ніколи ні на кого не нападали. Як наслідок, сильної армії вони не мали, бога війни Ареса не вшановували.

Що ж "наші" греки робили, коли їх діставали грабіжники – сармати, гуни, гети, фракійці, македонці? Вступати в бій усе-таки доводилося. Коли вже зовсім припікало, за допомогою зверталися до скіфів або до римлян. Залежно від ситуації, оскільки й зі скіфами, й із Римом грекам теж доводилося воювати. Але насамперед вони намагалися з загарбниками домовитися. Наприклад, Ольвію варвари руйнували неодноразово, однак у жодному з сільських поселень Нижнього Побужжя не зафіксовано слідів значних військових катаклізмів.

Культура



У часи античності в Елладі були неймовірно популярні поезія, театр, філософія, риторика, етика. Досягнення давньогрецької цивілізації й культури поселенці надалі розвивали в містах Північного Причорномор'я. Туди з Мілета, Афін та інших культурних центрів метрополії надходила велика кількість творів мистецтва, високохудожня кераміка, шедеври скульптури. Загальний культурний рівень жителів Ольвії, Херсонеса, Тіри й особливо багатого Пантікапея був високим і сприяв бурхливому розвитку місцевої архітектури, скульптури, живопису, керамічному та ювелірному промислам. Завдяки тісним зв'язкам з Афінами на береги Понту Евксинського зі столиці охоче приїжджали найкращі кераміс-

ти, ювеліри, архітектори, скульптори.

Вагомого значення у грецьких полісах Північного Причорномор'я надавали будівництву храмів. За своїми розмірами й оздобленням вони, звичайно, поступалися величними спорудам Афін, проте вирізнялися своєрідним декором, оригінальною формою і стилем. Основні кольори, які причорноморські греки використовували для розфарбування своїх споруд, – синьо-жовтий і червоний. Підлоги храмів і будинків багатих городян зазвичай прикрашали мозаїкою.

Під час розкопок міст Північного Причорномор'я знайдено багато різноманітних скульптур. Мармурові, вапняні та бронзові статуї богів, героїв, знатних громадян у ті часи були окрасою площ, перехресть і некрополів. До місцевої художньої богеми належало чимало талановитих скульпторів. Хоча вони й поступалися в техніці кращим афінським майстрам, однак володіли своїм, властивим саме цьому регіону стилем: богів і людей зображували чіткіше, реалістичніше, менш аскетично, хоча й децю недбало.



Мистецтво скульптури впливало на коропластику – виробництво глиняних статуєток для храмів та осель. Як і в скульптурі, теракотові фігурки Афродіти, Деметри, Кібели, Персефони й інших небожителюк частенько втрачали божественний вигляд і наділялися рисами звичайних жінок. Ці статуєтки, як правило, не відзначалися майстерністю виготовлення, однак в оригінальності їм не відмовиш.

Прагнули до оригінальності й художники. Вони створили своєрідний "боспорський" живописний канон, для якого характерними були еkleктика, свідомо непропорційність, відсутність перспективи, незвичайне застосування фарб (наприклад, зелений кінь). Досягли вершин боспорські художники у портретному живописі. І, знову ж, богів живописці наділяли глибоко людською подобою. Як приклад, обличчя Деметри на сферичній поверхні одного з пантікапейських склепів. Імовірно, позувала митцю місцева красуня.

Не пасли задніх і керамісти – під впливом кращих зразків посуду, який привозили з інших куточків античного світу, вони створили нескінченну кількість виробів, розписаних сценами із життя богів і смертних. Цими виробами із задоволенням користувалися не лише греки, а й усі народності по обидва боки Дніпра.

Особливе захоплення викликають північнопричорноморські ювеліри. Те, що зазвичай називають скіфським золотом, створено не скіфами, а грецькими майстрами. Однак і тут їм вистачало оригінальності, але не вистачало старанності: найбільш значущі шедеври, такі як пектораль із кургану Товста Могила або відомий золотий гребінь із Солохи, на думку вчених, створені не місцевими, а приїжджими ювелірами, які працювали в Пантікапеї на запрошення боспорських царів.

Про античну цивілізацію без своєрідної культури Північного Причорномор'я годі й думати. Незважаючи на свою периферійність, ця культура увійшла до скарбниці світових цінностей. Величезна кількість художніх творів, зроблених як приїжджими, так і місцевими майстрами, свідчить про розвинені мистецькі смаки жителів цього регіону. Не лише еллінів, а й таких, здавалося б, "диких" народів, як скіфи, сармати, й таких "сільськогосподарських", як праслов'янські зарубинецькі племена. Ця територія дала світові щонайменше трьох видатних філософів – Сфера Боспорського, Біона Борисфеніта і скіфа Анахарсіса. Останній входить до славнозвісної "сімки мудреців".

Медицина

Хвороби стародавні греки, певна річ, сприймали як нещастя і прокляття богів. Однак саме вони, дотримуючись учення Гіппократа (460 – 370 р. до н. е.), першими заходилися ці прокляття ефективно долати. Пам'ятаєте, який метод ліку-

вання насамперед визнавали скіфи? Відсікання голови. А Гіппократ застосовував дієти, блювотні і проносні суміші, давав рекомендації щодо здорового способу життя. "Батько медицини" ввів поняття психологічних типів і закликав доглядати не лише тіло, а й душу. Він вважав, що філософія, риторика, поезія для гарного самопочуття важливі не менше, ніж ліки, клізми або спортивні вправи. Ці погляди Гіппократа були добре відомі лікарям Північного Причорномор'я.

А як бути, якщо, незважаючи на вірші, хірургію або гімнастику, хвороба все-таки не відступає? В цьому питанні знову виявляється неоднозначність давньогрецького менталітету. Або навпаки, однозначність – тракуйте, як хочете. Суть у тім, що в уяві греків домінувало переконання, ніби квола людина – тягар для суспільства, і якщо хвороба довго не проходить, морочитися з нею безглуздо. Бог лікування Асклепій хронічно хворих не лікував і не радив з ними панькатися своїм жерцям – асклепіадам. Грецькі філософи, зокрема Платон, також засуджували лікування, яке "підтримує хворобу лише для того, щоб відтягнути смерть". Стародавні греки вважали: якщо недужа людина має совість, то вона не буде довго завдавати клопоту лікарям, а закличе богів, віддасть останні розпорядження щодо господарства і добропорядно накладе на себе руки – влаштування останнього бенкету було явищем якщо не звичним, то принаймні не дивним. Адже до смерті греки ставилися спокійно. Як зауважив Епікур, "поки ми живемо – смерті немає, а коли вона приходить – то немає вже нас". Не виходжували греки й немічних дітей, а у Спарті взагалі скидали їх зі скелі. Тяжкопоранених залишали на полі бою.

Релігія

Пантеон давньогрецьких богів добре відомий, і описувати його в цій книзі немає сенсу. Необхідно лише наголосити, що античні боги давали вказівки, однак не керували і не розпоряджались, як смертним облаштовувати своє життя. В Елладі не існувало не лише єдиної конституції, а й єдиної релігії – на шляху до демократії греки зайшли так далеко, що обирали не тільки правителів, а й богів. Кожний поліс мав своїх власних захисників з-поміж небожителів, культу яких, відповідно, були панівними і визначали зміст релігійних містерій. Окрім головного божества, "обиралися" й інші, навіть ті, що не були "прописані" на Олімпі.

В найближчому до степових хліборобів Ольвійському полісі були у шані такі боги: Зевс, Деметра, Діоніс, Аполлон. На їхню честь ольвіополіти влаштовували святкування, приносили в жертву свійських тварин, котрих самі ж під час свята і з'їдали. Були також поширені культу Кібели, Афін, Гермеса, Ахілла, Геракла, Афродіти.

Чому з усього пантеону вони обрали саме цих богів?

Зевс – зрозуміло, як же без нього.

Деметра – богиня родючості. Теж зрозуміло, ольвійці – народ землеробський. Певно, і в їхніх сусідів, праслов'ян, однією з головних була богиня родючості, аналог Деметри – Мокоша.

Діоніс – бог вина, безтурботності, веселощів, шалу, звільнення від правил і заборон. Кого ж іще могли славити авантюристи-переселенці?

Але понад усе шанувували в Ольвії Аполлона. На його честь у місті звели два храми – Аполлона-Дельфінія й Аполлона-Лікаря. Навіть храм Зевса поступався їм розміром. Геродот згадував, що Аполлона насамперед шанували і предки слов'ян – гіпербореї. Невже цей збіг випадковий?

Греки вірили в існування душі та в її життя після смерті. Підземне царство Аїда яскраво змальоване в багатьох легендах і міфах. Однак про Елізій, рай, відомості доволі скупі.

Важливе місце у давньогрецькій ментальності посідали божественні сили природи. Титани, Геліос, Селена, океаніди, вітри, еринії, менади, харити, силени, німфи – споконвічні супутники мешканців Північного Причорномор'я. Повний список подібної "живності" склав би тризначне число. Греки жартували, що вирушивши в ліс або до ріки, радше зустрінеш там німфу, ніж людину.

Стародавні греки уподобали займатися магією, чаклунством, астрологією. У

своїх містеріях вони часто-густо використовували квіти. До речі, "український" жіночий вінок – атрибут також грецький: в античних письмових джерелах віночок із квітів уперше згадується в 600 р. до н. е. Однак невідомо, хто в кого його запозичив – греки у праслов'ян, чи праслов'яни у греків.

І наостанок. Релігія греків тотально еротоцентрична. В їхніх легендах і міфах головне заняття богів, героїв та смертних – яскраві любовні пригоди. Головним порушником спокою, як і личить керівнику, був Зевс: його гарем містив майже увесь жіночий божественний пантеон, а також кожна смертна, яка з необережності або свідомо втрапила йому на очі. Досягав громовержець своєї святої мети найрізноманітнішими способами – силою, хитрістю, вмовляннями. Його наслідували й інші "святі" олімпійці. Були серед олімпійських небожителів і "черниці" – Гестія, Артеміда, Афіна. Але винятки, як відомо, лише підтверджують правило. А правило таке: на початку був Хаос. Із Хаосу виникло те, що довіку заволоділо Всесвітом. І ім'я йому – Ерос. Ерос панує над усім – над богами, природою, смертними і є головною силою Космосу. Саме Ерос, на думку давніх еллінів, пробуджує у людині все найкраще й сприяє збагаченню душі.

Кохання



Отже, свою релігію стародавні греки звели до гасла "Love, Sex and Rock-n-Roll". Тобто "Бог – це Кохання". За цим же принципом вони будували і своє життя. Любов та еротика сприймалися ними як щось природне, де не може бути ні таємниць, ні сорому, ні заборон. Пікантні сцени були зображені навіть на домашньому посуді. Представники чоловічої статі користувалися необмеженою свободою й легковажно вступали в різноманітні любовні стосунки: з дружиною, рабинєю, рабом, наложницею, гетерою... Замкнені в чотирьох стінах гінекею (жіночої половини будинку) жінки зму-

шені були задовольнятися еротичними забавками між собою. Причому приховувати це ніякої необхідності не було – не лише давньогрецька релігія, а й давньогрецький менталітет були тотально еротоцентричними. Особливо на землях нинішньої України.

А чому, власне, особливо? Чого це раптом саме в нас?

Різні світові культури завжди пов'язували культ Любові з родючістю – заплідненням землі, появою сходів, багатим урожаєм. У всіх землеробських громадах споконвіку побутувало повір'я, що між Любов'ю й Землею існує магічний зв'язок. Тому в таких суспільствах саме еротичні культу вшановували особливо. Але ж і грецькі, і не грецькі поселення Північного Причорномор'я були насамперед землеробськими.

Чи відомо вам, кому з богів грецькі переселенці на землях Північного Причорномор'я встановили храм у першу чергу? Верховному головнокомандувачу Зевсу? Матері богів Кібелі? Захисникові мандрівників Гермесу? Володареві морів Посейдону? Богині врожаю Деметрі?

Аж ніяк. Перший зведений греками на землях нинішньої України храм вони присвятили найчарівнішій серед безсмертних – богині кохання Афродіті¹. Відповідно, неважко зробити висновок, що культ Афродіти у греків Північного Причорномор'я був одним із головних. В Ольвії богині кохання „належав” культовий майданчик із мармуровим вівтарем.

А що це, власне, таке – культ Афродіти?

Це поняття охоплює свята, жертвоприношення, ритуали, містерії – все те,

¹ Цей храм збудований у VI ст. до н. е. в Борисфені. Знайдений у 1997 р. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Володимира Назарова.

що давало "віруючому" можливість відчутти особливий зв'язок із богинею, якій він поклонявся. Ці містерії проводили жриці. Вважалося, що таємні знання вони отримали від самої Афродіти. Близькість "парафіянина" до богині Кохання встановлювалася через ініціацію, містичний екстаз, у якому людина могла б відчутти пов'язану з богинею гармонію. Завдання жриці – викликати ілюзію, що Афродіта з'явилася особисто й привнесла у світ смертного громадянина божественну насолоду і втіху¹.

Взагалі для будь-якого античного грека, тим більше для грека Північного Причорномор'я, секс був таким же природнім, як і подих. Чоловіки не особливо приховували від дружин, що бігають до дівчат. Або до хлопців, яка різниця. "Хлопчики" в грецькому менталітеті явище звичайне. Проте, якщо активних осіб в Елладі не осуджували, то пасивних – ганьбили. Пасивність – жереб слабкого. Фатум раба. Доля жінки.

Чому греки бігали до молодниць? Точніше, до гетер? Їм, ненаситним, дружин було мало? По-перше, така вже чоловіча вдача. А по-друге, гетери досконало володіли всіма секретами Афродіти. До речі, в той час бути гетерою, а ще й жрицею храму Афродіти, вважалося почесним. Багато батьків самі віддавали дочок до храмів Кохання. Потрійна користь: дівчина навчалася мистецтву бути жінкою, заробляла посаг і знаходила собі гідного чоловіка. Багато дівчат проходили через служіння Афродіти – зростали на тім поприщі тямущими, п'янкими, ніжними, тим більш жаданими своєму леґеню.

А що після заміжжя? Адже чоловіки ставилися до дружин як до прислуги. Завести милого жінка просто не мала можливості: з будинку їй було дозволено вийти хіба що на базар – ні в театр, ні на міські збори, ні навіть до подружки не можна. Та й де з тим милим сховатися від людського ока? Місто невелике, донесуть чоловікові – жах... Та хіба це їх стримувало? Пристрасть у грекині в крові – хоч би кому еллінка підморгнула, ніхто їй не мав права відмовити. Інакше Афродіта скарає – позбавить мужності й перетворить на євнуха-енорея.

У культурах Афродіти (Іштар), які існували в Малій Азії, будь-яка жінка, так само й заміжня, раз на рік мала право усамітнитися з незнайомцем. Чи існувало це правило в греків Північного Причорномор'я – невідомо. Однак наважуся припустити, що так. Інакше що ж це за культ? У всякому разі, судячи з малюнків на кераміці, грецькі жінки анітрохи не почувалися зникновілими в оточенні оголених чоловіків, для аристократки було чимось звичайним дефілювати "ню" серед рабів. Але зв'язок із рабом загрожував скандалом, втратою репутації та глузуваннями як із самої жінки, так і з її знеславленого чоловіка.

Менталітет

У Стародавній Греції не було й не могло бути якогось єдиного менталітету – світогляд людини залежав від того, хто вона – аристократ, вільний громадянин, найманець чи раб. А втім, якісь загальні особливості все-таки виділити можна.



Психологічний портрет античного грека Північного Причорномор'я

Древній північно-причорноморський грек був людиною товариською, належав до великої родини, міста, держави. Державу поважав, шанував її інтереси, але до представників влади ставився прохолодно. Як людина горда й волелюбна, диктатури не зносив, регулярно брав участь у народному вічі, де різав правду-матінку про все, що спадало йому на думку. Закони йому були не писані, порядку він додержувався, однак без фанатизму.

¹ Детальніше див.: О.Стражний. „Храм Афродіти”. Київ, „Факт”, 2003 р.

Водночас він був людиною мирною й неагресивною – доброзичливо ставився до чужинців (якщо ті, звичайно, не мали наміру його завоювати), сам на сусідів війною не ходив, як правило, вмів домовитися із степовиками. Охоче передавав "варварам" свої знання й культуру, але й переймав у них їхні господарські таємниці. Міг залюбки побратися з місцевою дівчиною, а дітям дати негрецькі імена.

Грек-городянин зверхньо ставився до селянина. Хоча й сам, як не крути, був пов'язаний із землею або морем – полюбляв копирсатися на городі, вирощувати квіти, рибалити. Маючи риси, притаманні мешканцю Півдня (доброзичливість, щирість, безпосередність), його мислення відзначалося легкістю, відвертістю, розвиненим почуттям гумору, але так само провінційною ощадливістю і прагненням до дріб'язкового зиску. Однак прагматизм у його світогляді посідав незначне місце: приватних підприємців і крамарів він не поважав, щастя з багатством не ототожнював. Воно, в його уявленні, насамперед залежало від таких чинників, як свобода, безтурботність, краса, здоров'я, й не в останню чергу – від веселого настрою.

А тому працювати, щоб набути кошти або накопичити велике майно, причорноморський еллін не любив, одноманітною працею нехтував, усе, як правило, виконував недбало й нашвидкуруч. Хоч його вироби й не відзначалися високою якістю, однак приваблювали власним стилем, життєрадісними барвами й особливою душевністю. Його край не подарував світові відомих живописців, скульпторів, архітекторів, драматургів, але загальний культурний та інтелектуальний рівень громадян був високим.

Вклонявся античний грек Північного Причорномор'я божественним силам природи й найрозгульнішим, найнекерованим богам – цей вибір не випадковий, оскільки такої самої вдачі був він сам.

У його місцевості високого рівня розвитку досягли цілителство й медицина, однак лікарі з пацієнтами особливо не панькалися. Власне, лікуватися стародавній грек не любив.

Зате обожнював спільні трапези з друзями, із превеликим задоволенням брав участь у святах на честь бога вина й веселошів Діоніса – великих і малих діонісіях. Про те, що греки Північного Причорномор'я жили радісно, свідчать археологічні розкопки: місця поселень вщент заповнені уламками винних амфор, кіліків (чаш для вина), амфороподібних ваз (у яких вино подавали до столу), кратерів (посудин для змішування вина з водою), ойнохоїв (глечиків, які дозволяли розливати вино одразу на трьох).

Скінчивши трапезу, стародавній еллін вирушав до дівчат. Тут, на північ від Понту Евксинського, де панував культ Афродіти, місцеві красуні володіли таємними чарами богині Кохання – привітною вдачею, божественною красою, звабливістю, щирістю, безжурністю, відчайдушністю.

Повернімося до питання, поставленого на початку цього розділу:

Чи вплинув давньогрецький менталітет на український?

Інтерв'ю з Валентиною Крапивиною

Валентина Крапивина – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Національної академії Наук України, керівник Ольвійської археологічної експедиції.

– Валентино Володимирівно, краще від вас ніхто нориви античних греків, які жили на Півдні нинішньої України, не знає. Як ви вважаєте, чи передали вони сусіднім народам свої психологічні риси?

– *Все, що було на цій землі, все, що тут відбувалося, присутнє в усіх нас. І не лише в українцях етнічних. Я росіянка. Але я народилася тут. І це середовище – воно впливає незалежно від тебе, магнетизм цього місця, цієї землі діє дуже сильно.*

– Як ви думаєте, чи залишалося автохтонне населення українських степів на землях, які воно обробляло, чи час від часу його витісняли? Я от до чого – чи є спадкоємність? Чи можна вважати ті племена, котрі мешкали на наших територіях

разом з греками, пращурами українців?

– Автохтонне населення на території сучасної України, звичайно, залишалося. При цьому весь час асимілювалося з іншими. Україна складається з трьох географічних зон: лісу, степу і лісостепу. І найбільш автохтонне населення залишалося в лісі. Адже там воно було захищене. Степ – це кочовики, лісостеп – зона контакту, в якій населення змінювалося досить інтенсивно. Але в той же час за рівнем розвитку лісове населення було найвідсталішим. А погляньте на культуру степу й лісостепу! Хто ми? Якими хочемо себе бачити? Відсталим лісовим населенням, яке майже не зазнавало втручань зовні? Чи ми все-таки погоджуємося, що українці – це всі ті народності, які пройшлися по цій землі?

– Ви маєте на увазі кочовиків?

– І кочовиків теж. Будь-яке кочове суспільство, якщо звідси не йшло, то осідало та впливало у спільну культуру. В нас тут такого намішано... Як і скрізь. В'ятичі, кривичі, дуліби, сіверяни, поляни, деревляни – у чому причина такого різноманіття? Це різні слов'янські племена, які сформувалися залежно від взаємин з іншими навколишніми етносами.

– Чи живуть в українцях скіфи?

– Думаю, що живуть. Принаймні саме на території України зустрічаються люди зі специфічними корінними зубами, характерними для скіфів (це дослідження С.П. Сегеди). Утім, в українцях живуть і печеніги, й половці, й інші кочовики. Років тридцять тому я автобусом їхала з Києва до Очакова. Було чимало зупинок по автостанціях, і я помітила, що Київська й Черкаська області – це один тип населення й одна їжа. А в Кіровоградській області – населення зовсім інше, скажімо так, більше пов'язане з кочовим етносом: худорляве, коротконоге, обличчя плескає, з доволі розкосими очима. І зовсім інша їжа: абсолютно зникли булочки з маком, повидлом, усілякі пиріжки, характерні для Київської та Черкаської областей, зате з'явилося більше м'ясних виробів, фруктів, якихось східних солодоців. Це і є, між іншим, вплив кочовиків. І через стільки століть!

– Цікаво, дуже цікаво...

– Я тоді з великим інтересом спостерігала цю поступову зміну населення. Це справді було для мене відкриттям. І потім – Миколаївська область. Тут взагалі пішла повна суміш. Правда, останнім часом усе це трохи затушкувалося.

– Що ви можете сказати про античних греків? Чи вплинути вони на "варварів"?

– Безумовно. Проте процес еллінізації відбувався у кілька етапів, і ступінь впливу на різні регіони був неоднаковим. Існували городища, які належали осілому землеробському населенню лісу й лісостепу. Це наші знамениті Хотівське, Шарпівське, Немирівське, Бельське та інші. Тут грецька кераміка з'явилася дуже рано – ще в VII ст. до н. е. Отже, перший етап еллінізації – це проникнення в побут населення лісостепу грецького краму. Другий етап характеризується поступовим звиканням до цих виробів. Я навіть не назву цей процес еллінізацією, радше – проникненням грецької культури, спочатку через вироби.

– А за крамом потягнулися традиції, культури, обряди?

– Слухайте-слухайте, я розповім і про це. Отже, з'являється крам, його кількість зростає, до нього звикають. Причому це віддалені території – подивіться, де в нас лісостеп, а де греки. Потім у степ приходять кочові скіфи. Але у скіфів грецька кераміка з'являється набагато пізніше, ніж у городищах, не раніше, ніж у V ст. до н. е., адже самі скіфи з'явилися тут лише наприкінці VI. Проте найцікавіше те, що у скіфів грецької кераміки менше, ніж у мешканців городищ – скіфи лише починають звикати до грецьких товарів, лише входять у смак, а населення лісостепу, і навіть лісу, до них уже давно звикло й користується ними, можна сказати, повсякчас. Тепер до питання, власне, про еллінізацію. Тут є один нюанс. Лісостеп далеко і з Ольвією не сусідить. А скіфи сусідять. І грецькі обряди і вірування в першу чергу проникають уже до скіфів – згадаймо хоча б легенду про скіфського царя Скіла, яку розповів Геродот. А від скіфів – до мешканців лісостепу.

– Але ж греки жили не лише на узбережжі Чорного моря. Наскільки мені відомо, були періоди, коли вони відходили в лісостеп, чи не так?

– У середині II ст. до н. е. внаслідок кліматичних змін і варварських навал починає зникати ольвійська хора, при цьому в самій Ольвії в цей час великого припливу населення не спостерігається. А вже з кінця II ст. йде просто його відтік. Куди ж подалися жителі Ольвії та її хори? У Нижнє Подніпров'я. Саме в цей час там виникають укріплені городища на місці скіфських поселень, що існували в V–IV ст. до н. е. На цей час припадає певна еллінізація населення Нижнього Подніпров'я.

– Валентино Володимирівно, які у Причорноморських греків були стосунки з "варварами"?

– Достовірно відомо, що у перші століття нашої ери в Ольвії значна кількість жителів мала варварські або змішані імена. І це не просто жителі – це архонти, жерці, агораномі, стратеги, тобто люди, які обіймали найвищі посади в державі. Ольвіополіти як із грецькими, так і з варварськими іменами не встановлювали між собою різниці, сприймали себе як єдине ціле: батько міг бути греком, а в сина раптом – ім'я варварське. Як таке могло статися в замкненій громаді античного поліса?

– І як же?

– Я спробувала осмислити все це ось із яких позицій. До I ст. до н. е. в Ольвії ми маємо грецьку основу, варварських імен зафіксовано дуже небагато. У середині I ст. до н. е. Ольвію розгромили гети, й життя тут на якийсь час зупинилося. А куди поділися мешканці? Куди вони пішли? В Істрії зберігся декрет, у якому згадується, що частина населення після гетського розгрому покинула місто й відкочувала в "дружню варварську країну". У нас відбулося те саме – ольвіополіти подалися в "дружню варварську країну", на північ, де був мир і взаєморозуміння й де вже мешкало змішане греко-варварське населення. Адже ольвіополіти, які після навали гетів залишилися живими, не могли піти, наприклад, у Херсонес – на них там ніхто не чекав, вони не були громадянами полісу, і їх би там просто не наділили землею. Тому вони відійшли на вільні землі, де мали реальні шанси оселитися, прийшли до тих, із ким віддавна мали дружні контакти й де вже мешкала певна частина спорідненого населення.

– Вони прийшли у нижньодніпровські городища?

– У нижньодніпровські городища, яких досить багато й де в цей час в етнічному розумінні населення було змішаним.

– І що було потім?

– А потім нижньодніпровські городища вразила чергова хвиля сарматів, і почався відтік цього населення назад, в Ольвію – колишні ольвіополіти й мешканці ольвійської хори привели з собою частину того населення, з яким вони співжили у городищах. І от ці прибульці по-новому формують Ольвію. Її громадянами стають усі, хто сюди прийшов. Ось чому в Ольвії так багато варварських імен. Це вже змішане населення. Але з грецькою культурою, абсолютно еллінізоване.

– Дуже вам вдячний.

Що ж, приємно дізнатися, що "варвари", тобто пращури українців, врятували стародавніх греків під час гетської навали, а потім узяли безпосередню участь у відродженні античності в Північному Причорномор'ї. Виходить, тісна взаємодія трьох культур – античної, скіфо-сарматської та праслов'янської – і викристалізувала те загальне, що було характерне для ментальності цього регіону.

Рим



Стародавній Рим, у якому було сформовано базові принципи політики, економіки, військової справи, юриспруденції, так чи інакше вплинув на менталітет усієї планети – від Парижа до Хабаровська, від Каліфорнії до Австралії. В Парижі його вплив відчутніший, аніж у Хабаровську. А як він позначився на сучасних киянах? полтавцях? одеситах? мешканцях Луганської області? Розберімося в цьому.

Історія Давнього Риму бере початок із VIII ст. до н. е. Однак про себе як про „центр світу” Римська імперія заявила у II ст. до н. е. В цей час вона захопила території від Іспанії до Сирії, від Британії до Північно-Західної Африки.

Північне Причорномор'я потрапило до орбіти інтересів Риму в I ст. до н. е. Після перемоги в римсько-боспорській війні (45 – 49 р. н. е.) Рим установив контроль над Боспорським царством і грецькими містами-державами – Тірою, Ольвією, Херсонесом. Однак у складі Римської імперії ні Північне Причорномор'я, ні будь-які інші землі нинішньої України ніколи не перебували – незважаючи на військову присутність, римські гарнізони захищали не саму імперію, а лише підступи до неї, й населення цих регіонів Рим своїми підданими не вважав. Проте римські війська, що отаборилися на Півдні України до середини III ст. н. е., виявилися реальною силою, яка захищала населення регіону від степових грабіжників, насамперед сарматів. Між Римом і народами, які мешкали по обидва береги Дніпра, існували активні торговельні відносини – землеробські громади експортували до Риму зерно, за яке одержували тверду валюту – денарії.

Закінчилося це співробітництво близько 260 р. н. е. – у той час варвари спустошили грецькі поліси, а римські гарнізони, що їх охороняли, витіснили за Дунай.

У 395 році імператор Діоклетіан поділив римські володіння на дві частини – Західну Римську імперію та Східну, названу істориками Візантією. Щодо останньої, то це вже держава з іншою мовою, іншою релігією, іншими традиціями, іншим менталітетом.

Отже, Стародавній Рим. Яким було життя простих людей у межах його території? Як вони облаштовували свій побут? Про що думали, мріяли? У що вірили?

Особистість – суспільство

Структура римського суспільства являла велетенський соціальний коктейль, утворений різними прошарками, збовтати який не змогли ні війни, ні повстання

рабів, ні епідемії. Життя римлян було регламентоване різноманітними ієрархічними настановами – навіть місця в театрі розподілялися із суворим дотриманням рангу, і пересісти ближче до сцени мріяло не одне покоління "театралів". Цього можна було досягти лише завдяки багатству. Бідних і невдах зневажали. В Римі нікому б і на думку не спало вважати багатство пороком. Ті, кому вдалося зібрати більше коштів і посісти вищий щабель на суспільній драбині, відгороджувалися від тих, що лишилися внизу. Таке поняття як дружба в Давньому Римі навряд чи існувало – стосунки між людьми будувалися на прагматизмі.

Для досягнення заповітної мети римлянин мусив бути жорстким і енергійним. "Вигодуваних вовчицею" римлян об'єднувала не "грецька" етика, а усвідомлення приналежності до великої держави, дисципліна, відчуття обов'язку, що його належить виконувати організовано, методично, завзято. Мало які родини вирізнялися гарними манерами, гострим розумом, допитливістю, прагненням до знань. Шкіл було мало, вільнодумство і свобода слова не заохочувалися. Однак статус громадянина в Римі забезпечував його власнику авторитет і захист особистих прав, зокрема й від сваволі держави. Це виховувало у громадянах Римської імперії гіпертрофоване почуття власної гідності. Що ж до рабів, то, на відміну від Греції, де до раба ставилися майже як до члена родини, римський раб був "бездушною брудною твариною", яку треба якнайчастіше сікти і тримати, як скаженого собаку, на ланцюзі. За найменшу провину його дозволялося вбити.

Жорстокість і недобррозичливість римського суспільства вимагала від кожного громадянина розраховувати лише на самого себе, домагатися успіху тільки за рахунок власних рішень і вольових вчинків. "Надія" мала для нього радше негативне забарвлення і сприймалася як щось інфантильне, позбавлене сенсу. Сенека навіть зараховував її до психічних хвороб. "Не сподівайся, дій!" – от суть моралі Давнього Риму.

Концентрація уваги на приватних інтересах, на своїй особистості призвела до того, що людина в римському суспільстві перетворилася на замкнену структуру. "Мій дім – моя фортеця" – один із базисних архетипів Стародавнього Риму. Приймати гостинно людину, якщо в майбутньому не матимеш від неї зиску, вважалося безглуздом. Інші громадяни – злостивці, конкуренти, вороги. Чужоземці – варвари, місце яких на шибениці. Снобізм і ксенофобія надзвичайно обмежували зв'язки римлян із сусідніми народами. Зокрема у Північному Причорномор'ї римляни, на відміну від греків, з місцевим населенням контактів практично не підтримували.

Влада

Центральним у римській пропаганді був постулат: Рим – центр влади над світом, абсолют, обраний богами для панування над недорозвиненими народами, ворогами цивілізації, яких для їхнього ж блага необхідно підкорювати й перетворювати на рабів. Подібна нацистська ідеологія, що всіляко підкреслювала зверхність свого народу, з одного боку, викликала у громадян імперії бундючне відчуття власної обраності, але з іншого – неминуче формувала комплекс гіпертрофованого самолюбства, невід'ємну частину менталітету імперських держав. Цей комплекс істотно загальмував інтелектуальний розвиток римського суспільства (навіщо? ми й так "супер"!).

Однак ця аксіома прищеплювала громадянам почуття самоповаги. Поважали римляни і владу. Монарха вони сприймали як благодійника, гаранта добробуту й достатку. В'їзд імператора в місто святкували як пришестя бога – із процесіями, жертвоприношенням, блюзнірським захватом народу. Резиденції римських правителів дотепер вражають грандіозністю архітектури й розкішним оздобленням. Що ж, це досягало своєї мети – викликало в римлян відчуття стабільності і покори.

Але визначальним внеском римлян у формування поняття „влади” є повага не до імператора, а до закону. Якщо греки привнесли у світову цивілізацію демократію, то римляни – право. Базисні принципи римського права і понині є основою юриспруденції усіх розвинених держав. Саме в Римі суддя отримав статус ні від

кого не залежної особи, що керується не власними уявленнями про справедливість, а чітко сформульованими законами. Перший кодекс римських законів був прийнятий у V ст. до н. е. З того часу нові положення вводили в нього обережно, з урахуванням уже чинних норм. Згодом право розрослося до рівня науки. Було запроваджено порядок проходження справ по інстанціях, розроблені традиції неупередженості юристів. У класичному римському праві задекларовано повагу до приватної власності, до особистості, неминучість покарання за правопорушення, презумпцію невинності й багато інших положень, які зараз сприймаються як щось само собою зрозуміле. Систему життя в імперському Римі визначало педантичне дотримання законів, і той, хто звертався до служителів Феміди, їхньою роботою, як правило, розчарований не був.

Сучасні економісти й дотепер у захваті від давньоримської системи оподаткування. Відповідно до її норм що більше громадянин сплачував податків, то більшою повагою він користувався.

Для висновків стосовно давньоримського менталітету важливо навіть не те, що в античному Римі існувала розвинена правова система, а те, що римлянин ставився до права як до глибоко продуманого порядку. Порядок – один із найважливіших алгоритмів ментальності римлян. Поза імперією порядок підтримувався силою, всередині – чітким дотриманням законів, порушення яких викликало обурення громадян.

Робота

Хоча серед заможних римлян і побутувала думка, що найкраща праця – це бити байдки, однак у цілому роботі римлянин приділяв значно більше часу, ніж, скажімо, грек. Робочий день, як і в сучасній Європі, починався вдосвіта, виробничий графік був жорстким, але трудовий день, якщо ти не раб, зазвичай не перевищував восьми годин. Роботодавець і найманець уклали угоду, де чітко були прописані розміри винагороди, права та обов'язки сторін. Разом з цією угодою римлянин одержував відчуття впевненості в завтрашньому дні й можливість добре працювати за пристойну винагороду.

Найважливішими галузями римської економіки були сільське господарство, ремісництво, торгівля. Економічному зростанню сприяла налагоджена система комунікацій – грандіозна мережа доріг і добре організована робота пошти. Навіть у найбільш кризові проміжки часу будівництво і ремонт доріг були для римської держави питанням першочергового значення.

Але так уже повелося – своїм горбом багатства не наживеш: римська економіка трималася не на селянах або ремісниках, а завдяки військовій експансії й експлуатації рабів.

Імперія була у розквіті, і на її теренах мріяла оселитися безліч чужоземців. Тим із них, хто володів корисними навичками (кухаря, ремісника, ясновидця тощо), згодом могли надати громадянство. Але корінні мешканці імперії ставилися до них з презирством. Адаже вони вважали, що лише „справжні” римляни спритні і працелюбні, працелюбні, а прибульці, особливо зі східних земель, – греки, фракійці, слов'яни – ледарі та гульвіси, які замість роботи лише розводять пустопорожні балачки. Як знати, можливо, ці стереотипи й небезпідставні.

Військова справа

До III ст. до н. е. римська армія складалася з призваних до військової служби селян. Тоді вона не була ефективною силою, воювала, як правило, без особливих успіхів, а Римську державу ніхто не сприймав всерйоз. Але коли було організовано потужну професійну армію, вишколену, витривалу, з жорсткою дисципліною, Рим став державою-агресором. З'явилася можливість здійснювати далекі завоювальницькі походи – з цього часу, власне, й почалося римське піднесення.

Римська військова машина віддзеркалювала стан римського суспільства – і

там, і там панували порядок, чітка ієрархія, продумана тактика, беззаперечне виконання розпоряджень. Шість століть Рим перемагав чисельніші війська супротивника, "милість покірним являв, корив мечем гордовитих"¹.

Збагачення шляхом завоювання нових територій зробило війну явищем популярним. А в римському суспільстві зросла повага до таких рис особистості, як жорстокість, самодисципліна, рішучість, холонокровність.

Культура

Жорстока і холонокровна людина гарного не створить. Тому з культурою в древніх римлян склалося, відверто скажемо, не дуже. Формально в Римській імперії існували, здавалося б, ідеальні умови для розквіту мистецтва: з того часу, як економіка зміцніла й задовольнила основні потреби громадян у речах першої необхідності, виник бурхливий попит на розкіш – мармурові скульптури, коштовності, дорогі тканини, вишукану кераміку, екзотичні речі домашнього побуту. Не лише столичні аристократи, а й розбагатілі крамарі, чиновники – всі, хто мріяв піднятися вище по соціальній драбині, вважали за необхідне оздобити свої будинки вишуканими речами. Де ще ювеліри, художники, ремісники знайшли б таке роздолля? Заможні громадяни і люди із середніми статками мали можливість досхочу подорожувати й пізнавати культурні цінності інших цивілізацій – Греції, Єгипту, країн Сходу.

Отож не можна сказати, що загальний культурний рівень римлян був низьким. Їхні ремісники вміли добре обробляти бронзу, срібло, скло, створювали з цих матеріалів вироби, які користувалися попитом у будь-якому куточку імперії. Проте римське мистецтво, література, театр, музика, а також наука розвивалися мляво. Потужні архетипи римського менталітету, такі як працьовитість, законслухняність, порядок, сприяли розквіту економіки, риторики, логіки, але виявились перешкодою до створення шедеврів. Через відсутність у римському суспільстві свободи духу й свободи думки в римському мистецтві переважали не творчість, а копіювання, художнє ремісництво, педантичне наслідування грецьких майстрів. Античний Рим, незважаючи на всю свою могутність, у мистецтві створив мало чого, що могло би конкурувати з досягненнями греків або єгиптян. Більше того, скрізь, куди втручалася імперія, мистецтво занепадало. Адже "культурне" життя в римських містах зосереджувалося не навколо театрів, спортивних арен або музичних майданчиків, а навколо цирків, де, аби потішити публіку, гладіатори вбивали один одного, а засуджених до смерті злочинців кидали на розтерзання диким звірам. Хліба й видовищ! Видовищ смерті! От чого вимагав народ.

Своєрідно розвивалася й література. Якщо у Греції її вважали мистецтвом вишуканої думки, то в Римі вона прагматично слугувала розвитку ораторських здібностей і знаходила втілення в діяльності політиків і юристів. Це й визначило схильність латинської мови до урочистості, пишності, стислого стилю. Рим породив багатьох віртуозів слова, таких як Цицерон, Вергілій, Горацій, Цезар, Марк Аврелій – послідовники грецьких риторичних шкіл, вони запалювали серця аудиторії пристрасною, багатою на афоризми мовою. Поети I ст. до н. е. Катулл, Тібулл та Овідій надали латинській мові вишуканості.

Певно, найсуттєвіша галузь римського мистецтва – архітектура. Жодна давня цивілізація не досягла такого розмаїття в типах і різновидах споруд. Не Рим придумав базиліки, театри, мавзолеї, меморіальні колони, куполи, мозаїку. Але саме він довів усе це до досконалості. А також винайшов терми, тріумфальні арки, акведуки й інсули – багатоповерхівки, розраховані на кілька родин. Винайдений римлянами у III ст. до н. е. бетон зробив процес будівництва швидким, а будинки міцними й надійними.

Римські скульптори намагалися копіювати грецьких майстрів. Однак їхні власні творіння відрізнялися від грецьких більшим реалізмом, точним зображенням суб'єкта й передавали не лише фізичні риси людини, а також її характер.

¹ Вергілій. "Енеїда".

У греків римляни запозичили й театр. Згодом їхні автори почали створювати власні сценічні композиції латинською мовою, однак грецьким вони поступалися.

У чому римляни перевершили греків, так це в мистецтві "окультурення" природи. Сповідуючи принципи загального порядку, римлянин вважав привабливим лише обжитий і підстрижений ландшафт. Дика краса була йому не до душі – лісові хащі, бурхливі річки або засніжені гори, на його думку, хаотичні й неорганізовані. Прагнучи обернути все на свій лад, римляни ввели тверді закони і для "природи". Що ж, як кажуть, *De gustibus non est disputandum* – про смаки не сперечаються.

Медицина

Постійні війни вимагали від Римської імперії чіткої організації медичної допомоги. Однак медицина, метою якої було якнайшвидше повернення пораненого воїна у стрій, не дуже опікувалася хронічними хворобами, одвічними супутниками римлян усіх верств і класів. Середня тривалість життя в Римі становила близько тридцяти років. Головний метод лікування – гідротерапія. Саме її вважали панацеєю від усіх хвороб. Вчення Гіппократа про залежність одужування людини від стану її душі римляни, судячи з усього, вважали шарлатанством. Тіло для римлянина було – все, душа – ніщо. Гаслом римських лікарів був вислів Ювенала: *Mens sana in corpore sano* – у здоровому тілі здоровий дух. Цей принцип дотепер є основоположним у медицині сучасної Європи.

І ще невеличка деталь про душу й тіло. Деяких римських аристократів ганьбили за те, що вони погано дбають про тіло – миються лише вісім (!) разів на день. Греки, до речі, митися взагалі не любили. Зате з душею в них було все гаразд. Схоже, що між Римською й Грецькою цивілізаціями вже в той час проходила межа, яка й дотепер роз'єднує традиційну ментальність Заходу, орієнтовану на задоволення потреб тіла, й ментальність Сходу, спрямовану на потреби душі.

Релігія

В існування душі римляни, звичайно, вірили. Однак складається враження, що сприймали вони її не як субстанцію чисту й нетлінну, а як щось таке, що треба постійно контролювати, обмежувати і тренувати. Вічно, за уявленнями римлян, душа не існувала. Не було в них і могутнього бога смерті, аналога грецькому Аїду. Дух померлого зникав невідомо куди, зв'язків із живими не підтримував, лише іноді дрібно капостив родичам, якщо ті погано доглядали могилу.

У III ст. до н. е. римляни запозичили у греків пантеон їхніх богів. Але паралельно, аж до VI ст. н. е., в імперії існували найрізноманітніші культури – Великої матері Кібели, Ісиди, Мітри тощо. Вважалось, що божества будь-яких релігій є, по суті, єдиними небесними силами, які різняться лише іменами. У діяльність сект держава втручалася лише тоді, коли вбачала в них небезпеку для порядку. Так, наприклад, у II ст. до н. е. було накладено заборону на культ одного з найбільш шанованих грецьких богів – Діоніса-Вакха.

Не вдаючись у подробиці римських сакральних культів, відзначимо основне, що відрізняло релігійний світогляд римлян. Це притаманний світогляду усього суспільства в цілому прагматизм. Римляни намагалися завоювати милість богів не самою вірою, а суворим дотриманням ритуалів. Їхній зв'язок з вищими силами нагадував помірковану угоду між господарем і клієнтом: небесна сторона піклується про державу й суспільство, а земна має чітко дотримуватися всіх релігійних вимог.

Власне, релігії, в сучасному розумінні цього слова, до прийняття християнства в Римі не існувало взагалі. Жерці (понтифіки, авгури, весталки) зміцненням віри й поширенням її впливу серед населення не переймалися, лише скрупульозно стежили за дотриманням формальних, позбавлених емоційності церемоній. Римський містицизм втілювався хіба що у спробі виявити "підказки" богів у криках птахів, у незвичайному розташуванні внутрішніх органів тварин і т. ін. У Давньому

Римі жодне питання не вирішували без „поради богів”: воєначальники возили за собою клітки зі священними курками, серед бездомних швендів і гультьяїв, які заповнили римські дороги, була сила-силенна астрологів, ясновидців, чаклунів, чорних і білих магів.

Визнання у 313 р. імператором Костянтином християнського віросповідання й затвердження у 380 р. імператором Феодосієм цієї релігії як державної було рішенням також прагматичним – цим правителі сподівалися об'єднати імперію, що вже розвалювалася.

Кохання

Віра, Надія, Любов – ці атрибути у слов'янській ментальності посідають особливе місце. А в Римській? Про надію ми вже говорили – її римляни не шанували. Не користувалася пієтетом віра. Така ж доля судилася й любові: дівчат батьки прагнули видати заміж винятково за респектабельних, багатих сеньйорів, а свавільних Ромео та Джульєт сікли батогами.

У той час як стародавні греки своє життя будували за принципом "я людина, і ніщо людське мені не чуже", римляни дотримувалися гасла "Veni, vidi, vici!" – прийшов, побачив, переміг. Кохання для них не варте було уваги. В анархічній діяльності Амура вони вбачали ледве не шкідництво – адже цей легковажний персонаж порушує дисципліну й відволікає від праці. Венера, аналог Афродіти, в римському пантеоні, звичайно, була (куди ж від неї подітися), однак її вплив на погляди суспільства був вельми незначним. Принаймні її храм у Римі з'явився лише у 295 р. до н. е. Його збудували за рахунок штрафних зборів із повій і присвятили Венері Служняній (Venus obsequens)! А щоб ця послушниця чого не накоїла, їй також спорудили статую Venus verticordia (та, що захищає серця від бажань). І з того часу римська богиня кохання виконувала те, що їй було наказано – захищала серця римлян від пристрастей.

Підкреслено нееротичною була римська богиня домашнього вогнища Веста. Її жриці – весталки – давали обітницю цнотливості, й, у разі її порушення, їх живими закопували в землю.

Нееротичність римських богів була відображенням римського суспільства, вимогами якого були поміркованість, порядок і пуританська мораль. Ідеальний римлянин – це сильний, дисциплінований воїн, здатний подолати голод, спрагу, необхідність у сні і в коханні. Таку саму ідеологію римські чоловіки нав'язували й жінкам, які змушені були роками чекати на них із походів і, нібито, не мати пагубних еротичних бажань. Власне, сам шлюб віддзеркалював римський соціальний уклад. Це була немовби угода між двома протилежними сторонами – одна брала на себе обов'язок старанно виконувати дії, необхідні для народження й виховання дітей, а інша її за це матеріально забезпечувала. Кохання взагалі, зокрема й між чоловіком і дружиною, вважалося поняттям безглуздим. Римські філософи, зокрема Сенека, всіляко застерігали від любовних стосунків чоловіка і дружини і ставили знак рівності між коханням і розпадом сім'ї. Катон вихвалявся, що свою дружину він обіймав лише раз, "та й то під час грози".

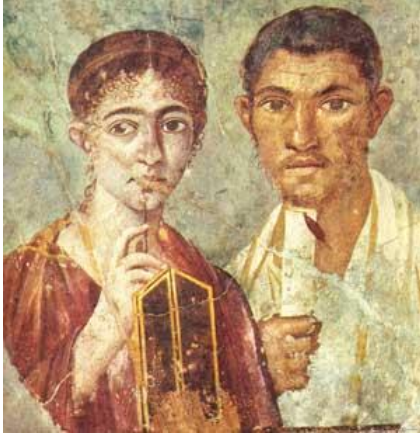
У Римі був поширений такий собі, найвищою мірою ефективний протизаплідний засіб: жінка, яка до двадцяти або до двадцяти п'яти років уже народила трьох, передбачених законом, синів, повністю відмовлялася від статевих утіх.

Ні-ні, римляни мали нормальні інстинкти, і їм теж ніщо людське було не чуже. Зрештою, де ще так, як у Римі, процвітала славнозвісна „римська” розпуста?

Так, процвітала. Але ця розпуста – не більш ніж тілесні насолоди, які не мають жодного стосунку до емоцій, щирості, кохання. Римське суспільство не засуджувало зв'язки чоловіка з рабинею або повією. Адже ці процедури не викликали любовного божевілля і не заважали служінню державі. Чоловікові мораль дозволяла все, жінці – нічого: за адюльтер їй загрожувало ув'язнення, ба навіть голодна смерть. Але скривджені матрони дали собі раду – реєструвалися як повії й жили, як хотіли, повноцінно й різноманітно. Щоправда, без кохання. Грецької любовної етики римляни не розуміли. Їм украй важко було усвідомити феномен гетер –

освічених жінок, які не тільки ділили з чоловіками ложе, а й на рівних брали участь у дискусіях про культуру, філософію, життя. У римлян же панували уявлення, що у спілкуванні з дамою розум і романтика недоречні – особу протилежної статі треба брати владно, без залищань та інших телячих ніжностей.

Менталітет



Ох, невдячна ж ця справа – стригти всіх представників якогось суспільства, тим паче стародавнього, під одну гребінку. Щоб дослідити римський характер, я перелопатив купу літератури, орієнтувався не на свої здогадки, а на висновки відомих європейських дослідників, не довіряти яким немає підстав¹. Але з іншого боку – зазирнімо в очі цим простим римлянам, пекареві та його дружині, зображеним на одній із помпейських фресок. Щось не дуже віриться, що вони – люди жорстокі, замкнені, черстві, агресивні, ненавидять варварів і що вони уклали між собою прагматичну шлюбну угоду. Люди як люди, працюють, печуть хліб, напевно, щиро люблять одне

одного й піклуються про своє маленьке сімейне щастя. Імператор їм, можливо, "по барабану", а про Сенеку, який застерігав їх від любовних пристрастей, вони, радше за все, й не чули.

Проте нам доводиться вибирати: або всі на землі "люди як люди", або певні розбіжності все-таки є.

Навіть поверховий погляд на панівні риси римської ментальності дозволяє зробити висновок, що Рим, на відміну від Еллади, на світогляд слов'ян майже не вплинув: прагматичність, жорстокість, замкненість, снобізм, ксенофобія, повага до законів, до порядку, до влади, схильність до копіткої праці, сувора дисципліна і, зрештою, контроль над пристрастями слов'янам, погодьтеся, не властиві. І до українського менталітету давньоримський, на мій погляд, жодної дотичності не має.

Навіщо ж, у такому разі, ми витратили на нього стільки часу?

Сьогоднішня Європа – дочка Стародавнього Риму, архетипи якого в європейській ментальності ключові. В цій книжці ми маємо відповісти на актуальне нині питання: чи притаманний сучасним українцям "європейський" менталітет? Можливо, Україна таки увібрала в себе головні його риси за той час, що пройшов після розпаду Риму? Якщо так – ура! Українці – європейці! Якщо ні – то в чому, власне, розбіжності? А можливо, між українцями та європейцями така ментальна прірва, що мають рацію ті, хто не бачить істотної різниці між українцями й росіянами?

Що ж, римлян ми в цій книзі ще згадуватимемо. І відповіді на попередні питання надамо. Але після того, як розглянемо народи, які вплинули на українців безпосередньо.

¹ Для укладання цього розділу автор скористався працями Барбари Файхтингер, Гольгера Зоннабенда, Крістіана Бьоме, Інесс Штальман, Вернера Портмана та інших авторитетних фахівців з питань європейської ментальності.

Слов'яни



Слов'яни були дуже волелюбним народом – їх часто забирали в рабство, але вони й там не працювали.

Зі шкільного твору

Спільність народів, з яких складалося корінне населення українських теренів, строката й різноманітна. Однак останні півтори тисячі років провідна роль, безумовно, належить слов'янам.

Коли виникли слов'яни? Де? Як розселилися світом? З якого століття живуть на території України? На ці питання однозначних відповідей немає. Навряд чи їх знайдуть і в майбутньому. Існує безліч версій, гіпотез, теорій, однак жодну з них не можна визнати цілком достовірною.

Венеди, склавини, анти...

Незважаючи на те, що давньослов'янські культури вивчені недостатньо і на багато питань історична наука дає суперечливі відповіді, більш-менш визнано, що слов'янська спільнота порівняно молода, її формування відбувалося поетапно, шляхом інтеграції з іншими етнокультурними групами.



Ранніми слов'янами, що жили на території України в перші століття нашої ери, археологи вважають нащадків Чорноліської, Зарубинецької, Пшеворської та Черняхівської культур.

Ядро пізньозарубинецької культурної групи складали венеди, які населяли територію "від германців до Дніпра". Вони вийшли на історичну арену Європи на межі нашої ери й проіснували до IV століття. Карпатські венеди мали тісний зв'язок із германцями, гето-дакійцями, Римом. Саме в ареалі їхнього проживання найчастіше знаходять римські денарії та скарби інших римських монет.

Виникнення безпосередньо слов'янського етносу, як і багатьох інших європейських етнокультур, більшість дослідників зараховують до IV–V ст. н. е. Цей період, названий істориками "темним середньовіччям", був часом, коли розвалилася Римська імперія. Однак смерть гіганта спричинила народження двох потужних цивілізацій – Візантії та слов'янства. Ймовірно, коли послабшав контроль з боку як германських (готів), так і азійських (гунів) завойовників, слов'яни здобули шанс вершити свою долю власноруч. Тоді й почали виникати суто слов'янські народності. Гіпотетично цей час є початком формування давньослов'янської мови.

Поляни, деревляни, сіверяни...

У VI столітті слов'яни вже являли численний етнос, що брав активну участь у житті Південно-Східної Європи і впливав на її історію. В цей час на території України археологи виокремлюють три слов'янські культури: Празьку (склавини), Пеньківську (анти) і Колочинську (спадкоємицю Київської), з яких згодом і утворилися основні племена Київської Русі.



У VI столітті слов'яни вперше з'являються у письмових джерелах візантійців. І якщо про дослов'янські племена нам міг розповісти лише Геродот, то про слов'ян ми можемо розпитати багатьох істориків Середньовіччя. І навіть влаштувати невелику дискусію.

Інтерв'ю із середньовічними істориками



Наші співрозмовники: Нестор-літописець (імовірний автор "Повісті врем'яних літ"), візантійський історик VI століття Прокопій Кесарійський (відомості про слов'ян узяті з його книги "Війна з готами") та імператор Візантії Маврикій (він пише про слов'ян у книзі "Стратегія"). Істотним є те, що всі наші гості свого часу добре знали слов'ян особисто. Хоча Нестор-літописець мав достовірні відомості про слов'ян більш пізніх, а візантійські автори краще були інформовані про побут дунайських слов'ян, які жили біля кордонів імперії, однак вони мають що нам розповісти не лише про них.

Отже, почнімо.

– Добродії, звідки взагалі взялися слов'яни?

Нестор-літописець:

– *Коли намножилося людей на Землі, змішав Бог народи, розділив на сімдесят і дві мови і розсіяв їх по всій Землі. Від цих ото сімдесяти і двох народів постав народ слов'янський.*

– Сучасні історики не можуть дійти одностайної думки, де розташовувалася

прабатьківщина слов'ян. Пане Несторе, у "Повісті врем'яних літ" ви стверджуєте, що слов'яни покинули Паннонію, тобто нинішню Південно-Західну Угорщину, розійшлися по різних територіях та обжилися на нових місцях. Отже, ви вважаєте, що Паннонія і була батьківщиною слов'ян?

Нестор-літописець:

– *Сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, – од того, де сіли, на котрому місці.*

– Що їх змусило покинути обжиті території?

Нестор-літописець:

– *Коли ж слов'янський народ, як ото ми сказали, жив на Дунаї, то прийшли од [землі] скіфів, себто від хозар, так звані болгары, і сіли вони по Дунаєві, і були насильники слов'ян. А по сьому прийшли білі угри й успадкували землю Слов'янську. У ті самі часи існували й обри. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що теж були слов'янами, і насильство чинили вони жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, [то] не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти обрина, – і так мучили вони дулібів.*

– А що, не стало духу дулібам захистити своїх жінок?

Нестор-літописець:

– *Були ж обри тілом великі, а умом горді.*

– Хіба слов'яни були маленькими й худорлявими?

Прокопій Кесарійський:

– *Вони дуже високого зросту й велетенської сили.*

Маврикій:

– *І життя ведуть геть-чисто розбійницьке. Ворогів намагаються підстерегти в лісових хащах, в ущелинах та урвищах; послуговуються засідками, раптовыми наскоками й хитрощами, день і ніч вигадуючи всілякі засоби боротьби.*

– Себто не такими вже й беззахисними вони були.

Прокопій Кесарійський:

– *Вступаючи в битву, більшість із них іде на ворога зі щитами й дротиками в руках, панцирів вони ніколи не зодягають. Деякі не носять ні сорочок, ні плащів, а самі штани і в такому вигляді йдуть у бій із супротивником.*

Маврикій:

– *Є в них і дерев'яні луки і стріли, змащені отрутою: ця отрута діє сильно, і врятуватися від неї можна тільки, вчасно споживши якої-небудь протиотрути чи іншого засобу, відомого обізнаним лікарям; або ж треба вирізати вражене місце, щоб отрута не поширилася по всьому тілу.*

– А як у слов'ян складалося з армійською дисципліною?

Маврикій:

– *У бою не знають правильного строю, не намагаються битися в бойовому порядку, також не люблять з'являтися на рівних, відкритих з усіх боків місцях. Якщо ж зважуються на рукопашний бій, вони зчиняють ревище й повільно посуваються вперед; якщо супротивник почне відступати від їхнього крику, то напірають сильніше; якщо ж ні, повертають назад, не намагаючись випробувати силу ворога в рукопашному, і ховаються в лісі, де в них є надійний прихисток; так вони змушують ворога битися в тісних місцях. Нерідко, несучи із собою здобич, вони кидають її за найменшої небезпеки й тікають у лісові хащі; потім, коли вороги оточують здобич, вони знову на них нападають і завдають їм шкоди. Так майстерно вони заманюють ворогів.*

– Нас, звичайно, насамперед цікавлять східні слов'яни. Розкажіть, будь ласка, про них.

Нестор-літописець:

– *Слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі й прозвалися ляхами. Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру й назвалися полянами, а інші – деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною й назвалися дрего-*

вичами; а інші сіли на Двіні й назвалися полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі й назвалися сіверянами. І так розійшовся слов'янський народ.

– Як вони жили? У згоді чи у ворожнечі? Хто над ними панував?

Нестор-літописець:

– І жили в мирі поляни, і деревляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати.

Маврикій:

– Вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити.

Прокопій Кесарійський:

– Ці племена, слов'яни й анти, не звиклі коритися одному повелителєві, але здавна живуть у народовладді, й тому справи вони провадять гуртом, а щастя й нещастя вважають спільними.

– Тобто східні слов'яни, так би мовити, всі справи вирішували на майданах.

Маврикій:

– У них багато вождів, які не погоджуються один з одним, часто розходяться в думках і не можуть знайти спільного рішення.

– Але якось же вони домовлялися.

Маврикій:

– Вони найвищою мірою підступні й невірні в дотриманні домовленостей, якщо й вирішать що-небудь спільно, відразу ж порушують ухвалене рішення, тому що всі дотримуються протилежних думок і ніхто не хоче поступитися іншому.

– Принципові, однак. А як східні слов'яни облаштовували свій побут?

Прокопій Кесарійський:

– Живуть вони в жалюгідних хижах на великій відстані один від одного.

Маврикій:

– У лісах і болотах, посередині рік і стоячих озер.

Прокопій Кесарійський:

– Спосіб життя в них ґрубий, без усіляких зручностей; завше вони вкриті брудом.

Маврикій:

– Вони дуже витривалі, зносять легко і спеку, й холоднечу, і дощ, і голизу тіла, і злидні. У житлах своїх влаштовують багато виходів, аби врятуватися від небезпеки, а небезпека, як це й природно, їм загрожує з усіх боків. Усе, що їм необхідно для життя, закопують вони в землю в потаємних сховах, криючи від людського ока все, що тільки здобувають. У разі небезпеки вони залишають свої житла й поринають із головою в глибочинь води, тримаючи в роті довгі порожні всередині стеблини очерету: лежачи горілиць на глибині ріки, вони виставляють кінці очеретин назовні й дихають через них. У такий спосіб вони багато годин можуть залишатися у воді, так що ніхто їх там і не помітить. Якщо навіть трапиться, що стеблини очерету хтось помітить зовні, то необізнані в цьому люди подумають, що очерет росте у воді. Але хто відає про цей прийом, тому не важко здогадатися, й тоді він може проткнути рот очеретом, або ж висмикнути його з води, так що нічим буде дихати й доведеться вибратися назовні.

Нестор-літописець:

– І було множество їх [слов'ян], бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря. Через те називали їх греки "Велика Скіфія".

– Так-так, греки частенько плутали слов'ян зі скіфами. Можливо, вони були схожі за характером? Або слов'яни мали „скіфський” вигляд?

Прокопій Кесарійський:

– Колір волосся в них не дуже білий або золотавий і не зовсім чорний.

Нестор-літописець:

– [Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норов.

– Вони займалися сільським господарством?

Маврикій:

– У них безліч різноманітної худоби, злаків, складених у скирти, понад усе проса.

– А що можна сказати про релігію слов'ян?

Прокопій Кесарійський:

– Вони вважають, що один із богів – творець блискавки – саме він є владиною всього, і йому приносять у жертву биків і всіляких жертвних тварин. Вони вшановують і ріки, й німф, й усякі інші божества і приносять жертви також і їм усім, і при цих жертвах учиняють гадання.

– Чи вірили вони в "долю"?

Прокопій Кесарійський:

– Доли вони не відають і взагалі не визнають, що вона стосовно людей має бодай якусь силу.

– Якими слов'яни були людьми – добрими, злими? Який у них був, так би мовити, менталітет?

Прокопій Кесарійський:

– По суті, вони не погані й зовсім не злостиві, але один-в-один зберігають гунські звичаї. Повертаючись додому [з походів], приводять із собою тисячі полонених.

Маврикій:

– Тим, хто перебуває в них у полоні, вони обмежують рабство визначеним строком, після чого відпускають або ж дозволяють їм поселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їхню любов. Із тими, хто приходить до них і користується їхньою гостинністю, вони ласкаві в поведженні, немов із давніми приятелями, радо зустрічають їх і проводжають від місця до місця, охороняючи тих, хто має в цьому потребу.

– Пане Несторе, розкажіть, будь ласка, про звичаї полян.

Нестор-літописець:

– Поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і соромливість до невісток своїх, і до сестер, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони.

– Який же?

Нестор-літописець:

– Не ходив жених по молоду, а приводили її ввечері; а на завтра приносили [від її родини те], що за неї дадуть.

– Деревляни теж були тихими й лагідними?

Нестор-літописець:

– А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, і їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води.

– Ось тобі й маєш... А як жили радимичі, в'ятичі, сіверяни?

Нестор-літописець:

– А радимичі, і в'ятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси й на всілякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, – з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві й по три жони.

– Веселі, схоже, були хлопці. Мали по три жони... Пане Несторе, можливо, у ті часи так скрізь велося? Як із цим звичаєм склалося в інших народів?

Нестор-літописець:

– Кожному народові [дано] закон. В одних є писаний, а в других – звичай, який ті, що не мають [писаного] закону, вважають отчим законом. Серед них же це насамперед – сирі¹, які живуть на краю Землі. Вони мають закон отців своїх і звичай: не розпутствувати, не перелюбствувати, не красти, не обмов-

¹ Ймовірно, сирійці.

ляти, чи убивати, чи загалом усім діяти зло.

– Просто ангели.

Нестор-літописець:

– *[Такий] же закон і в бактріян¹, – яких називають брахманами, котрі за настановами прадідів і з благочестя м'яса не їдять, вина не п'ють, блуду не чинять і ніякого зла не коять через страх великий перед Богом.*

– Нагадують нинішніх буддистів. Хоч як би там було, з еротикою в них не склалося. А в індійців, авторів Камасутри?

Нестор-літописець:

– *Явно інакше в індів – убивців, негідників, гнівливих надприродно: адже у внутрішній [частині] країни їхньої людей подорожніх вбивають, та ще й одні одних вони їдять, яко пси.*

– Зовсім дикуни. Де ж тоді шукати цивілізованих манер? Може, у Вавилоні?

Нестор-літописець:

– *А інший закон у халдеїв і вавилонян: брати [на ложе] матерів, і з дітьми братів блуд чинити, і вбивати. Усяке безстидне діло вони вважають за добродіє.*

– От тобі й раз... А що робилося в Європі? Приміром, у Британії?

Нестор-літописець:

– *У Британії ж багато мужів з однією жінкою сплять, і так само багато жінок з одним мужем задовольняють похоть, і беззаконня як закон отчий чинять.*

– Виходить, не лише слов'яни з діда-прадіда зятяті багатоженці. Який же народ був у цьому аспекті, так би мовити, найбільш добропорядним?

Нестор-літописець:

– *Амазонки ж не мають мужів.*

– Як же вони продовжували свій рід?

Нестор-літописець:

– *Яко скот безсловесний, один раз на рік, під весняні дні, ідуть вони із землі своєї й злягаються з навколишніми мужами, вважаючи цей час за якесь для них торжество і велике празникування.*

– Ще б пак...

Нестор-літописець:

– *Коли [ж] од них зачнуть вони у чреві, то знову розбіжаться звідти всі. А як прийде пора родити [ї] якщо народиться хлопча – погублять його, якщо ж дівочої статі – то вигодують і дбайливо її виростять.*

– Хто жив по сусідству з амазонками?

Нестор-літописець:

– *Половці.*

– Які в них були звичаї?

Нестор-літописець:

– *Половці держать закон предків своїх: кров проливати і вихвалитися цим. І їдять вони мертвечину й усяку нечисть, хом'яків і ховрахів. А [за себе] беруть вони мачух своїх.*

– Добродії, давайте завершимо нашу бесіду слов'янами. Ви вже згадали антів, полян, деревлян, дулібів, сіверян. А як жили слов'яни в Північному Причорномор'ї – у Гілеї?

Нестор-літописець:

– *Інший же закон у гелів: жінки в них орють, і дома зводять, і мужеські діла роблять. Але [ї] розпутствує [кожна], скільки хоче, бо мужі їхні зовсім їх не здержують і не ревнують. Володіють жінки мужами своїми й володарюють над ними.*

– Це на них, певно, греки вплинули своїм культом Афродіти. Панове, що ви ще можете сказати про слов'ян?

Маврикій:

– *Жінки їхні розумні більше, ніж це властиво людській натурі.*

¹ Бактрія – провінція Персії.

– Так-так, це в них і донині.

Маврикій:

– *Багато з них визнають смерть своїх чоловіків немовби кінцем власного життя й самі, з доброї волі, дають себе задушити, не вважаючи життям своє вдовування.*

– Спасибі, панове, за цікаву й змістовну розмову.

Отже, якщо доповнити Нестора-літописця й візантійських авторів висновками сучасних істориків, то про ранніх слов'ян зможемо скласти наступне враження.

Етнічні особливості

Національність

Здавалося б, якої національності слов'яни? Певна річ, слов'янської – навіть імена склавинів і антів, зафіксовані в письмових джерелах, звучать на слов'янський лад. Однак не все так просто.

Саме слово "анти" не слов'янського, а, радше, іранського походження. Чи говорить це про слов'янізацію тюрків-кочовиків – невідомо. Принаймні анти (носії Пеньківської культури) перебували в тісному контакті зі скіфами й сарматами.

Зарубинецьке населення (венеди) етнічно пов'язане з германцями (готами). Нахлинувши у Східну Європу зі Скандинавії, готи оселилися в південноукраїнських степах, створили власну державу Германаріха й до IV ст. н. е. домінували на території від Дунаю до Дону. Готи також входили до складу Черняхівської культури, де, крім них і слов'ян, були присутні значні фракійські та скіфо-сарматські формування.

Слов'яни північних українських територій (Колочинська та Київська культури) зійшлися близько з балтами й фінами. На півдні зі слов'янами асимілювалися греки.

А скільки ще "пройдисвітів" витоптало степи по обидва боки Дніпра – угри, гети, гуни, іллірійці, половці, болгари, обри, хозари, алани, вандалі... Всі вони тією чи іншою мірою "прилаштувалися" до слов'ян і поєдналися з автохтонним осілим населенням земель сучасної України.

Побут

Праукраїнські слов'яни жили у звичних для себе умовах. Тулилися в землянках і жалюгідних хижчинах без усіляких зручностей, легко витримували й спеку, й холоднечу, й дощ, і голізну тіла, і злидні. Кожна з родин мала наділ землі, кілька родин складали хутір або невеличке село. Великі поселення були рідкістю. Тим паче захищені стінами міста, такі як Київ, Чернігів, Салтів.

Чому слов'яни жили невеликими громадами, вкрай не пристосованими до опору кочовикам?

Тому що земля, яку вони обробляли, через певний час виснажувалася, і тоді наставав час для низки вбивчих неврожаїв. А засівати поле чимось іншим вони не здогадувалися: щойно врожайність зменшувалася – знімалися з насиджених місць і переселялися на сусідні території. Ось чому слов'янські хутори були маленькими і недовговічними, а їхні мешканці обходилися без римських надмірностей – кам'яних будинків та гарних доріг. І каналізація їм була ні до чого. Навіть лазня – скільки тієї зими?

А от без печі обійтися ніяк не можна. Хай там що, а поїсти слов'яни любили. Їжу готували не кваплячись: із повагом, майстерно чаклували над стравою. Однак тарілки, певно, також вважали римською надмірністю – всією родиною черпали з однієї великої миски. Та ще й однією ложкою, передаючи її по колу.

Економіка

Провідними галузями економіки східних слов'ян були землеробство й тваринництво. Вони також займалися ремісництвом, вичинкою шкіри, ткацтвом та іншими господарськими справами.

На думку деяких істориків, рівень економіки давньослов'янських племен був відносно високим – швидко впроваджувалися нові знаряддя виробництва, вдосконалювалися прийоми обробки землі, на належному рівні перебувало гончарне ремесло. Академік Б. А. Рібаков пише, що в II – IV ст. н. е. спостерігався "підйом усього господарського й соціального життя тієї частини слов'янського світу, яка свого часу стане ядром Київської Русі".

Однак експозиції історичних музеїв засвідчують протилежне – до утворення Київської Русі слов'яни жили бідно й убого. Їхня економіка була примітивною. Адже довкола варвари – навіщо багато виробляти, все одно відберуть. Нерозвинутою була й торгівля.

Військова справа

Слов'яни – народ сільськогосподарський, надзвичайно мирний і неагресивний. Ви з цим згодні? А ось візантійські історики – ні. Повсякчас зазнаючи нападів з боку кочовиків, ранні слов'яни *життя вели геть-чисто розбійницьке* й самі були не проти кого-небудь пограбувати. Улюблена справа – набіги на Візантію. Як стверджує Маврикій, вони були нібито боягузливі: *не намагаючись випробувати силу ворога в рукопашному, ховалися в лісі, де в них є надійний прихисток*. Що ж, залишимо слов'янське "боягузтво" на совісті візантійського воєводи. Лякливі, ну дуже лякливі, слов'яни, які під час бою *панцирів ніколи не зодягають*, анітрішки не боялися нападати на могутню Східну Римську імперію. Крім того, *не даючи нікому поневолити себе або підкорити*, вони постійно були змушені вступати в жорстокі сутички з ордами сарматів, готів, гунів, аварів та інших загарбників. Збройні формування слов'ян склалися з селян, які *у бою не знають правильного строю, ворогів намагаються підстерегти в лісових хащах, в ущелинах й урвищах*. Тактика – суто партизанська. Але згодом в антів сформувалася бойова дружина, для якої війна стала професією. Ратники розбивали ворога й, *повертаючись додому [з походів], приводили з собою тисячі полонених*. Полонені ставали рабами й долучалися до розвитку слов'янської економіки. Ставилися слов'яни до рабів не як римляни, по-варварськи, а навіть краще, ніж греки – на правах молодших членів приймали їх у свої родини, а через певний час відпускали.

На думку Маврикія, у слов'ян було *багато вождів, які не погоджуються один з одним*. А втім, в умовах постійної небезпеки, слов'янські вожді все-таки вміли знаходити спільні рішення. Приклад тому – антський союз племен, який домінував на території нинішньої України в III – VII ст. н. е.

Слід відзначити, що будь-яке важливе рішення старшин мали ухвалити на-родні збори – цю тактику дослідники назвали "військовою демократією".

Мова

У літописі стверджується, що був один народ слов'янський і єдиною була його мова. Але багато сучасних дослідників вважають, що ні єдиного слов'янського народу, ні єдиної слов'янської мови ніколи не існувало.

От що з цього приводу пише Г. В. Вернадський: *"Відносно доісторичного фону формування руського народу ми повинні особливо уникати таких генералізацій, як "первісна панслов'янська мова", що, як передбачається, існувала до відгалуження нових слов'янських мов, або ж "первісна панслов'янська батьківщина", в якій, відповідно до припущення, предки всіх слов'янських народів почали своє історичне життя. Подібні узагальнення, не надаючи бодай якоїсь допомоги історикові, радше затемнюють питання"*.

Швидше за все, у першому тисячолітті нашої ери український степ розмов-

ляв неймовірним суржиком, що складався як із слов'янських, так і з грецьких, скіфських, германських, гунських і, ймовірно, "трипільських" слів.

Писемність

До Кирила й Мефодія у слов'ян писемності як такої не було – ні графіті на кераміці, ні будь-яких інших знаків, що нагадували б літери. Рахунок вели рисками й зарубками. Писемність римського зразка була лише в готів, які оселилися на землях слов'ян і згодом влилися до їхнього складу.

Чому в розвитку писемності слов'яни відстали від шумерів на чотири тисячі років? На цілих 4000! Тому що шумерська, єгипетська й інші культури були орієнтовані на слово писане, а слов'янська, як і рання давньогрецька, ґрунтувалася на слові уснім. У слов'янській спільноті письмова творчість взагалі вважалася заняттям бісівським, украй шкідливим не лише для "письменника", а і для всього його племені: будь-які спроби щось надряпати каралися жорстоко, бувало, навіть із застосуванням смертної кари. Зате легенди, казки, думи передавалися з покоління в покоління й дійшли до наших часів. У цих оповіданнях завжди присутня велика кількість фантастичних персонажів – русалок, водяників, лісовиків, зміїв. І ціла купа чортів.

Культура

Про культуру давніх слов'ян багато не скажеш – розкопки їхніх поселень високохудожніх виробів виявили не густо. Їхня кераміка різноманітна, практична. Але якась аж занадто похмура. А навіщо інша? Що кращий посуд, то більше шансів, що відберуть кляті кочівники. *Усе, що їм необхідно для життя, закопують вони в землю в потаємних сховах, криючи від людського ока все, що тільки здобувають.* Й одержина слов'ян непоказна – деякі не носять ні сорочок, ні плащів, а самі штани. Святкове вбрання в них, звичайно, було. Не таке багате, як у сарматів, однак – і це важливо для розуміння їхнього менталітету – своєрідно оздоблене. Більше того, якщо для скіфів і сарматів "біжутерію" робили греки, то слов'яни її виготовляли власноруч. Причому місцеві майстри нікого не копіювали і створили свій власний стиль – їхні пряжки, бляшки, застібки, фібули, браслети, гривні, підвіски були недорогими, однак оригінальними.

Релігія

Прокопій Кесарійський стверджує, що слов'яни вшановували одного бога – творця блискавки – і вважали його *владиною всього*. Чи це так?

Єдина чесна відповідь про ранньослов'янську релігію одна: вона нам достеменно не відома. Дослідники змушені послуговуватися матеріалом, який черпають із сумнівних джерел, або текстами, написаними пізніше, вже після введення християнства. А ченці, автори літописів, не були зацікавлені в об'єктивному відображенні язичницької свідомості. Тому й професійні етнологи, і славісти-аматори, й белетристи мають домислювати факти слов'янської міфології й самостійно створювати такі персонажі, яких у реальних традиціях не існувало. В результаті з'явилася так звана кабінетна міфологія, котру автори намагаються подати як „легенди й міфи давніх слов'ян”. І "кабінетні" боги, до яких скептики зараховують навіть таких „безсумнівних”, як Лель, Лада, Коляда, Ярило, Морена, міцно вкоренилися серед богів "справжніх".

Проте можна сміливо стверджувати, що давні слов'яни мали власну розгалужену систему відображення світу. Цілком імовірно, вона відповідала усталеному погляду про триярусний устрій Всесвіту, якого дотримувалися й трипільці, й греки, й кочовики, й багато інших народів.

У Ведах ідеться, що вищий ярус – це світ богів, середній – земний, нижній – пристановище нечистої сили. Земний світ – це *Яв*. У ньому живуть люди, тварини, відбуваються війни тощо. Над Явом розташовані три іпостасі вищої сфери: *Свар-*

га – небесне царство духів, *Прав* – ідеальний, непізнаваний світ, який керує всім, що під ним, і *Розум* – абсолют, духовна першооснова Всесвіту. Після смерті душі померлих або летять у *Вирій*, або провалюються до нижнього ярусу – у темне царство *Нав*. Пов'язує Яв, Прав і Нав світове дерево *В'яз*. І все, що відбувається, плине по *Колу* – часовому циклу. На межі неба й землі тече *Ра-ріка*; божественний птах *Мати-Сва* (дух Сварога) закликає слов'ян до звершень; непізнаваний камінь *Алатир* виліковує хвороби, дає безсмертя, і все, що торкнулося його, перетворює на золото.

Пантеон давньослов'янських богів очолював аналог давньогрецького Зевса й скіфського Папая, володар грози і блискавок – *Перун*. Щоб йому було зручніше оберігати племінні звичаї, стежити за порядком і надихати слов'ян на перемоги, на відкритих місцях йому споруджували кам'яні ідоли.

Не менш важливими були й інші божества. Такі як *Дажбог* – "бог, що дає" – персоніфікований образ сонця; *Сварог* – бог вогню, небесний коваль, владика земного світу; *Стрибог* – повелитель вітру й бурі; *Рід* – прабатько всього живого; *Велес* – покровитель худоби й багатства; *Мокош* – Небесна Мати, богиня родючості; *Лада* – богиня любові і злагоди.

Варто згадати й таких божественних персонажів, як *Білобог* – бог Світла й Добра; *Чорнобог* – володар Пітьми; *Семаргл* – охоронець домівки, крилатий пес, що не пускає в будинок лихо; *Числобог* – бог часу; *Хорс* – бог сонця й тепла; *Дій* – бог нічного неба; *Коляда* – син Дажбога та його дружини Майї Златогорки, який дав людям знання; *Жива* – богиня весни; *Ярило* – бог війни, любові та розквіту природи.

Як бачимо, в релігії давніх слов'ян провідне місце посідали ті боги, які "відповідали" за сонце, вогонь, худобу, родючість. Але, як стверджує Прокопій Кесарійський, слов'яни також вшановували *і ріки, й німф, і всілякі інші божества*.

Протягом усього I тисячоліття нової ери у слов'ян панував звичай трупоспалення – прах покійника вони клали до урни (домовини), яку ховали в землі. Обряд кремації був пов'язаний із вірою у священний вогонь, який очищує грішника від злих сил і відкриває шлях до царства світла. Вважалося, що існує два різновиди небіжчиків – ті, чії душі знайшли вічний спокій, і ті, хто продовжує своє існування на межі двох світів. До перших належали померлі "правильною" смертю й поховані за обрядом. Решта – це ті, хто вмер неприродною смертю, був похований із порушенням ритуалу або взагалі не отримав поховання. З цієї категорії й формувалося численне сімейство вампірів, русалок, вовкулаків, привидів, потерчат, мавок та ін. Судячи з переказів, ставлення слов'ян до всієї цієї "погані" було незлостивим, м'яким – як до котів, що нашкодили. Схоже, ні богів, ні демонів вони не боялися. А від лихого ока їх захищали обереги – амулети з магічними символами.

Кохання

Якщо ми зізналися, що мало знаємо про релігію слов'ян, що ж тоді ми можемо знати про їхнє таємне життя – кохання? Адже ні малюнків, ні мемуарів, ні любовних романів не збереглося.

Хоча...

Дещо все-таки відомо. Нестор-літописець повідомляє, що *поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і соромливість до невісток своїх, і до сестер...* Невже вони коханню у своєму житті відводили зовсім незначне місце? Невже не вшановували землеробські культу родючості, споконвіку пов'язані з еротичними містеріями?

Дозвольте-дозвольте... Слов'яни ж сходилися на ігрища, танці бісівські й викрадали дівиць коло води? Так, викрадали. Адже те, про що пише літописець, не що інше, як ніч на Івана Купала! Купала – юний веселий бог, що безтурботно розгулює в легкому вбранні й у вінку з яскраво-жовтих лілій. Чи не був він аналогом Афродіти? В усякому разі, обоє вони діти Перуна-Зевса. Купала в усьому нагадує свою кокетку-сестру. Іноді його навіть зображували дівчиною, а в народному календарі День Купали (7 липня) записано як День Аграфени-купальниці. Й щось

дуже схоже ім'я цієї Аграфени на ім'я скіфської богині любові Аргімпаси, а ім'я Купали – на ім'я егейсько-трипільської Кюбели. Ворожіння, плетіння віночків, легко-важні обрядові пісні, танці навкруг дерева кохання, стрибки через вогнище, пустоці, перевдягання в усяку нечисть... Як ці ритуали нагадують містерії на честь Афродіти! У ніч на Івана Купала слов'янські дівчата перетворювалися (а зараз хіба ні?) на відьом і влаштовували на Лисій горі шабаш. Й у той же час залишалися на святі, де заманювали юнаків до ріки, куди самі пірнали оголені. Вийшовши з води, чаклунки тікали до лісу, де в густій темряві разом із хлопцями нібито шукали квітку папороті. Нікому не вдавалося уникнути звабливих відьомських чар – цієї ночі було дозволено все. Все, і навіть трохи більше.

Цікаве спостереження щодо любовної гостинності слов'ян, яких він, як тоді було заведено, називає скіфами, залишив візантійський письменник Пріск Панійський, який подорожував землями Середнього Подніпров'я в V ст. н. е.: *"Жінка, яка правила в селищі, прислала нам їжу й гарних жінок для любовних утіх. Це по-скіфськи знак поваги. Ласкаво подякувавши жінкам за піднесену їжу, ми відмовилися від зносин із ними"*.

От і виходить, що в той час, як сирійці проповідували *не займатися перелюбством*, брахмани закликали *не чинити блуду*, а амазонки *раз на рік, під весняні дні, злягалися з навколишніми мужами*, слов'яни ставилися до еротичного життя з притаманною їм легкістю, *мали ж по дві й по три жони*. І жили з усіма трьома, напевно, душа в душу. Не ревнивий народ слов'янський, ох, не ревнивий! Дружини *розпутствували, скільки хотіли, бо мужі їхні зовсім їх не здержували і не ревнували*, а чоловіки *умикали жінок собі*, – з якою *ото хто умовився* не лише в ніч на Івана Купала, а й без усіляких свят. Адже слов'янинові хоч скільки дай молодиць – багато не буде. Але доводилося мужчинам терпіти й усілякі жіночі дурниці. А все чому? Тому що *жінки їхні розумні більше, ніж це властиво людській натурі*. А, можливо, й не тому. Може, все значно простіше: любиш кататися – люби й санчата возити.

Менталітет

Прагнення стисло відобразити менталітет будь-якої людини можна порівняти зі спробою запхати її в якусь скриньку, або ж в упаковку від телевізора, де замість позначок "верх", "низ", "продано" написано "добрий", "сміливий", ще щось. А на помітному місці – чарка. Що означає – "не кантувати". Або – "не пропонувати". А може, навпаки – "не дурень хильнути".

У таку шухляду нам доведеться вмістити не одну людину, а цілий конгломерат племен. І якщо хтось скаже, що заняття це геть безглузде, можливо, матиме рацію. Так само, як і той, хто зауважить, що в кожній людині, як і в кожного народу, все-таки є свої особливості, які спостережливий турист завжди зможе помітити.

Отже, перед нами скринька з давньослов'янським менталітетом. У ній, як і в будь-якій іншій, шість граней. Але нам не вдасться виділити всього шість основних слов'янських архетипів – їх набагато більше.

Формування давньослов'янської душі залежало від регіону – на Півночі юрмилися балти, на Сході – скіфо-сармати, на Півдні – греки, на Заході – германці. Усі ці сусіди наклали свої відбитки на ментальність наших предків. Одні з них *мали звичай тихий і лагідний*, інші – *жили подібно до звірів*, треті – *зберігали гунські звичаї*.

Але що ж було спільним у праукраїнських слов'ян? Що вирізняло їх з-поміж сусідів?

Насамперед – залежність від землі. Врожайний чи неврожайний рік – це для них було питанням життя і смерті. Звідси їхнє поклоніння богам сонця й дощу, любов до природи, повага до духів пітьми – стільки демонів, скільки вигадали собі "центральні" слов'яни, годі знайти в іншій міфології.

Провідним у давньослов'янському менталітеті був і архетип родини. Слов'янин завжди знав, до якого він належить роду-племені, де його коріння, де могили його батьків.

Ясна річ, слов'яни цінували життя. Але понад життя вони цінували свободу: селилися у відкритому полі, нікого над собою не визнавали й *не давали нікому поневолити себе або підкорити* – ні кочовиків, ні власному правителю. **Несприйняття влади** – споконвічна давньослов'янська риса.

Живучи на невеликому хуторі, слов'янин змушений був розраховувати лише на самого себе. Звідси і його **індивідуалізм**. Але в менталітеті кожної окремої людини, так само, як і в менталітеті цілого етносу, цілком можуть уживатися протилежні риси. Колективізм для слов'ян теж характерний: *справи вони провадять гуртом, а щастя й нещастя вважають спільними*. Конфлікти, звичайно, були. Як між сусідніми хатами, так і між сусідніми племенами. Така вже людська натура. Однак кровопролиття траплялися нечасто: – *і жили в мирі поляни, і деревляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати*.

А може, конфлікти не вирішувалися силою, тому що слов'яни, як стверджував Маврикій, були боягузами?

Знову дозволю собі не погодитися з візантійським стратегом – життя в чистому полі, необхідність постійно освоювати нові, підвладні всім вітрам і варварам території свідчать про таку їхню рису як **сміливість**. Хіба боягузи тямили б раз у раз робити наскоки на Візантію? Але Маврикій повідомляє ще й про **кмітливість** і **хитрість**. От навіть до чого слов'яни додумалися: *у разі небезпеки вони поринають із головою в глибочінь води, тримаючи в роті довгі порожні всередині стеблини очерету*. Візантійському стратегові важко було визнати, що, *змушуючи воювати битися в тісних місцях*, слов'яни вправно його заманювали і здобували перемогу не силою, а тактикою й **розумом**. Розум – панує як над Явом, так і над Правом. А тому у слов'ян усе завжди відбувалося не за правом, а за розумом.

Вражала чужоземців і **мудрість** "наших" жінок. Добре їм дивитися на них збоку. А як нам із такими розумними жити? Втім, нічого, вже звикли.

Гаразд, ходімо далі.

Чи не складається у вас враження, що автор співає слов'янам солодкі пісеньки? Й такі вони хороші, й сякі – ну, кращі за всіх, так і хочеться їх розцілувати. Як приємно і самому бути в такій чудовій компанії, чи не так?

Що ж, далі ми підемо іншою дорогою й відзначимо деякі не зовсім привабливі риси. Наприклад, таку як **неохайність**: *спосіб життя в них грубий, без усіляких зручностей; завжди вони вкриті брудом*. А може, це не так неохайність, як **невибагливість**? *Адже вони дуже витривалі, зносять легко і спеку, і холоднечу, і дощ, і голизну тіла, і злидні*.

Візантійські автори відзначають і такі характерні для слов'ян риси, як **безтурботність** (*вступаючи в битву, панцирів вони ніколи не зодягають*) і **непослідовність** (*вони найвищою мірою підступні й невірні в дотриманні домовленостей*). Та й порядок слов'яни не шанують. А де немає порядку, там – **недоладність**, і робиться все хтозна-як: *у бою не знають правильного строю...*

Не лише в бою, а й у житті не знали слов'яни "правильного строю". А може, це не так уже й погано? Може, життя у строю, та ще й у „правильному”, то й не життя зовсім? Як відповісти на це запитання, вирішуйте самі – я обіцяв свою думку не нав'язувати.

Хоча наважусь припустити, що в такій рисі слов'янської ментальності, як **звичка до бідності**, позитиву годі й шукати. І якщо в давні часи бідність була своєрідним захистом від кочовиків – мовляв, ми вбогі, тому і взяти в нас нічого, то зараз таке світосприйняття викликає лише сум.

На відміну від римлян і європейців, які все робили на віки, слов'яни час від часу змушені були переселятися на нові території. Не встиг як треба облаштуватися – і знову в дорогу. А тому навіть марно напружуватися? Все одно незабаром нас тут не буде. Звідси й ще одна споконвічна слов'янська риса – **недбалість**. Руки в майстрів золоті, однак таке враження, що робить слов'янин усе абияк. Ця риса має й інший еквівалент: **відсутність цілеспрямованості**, звичку почати що-

небудь, але не довести справу до кінця – на кшталт "якось воно буде". Так само слов'янам була притаманна типова риса мешканців села – **некваліфікованість**. І справи вони вирішували неспішно, і їжу готували без поспіху, і бойової кінноти в них не було. На чотири тисячі років вони відстали в розвитку писемності, майже останніми прийняли християнство. Краще пізніше, ніж ніколи, так?

Але щодо недбалості необхідно зробити застереження. І навіть два.

По-перше: в умовах хутірського життя кожному господареві доводилося бути і столяром, і теслюю, і пекарем, і самому собі лікарем. А тому слов'янину (на відміну від західного європейця) властива така риса, як **універсальність**. Майстер на *всі* руки – це наше.

По-друге: твори ранньослов'янського мистецтва не дуже вишукані, але слов'яни не намагалися (як римляни) копіювати греків, послуговувалися власним відчуттям прекрасного і знайшли свій стиль – їхня творчість самотвора й автентична.

Через те, що самотворами були самі слов'яни – люди *дуже високого зросту й велетенської сили*, з кольором волосся *не дуже білим або золотавим і не зовсім чорним*. Вони були непохитними **оптимістами**. Чого сумувати? Все тече по Колу, згідно з Правом і Розумом. Чи не є відгомонам цього Кола ритуальна їжа на українських похоронах і поминках – коливо?

Давніх слов'ян характеризувала ще одна, надзвичайно рідкісна як на той час, якість – **добродія**. Мало хто наважиться описати своїх ворогів так, як це, не змовляючися, зробили візантійські автори: *По суті, вони не погані й зовсім не злостиві; із тими, хто приходить до них і користується їхньою гостинністю, вони ласкаві в поводженні, немов із давніми приятелями*.

Заживши слави й любові серед ворогів, слов'яни вміли любити й самі. **Еротичність** – традиційна риса язичників-хліборобів. Чоловіки *мали ж по дві й по три жони*, а жінки *розпутствували, скільки хотіли, бо мужі їхні зовсім їх не здержували і не ревнували*.

Слов'янські жінки відзначалися не лише любовною пристрасністю, але й вірністю: багато хто з них після смерті чоловіка з власної волі погоджувався вирушити за ним на той світ. А традиція багатоженства пояснюється, радше за все, тим, що чоловіків у селищах було обмаль – кочовики забирали їх у рабство. Тому жінки змушені були займатися не лише жіночою працею. Нестача чоловіків, а також вплив сарматів, які асимілювалися зі слов'янами, визначили роль жінки у слов'янському суспільстві нарівні з чоловічою. А часом і вище: *володіють жінки мужами своїми й володарюють над ними*.

Київська Русь



Як сталося, що неписьменні слов'яни, які мешкали в жалюгідних хижках на великій відстані один від одного, раптом "стрибнули через голову" і збудували могутню державу? Що так несподівано змінило менталітет наших прабатьків? Зважте: не таке вже й довге це "пра" – усього лише 30 – 46 поколінь.

Давньоруська держава мала два полюси – північні землі, новгородські, і південні, київські. Їх відокремлювали сотні верст непрохідних лісів, у них була різна передісторія, різний етнічний склад населення і, безсумнівно, різна ментальність. Ми розглянемо лише південні землі, ті, на яких виник український етнос.

Власне, Руссю лише ці землі й називалися – територія нинішніх Київської, Чернігівської, Житомирської, Сумської, Вінницької, Черкаської і Полтавської областей, а з XIII століття й Західна Україна. В літописах міститься чимало вказівок на те, що ні Смоленськ, ні Суздаль, ні Новгород, перебуваючи під владою Києва, Руссю як такою не вважалися.

Щоб зрозуміти, яким був "києворуський" менталітет, звернімося до матеріалів археологічних досліджень і до тих середньовічних авторів, які знали жителів Київської Русі особисто. Спробуємо, хоч би приблизно, уявити собі внутрішній світ давньоруської людини, побачити тогочасну дійсність такою, якою вона бачила її сама. Хтозна, раптом пощастить знайти в наших предків щось таке, що й нам дозволить, наслідуючи їхній приклад, створити Велику Державу й докорінно змінити своє життя.

Коротенький екскурс в історію

Історія Київської Русі вам відома. Тому я не буду переказувати матеріал шкільного підручника, лише нагадаю деякі ключові моменти, що мають безпосередній стосунок до назви цієї книги.

Почнемо із 793 року. Тоді на східне узбережжя Англії вперше напали вікінги – скандинави, яких на Русі прозвали варягами. Їхній войовничості сприяла давня скандинавська традиція: старший син успадковував усе, інші – нічого. У цих "інших" було два виходи: або найматися в принизливу кабалу до братів, або зайнятися грабунком чужих територій. "Господи, врятуй нас від чуми й від норманів", – молилися в Англії, Німеччині, Франції. Вікінги дісталися Іспанії, Італії, неодноразово брали в облогу Париж, Константинополь і як відкуп одержували величезні контрибуції. Західною Європою оволоділи норвежці¹, а хто прийшов на наші території, дізнаймося в Пруденція, автора "Бертинських анналів", придворного капелана імператора Франкської держави Людовика I².

– Вельмишановний капелане, що ви можете сказати про прибуття у вашу країну у 839 р. київських посланців, людей, які стверджували, що народ їхній називається Рос?

– Вони з'явилися до імператора Людовика й заявили, що король їхній, іменованний хаканом, надіслав їх до нього.

– Хаканом? Дивно... Про що ж роси просили Людовика?

– Щоб із милості імператора та з його допомогою вони одержали можливість через його імперію безпечно повернутися [на батьківщину], бо шлях, яким вони прибули, пролягав крізь землі варварських і у своїй надзвичайній дикості винятково лютих народів.

– Тобто руські послы не бажали повертатися...

– ... цим шляхом, щоб уникнути випадкової небезпеки.

– І що імператор їм відповів?

– Ретельно розслідувавши [мету] їхнього прибуття, імператор довідав-

¹ Від них залишилася французька Нормандія.

² "Відповіді" візантійських, європейських і арабських авторів цитуються за виданням "Древняя Русь в свете зарубежных источников" (Москва: Логос, 2003).

ся, що вони з народу шведів, і вирішив про себе затримати їх доти, доки не вдасться достеменно дізнатися, чи з чесними намірами вони з'явилися.

Ось так. Шведи. Або все-таки роси? Невже за часів Аскольда це було одне й те саме? Сторожкість імператора до норманів зрозуміла – північне узбережжя Франкської держави багато разів спустошувалося їхніми набігами. Як і землі верхів'я Дніпра. От що з цього приводу нам може повідомити Нестор-літописець.

– Пане Несторе, хто в IX столітті володарював на території Київської Русі?
 – *Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді, і зі словен, і з мері, і з весі, і з кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з в'ятичів.*
 – Але, як нам відомо, у 862 році кривичі й інші місцеві племена...
 – *Вигнали варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти.*

– Чудово. А потім?
 – *І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: "Пошукаємо собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву". Пішли вони за море до варягів, до русі.*
 – Вибачте, пане Несторе, ви сказали – "до русі"?
 – *Бо так звали тих варягів – русь.*
 – Отже, за морем існувала, так би мовити, варязька Русь. Гм...
 – *Сказали русі чудь, словени, кривичі та весь: "Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідуть-но княжити й володіти нами". І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою всю узяли русь. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик... І од тих варягів дістала [свою] назву Руська земля.*

Згідно із сучасними скандинавськими уявленнями, правити Рюрик запросив себе сам. Але для нашої теми істотно те, що ватажки варязьких дружин, брати Рюрики, привели з собою, як стверджує автор "Повісті врем'яних літ", *всю русь* – велику кількість норманів. Оселившись на слов'янських землях, вони, уже не розбійники, що шукають слави і здобичі, а, скажімо так, емігранти, починають зводити не властиві слов'янам, але звичайні для Європи поселення – укріплені ровами і стінами міста, мешканці яких займалися не сільським господарством, а ремісництвом. У другій половині IX століття найбільше таких міст виникає на місці майбутнього Новгород, заселеного здебільшого норманами.

– Чи це так, пане Несторе?
 Нестор-літописець:
 – *Новгородці ж – ті люди від варязького роду.*
 – Високоповажний Несторе, нас насамперед цікавлять землі нинішньої України. Якщо ваша ласка, скажіть, Аскольд і Дір – нормани? Чи родичі Рюрика? Як вони опинилися в Києві?

Нестор-літописець:
 – *Не його родичі, але бояри. І відпросилися вони до Цесарограда з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: "Чий се город?" А вони [тамтешні жителі] сказали: "Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам". Аскольд, отож, і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею.*

– Ось як воно було! Відпросилися Аскольд і Дір у Рюрика на турне у Візантію, а зачепилися в Києві. І зібрали тут багато варягів – родичів, дружинників, ремісників, купців. Уся ця публіка й розбавила своєю русько-скандинавською національністю й, безсумнівно, ментальністю корінне київське населення – полян, яких відтепер почали називати русами.

Нестор-літописець:
 – *Од варягів бо прозвалися вони руссю.*
 – Що ж, Аскольд почав володіти землею полян. Але задуму дістатися Візантії не полишив?

Нестор-літописець:
 – *Рушили Аскольд і Дір на Греків, вчинили убивство багатьох християн і*

Цесароград двомастами кораблів оточили.

– А з ким ототожнювали киян візантійці? Зі слов'янами? Полянами? Норманами?

Іоанн Диякон (межа X – XI ст.), автор "Венеціанської хроніки"¹.

– У цей час народ норманів на трьохстах шістдесяти кораблях насмілювся наблизитися до Константинополя. Вони зухвало спустошили околиці, перебивши там безліч народу, і так із тріумфом повернулися назад.

– Ага, значить, усе ж таки з норманами. А в цей час...

Нестор-літописець:

– Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий... У рік 882 вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїнів – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він одних воїв у човнах, а інших позаду зоставив і послав до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: "Ми – купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас". Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: "Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І [тут] винесли Ігоря малого. – А се – син Рюриків". І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли...

– Так-так, ми навіть знаємо, де саме.

Нестор-літописець:

– І сів Олег, княжуючи, в Києві, і мовив Олег: "Хай буде се мати городам руським". І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю. І встановив він варягам данину сплачувати від Новгороду, – триста гривень на рік заради миру.

– 300 гривень? Начебто небагато. Тобто у 882 р.² Олег захопив Київ та об'єднав новгородські землі з "полянією". А потім?

Нестор-літописець:

– Почав Олег воювати проти деревлян і, скоривши їх, став із них данину брати по чорній куниці. Пішов Олег на сіверян, і переміг сіверян, і наклав на них данину легку, і не велів він їм хозарам данину давати... І володів Олег деревлянами, полянами, сіверянами.

Ймовірно, аж ніяк не випадково осереддя Давньої Русі сформувалося не в Новгороді, і не на Ладозі, де панував "головний" Рюрик, а в Середньому Подніпров'ї – в економічному й культурному розвитку вони далеко випереджали північні регіони.

Повернімося до Олега, якого автори скандинавських саг називають Оддом. Навівши "порядок" в "українському" степу, він, за норманською традицією, продовжував "наїжджати" на Візантію.

Нестор-літописець:

– І вийшов Олег на берег, і попустошив він довкола города, і вчинив убивство багатьох греків. І палат багато вони розбили, і церкви попалили. А котрих же брали як полоняників, [то] одних вони посікали, а других мучили, інших же розстрілювали, а [ще] інших у море кидали. І багато іншого зла творили руси грекам, як ото [звичайно] вороги творять.

– Якщо так вдачу русів описує свій літописець, то як же про них відгукувалися візантійці?

Диякон Ігнатій (770 – 845 р.), автор "Житія Георгія Амастрідського".

– Була навала варварів, росів – народу, як усі знають, найвищою мірою дикого і грубого, що не містить у собі ніяких слідів людинолюбства. Звірячими діями, нелюдськими справами, виявляючи кровожерливість уже однією своєю подобою, ні в чому іншому, що властиво людям, не знаходячи такого задоволення, як у смертовбивстві, вони – цей згубний і на ділі, й на ім'я народ, січучи

¹ Оповідєє про захоплення Аскольдом Константинополя у 860 р.

² З цього року прийнято вести відлік Давньоруської держави.

нещадно всяку статть і усяк вік, не жаліючи старців, не залишаючи без уваги немовлят, але супроти всіх озброюючи смертовбивчу руку й поспішаючи скрізь пронести загибель, оскільки на це в них було сили.

Микита Пафлагон (нар. близько 885), автор "Життя патріарха Ігнатія".

– У цей час, забруднений убивством більш ніж хто-небудь зі скіфів, народ, названий Рос, Евксинським Понтом надійшовши до Стенону¹ й розоривши всі селища, всі монастирі, тепер уже робив набіги на острови, розташовані поблизу Візантії², грабуючи всі скарби, а захопивши людей, всіх їх убивав.

– Виходить, що візантійці росів ототожнювали не лише з норманами, а й зі скіфами?

Костянтин Багрянородний (905 – 959), імператор Візантії, автор трактату "Про управління імперією":

– Це скіфське плем'я, неприборкане й жорстоке.

– А слов'яни? Вони що, в усьому цьому участі не брали?

Костянтин Багрянородний:

– Слов'яни ж, їхні пактіоти³.

– Цікаво, як росів-скіфів називали європейці?

Ліутпранд (X століття), єпископ Кремонський, письменник, дипломат:

– Народ, що греки за зовнішнім виглядом називають русіями [що означає – руді], ми ж за місцезнаходженням іменуємо норманами.

Зовсім заплутали! Як би там не було, життя тривало. Після смерті Олега Руссю, так би мовити, Скіфською Нормандією, почав володіти син Рюрика Ігор (Інгвар). У 940-х роках він зміцнив державу, прибрав до рук Крим, як і Олег, і надалі робив набіги на Візантію.

Псевдо-Симеон (візантійський автор, оповідає про події 941 р.):

– Багато злодіянь наробили роси: віддали вогню узбережжя, а з полонених одних розпинали на хресті, інших заколювали в землю, третіх ставили мішенями й розстрілювали з луків. Полоненим же зі стану священників вони зв'язували за спиною руки та вганяли їм у голову залізні цвяхи.

– Від нападів страждала не лише Візантія, а і власні території?

Костянтин Багрянородний:

– Зимовий же й суворий спосіб життя росів такий. Коли настає листопад місяць, негайно архонти⁴ виходять із усіма росами з Кіава⁵ й відправляються в полюддя⁶, що називається „кружінням”... Годуючись там протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане лід на річці Дніпро, повертаються до Кіава.

У 944 р. Ігор, узявши данину з деревлян, прийшов за нею вдруге. Терпіння "предків волинян" луснуло, і вони зробили з ним самі знаєте, що. Київський стіл посіла дружина Ігоря Ольга – жінка енергійна й розважлива. Вона тричі помстилася деревлянам, однак укоренила поняття закону – відтепер данина стягувалася не довільно, а регламентовано. Крім того, Ольга перша з київських можновладців прибула до Візантії не з війною, а з миром, тим самим зробила з цієї потужної держави союзника.

Від Ольги влада перейшла до її сина Святослава. Правління Святослава – це низка переможних війн: із хозарами, болгарями, половцями, візантійцями...

Лев Диякон, візантійський історик:

– Роси, що здобули серед сусідніх народів славу неодмінних переможців у боях, вважали, що їх спіткає жакливе нещастя, якщо вони зазнають ганебної поразки від ромеїв⁷, і билися з усіх сил... Про те, що цей народ безрозсудний, хоробрый, войовничий і могутній, стверджує багато хто.

¹ Босфору.

² Константинополя.

³ Данники.

⁴ Князі.

⁵ Києва.

⁶ Збирати данину.

⁷ Візантійців.

– А як щодо військового вишколу?

Лев Диякон:

– *Роси, якими керувало їхнє уроджене звірство, в оскаженілому пориві кидалися, ревучи, як одержимі, на ромеїв, а ромеї наступали, використовуючи свій досвід і військове мистецтво.*

– І все ж перемагали не ромеї, а роси. Але за такого стилю бою їхні втрати, ймовірно, були істотні. Можете розповісти про обряд поховання?

Лев Диякон:

– *І от, коли настала ніч і засяяло повне коло місяця, скіфи...*

– Вибачте, роси...

Лев Диякон:

– *...вийшли на рівнину й почали підбирати своїх мерців. Вони нагромадили їх перед стіною, розклали чимало багать і спалили, заколовши при цьому, за звичаєм предків, безліч полонених, чоловіків і жінок. Створивши цю криваву офіру, вони задушили кілька немовлят, а також півнів і втопили їх у водах Істра.*

– Ну от, знову скіфські жорстокості.

Лев Диякон:

– *Кажуть, що скіфи дотримуються таїнств еллінів, приносять за язичницьким обрядом жертви й чинять узливання за померлими, навчившись цьому чи то у своїх філософів Анахарсіса та Замолксіса, чи то в соратників Ахілла.*

Те, що "справжні" скіфи дотримувалися таїнств еллінів, відомо. Але те, що ці традиції наслідували також "скіфи" Київської Русі – спостереження досить цікаве. Для нашої теми неабияке значення має і опис зовнішності Святослава.

Лев Диякон:

– *З'явився Сфендрослав, що прибув річкою на скіфському човні.*

– Радше, на "руському".

Лев Диякон:

– *Він сидів на веслах і гріб разом з іншими, нічим не відрізняючись від них.*

– Як же він виглядав?

Лев Диякон:

– *От яка була його зовнішність: помірного зросту, не занадто високий і не дуже низький, із кошлатими бровами і ясно-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густими, надмірно довгими вусами. Голова в нього була зовсім гола, але з однієї її сторони звисав жмут волосся – ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди й усі інші частини тіла цілком співрозмірні, але виглядав він похмурим і диким. В одне вухо в нього була просунута золота сережка; вона була прикрашена карбункулом, обрамленим двома перлинами. Вбрання його було білим і відрізнялося від одягу його наближених лише чистотою. Сидячи в човні на лаві для веслярів, він поговорив небагато з государем¹ про умови миру й відчалив. Так закінчилася війна ромеїв зі скіфами.*

Святослав – викапаний запорозький козак! Точніше, запорозькі козаки – викапані "Святослави", за зовнішністю – норманські вікінги. Хоча чому, власне кажучи, лише за зовнішністю? Хіба звички козаків не вікінзькі? А може, у росів-скіфів-норманів-вікінгів була й своя Запорозька Січ?

Костянтин Багрянородний:

– *Роси ж у червні місяці, пересуваючись річкою Дніпро, досягають острова, що має назву Святий Григорій². На цьому острові вони здійснюють свої офіри: приносять у жертву живих півнів, як велить їхній звичай.*

Ось так. Що ж, історична роль Святослава неоднозначна. Так само, як і його норів: відважний талановитий полководець, якому властиві були простота і шляхетність, він часто-густо дозволяв собі спалахи люті й жорстокості. Його досягнення не завжди доповнювалася мудрістю й доцільним використанням перемог. На вершині могутності він володів величезними територіями – від Балкан до Середньої Волги, від Балтики до Кавказу. Але згодом більшість завоювань було втрачено, війни виснажили Русь, розпалися налагоджені Ольгою дипломатичні

¹ Імператором Візантії.

² Хортиця.

стосунки з провідними християнськими країнами.

Хоробрість Святослава не врятувала його від смерті – 972 року, після зими, проведеної на острові Адо (нині – Березань), він загинув у бою з печенігами. На Русі почалася чергова громадянська війна, викликана сварками князів за розподіл "столів". У цій колотнечі переміг позашлюбний син Святослава від ключниці Малуші – Володимир. Найнявши в дружній Скандинавії потужне військо, він захопив Київ і посадив себе на головний престол. Цікаво, що б трапилося, якби в цій плутанині переміг хтось інший? Невже Русі просто пощастило?

Нестор-літописець:

– *Якщо бо котра-небудь земля удостоїться перед богом, настановляє він їй царя і князя справедливого, що любить закон і правду, і властителя [такого ж] ставить, [ї] суддю, що чинить суд. Бо якщо князі справедливі бувають на землі, то многі провини прощаються [їм], а якщо лихі й лукаві бувають, то більше зло насилає бог на землю ту, оскільки [князь] — то глава єсть землі.*

– Взавши владу у свої руки, Володимир...

Нестор-літописець:

– *Поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм [люди] жертви, називаючи їх богами.*

– Надалі, як нам відомо, він посадив на "регіональні" престולי 12 своїх синів.

Нестор-літописець:

– *Був же Володимир переможений похіттю до жінок.*

– Переможений? Що ви маєте на увазі?

Нестор-літописець:

– *Було в нього шість жон: Рогнідь, від неї родив чотирьох синів і двох дочок; від грекині [він родив] Святополка; від чехині – Вишеслава, а від другої [чехині] – Святослава і Станіслава; від болгарині – Бориса і Гліба.*

– У нього, кажуть, були ще й наложниці.

Нестор-літописець:

– *Наложниць було в нього триста у Вишгороді, триста в Білгороді, а двісті – на Берестовім.*

– Ну й ну!

Нестор-літописець:

– *І був він ненаситний на блуд, і, приводячи до себе замужніх жінок і дівчат, розтлівав їх. Був бо він [такий] жонолюбець.*

– Проте дружини, наложниці, заміжні жінки й дівчата не завадили Володимиру зміцнити владу не лише у своїй "шведській" родині, а й у державі. Він чітко позначив кордони...

Нестор-літописець:

– *І став він міста зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших і з словен, і з кривичів, і з чуді, і з в'ятичів і ними населив він міста.*

– Як ми знаємо, удосконалив Володимир і внутрішній уклад держави – доповнив "Закон Руський".

Нестор-літописець:

– *Урядив він також і таке: повелів спорядити вози і накладав [на них] хлібів, м'яса, риби, і овочів різних, і мед у бочках, а в других квас. [І стали це] возити по городу, запитуючи: "Де недужі чи старці, що не можуть ходити?" І тим роздавали [все] на потребу.*

– Ех, наші можновладці так не піклуються про своїх підданих.

Нестор-літописець:

– *І, це саме роблячи людям своїм щонеділі, установив він повсякдень на дворі своїм, у гридниці, пир справляти, і [звелів] приходити [сюди] боярам, і гридням, і соцьким, і десятникам, і знатним мужам — і при князі, і без князя. І було на обіді тому багато м'яса, і яловичини, і звірини, і було ж подостатком усього.*

– От з кого треба брати приклад!

Нестор-літописець:

– Володимир бо любив дружинників і з ними радився про устрій землі [своїї], і про порядки землі, і про війни. І жив він із князями навколишніми у мирі – з Болеславом лядським, і з Стефаном угорським, і з Ондриком чеським, і був мир між ними і дружба.

– У 988 році Володимир запровадив на Русі християнство. А чому, приміром, не іслам або юдейську віру, яку сповідували хозари?

Нестор-літописець:

– Було йому не до владости обрізання і утримання від свинячого м'яса, а про пиття – особливо. Він сказав: "Русі веселість – пиття, ми не можемо без цього бути".

– Авжеж. Згодом почав Володимир прищеплювати на київських землях писемність.

Нестор-літописець:

– Став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне.

– Матері не заперечували?

Нестор-літописець:

– А матері ж дітей своїх оплакували як померлих.

– Як би там не було, князя Володимира "Великим" називають не дарма.

Нестор-літописець:

– Якщо б раніш перебував він у поганстві, скверної похоті прагнучи, то потім же старався про покаєння. Як ото говорив [Павло] апостол: "Де ж умножився гріх, там стало вповні благодаті". Дивно ж се є, скільки добра він зробив у Руській землі.

– Широту душі Володимира ілюструє і розповідь католицького місіонера, що побував у Києві в 1008 р.

Бруно-Боніфацій Кверфурський:

– Ми полишили угорців і подалися до печенігів, найжорстокіших із усіх язичників. Государ Русі, великий державою й багатствами, упродовж місяця утримував і невідступно переконував мене не ходити до того божевільного народу, де, за його словами, я не знайшов би нових душ, а одну тільки смерть, та й то найганебнішу. Коли ж він не мав сил утримувати мене далі, то з дружиною два дні супроводив мене до крайніх меж своєї держави, які через ворожнечу з кочовиками з усіх боків обніс найміцнішою й найдовшою огорожею.

Помер Володимир у 1015 році. Київський стіл на чотири роки захопив його позашлюбний (знову позашлюбний!) син Святополк на прізвисько Окаянний. Побоюючись за свою владу, він убив братів Бориса, Гліба і Святослава. Загалом київські нориви щодо цього не були чимось особливим – приклади таких діянь можна знайти в історії всіх країн Європи.

Микита Хоніат, візантійський ритор:

– Так, приклад братовбивства, показаний у Цареградї, зробився ніби зразком, моделлю або навіть загальним правилом для всіх кінців землі; так що не лише перські, тавро-скіфські¹, далматські, паннонійські² государі, але й можливі ладні особи інших народів, оголивши мечі проти єдинокровних родичів, сповнили свої батьківщини заколотами й убивствами.

Після Святополка Київській Русі в черговий раз "пощастило" – головний стіл захопив син Володимира (тепер уже законний) Ярослав, прозваний Мудрим. За допомогою польського війська він здобув перемогу над братами (одних стратив, других кинув до в'язниці, третіх витурих до печенігів) і в облаштуванні держави не тільки не посоромив великого батька, а й багато в чому його перевершив – "розібрався" з хозарами, "поставив на місце" ляхів, прусів, литовців, угро-фінів, започаткував родинні зв'язки із сильними світу цього – правителями Візантії, Німеччини, Франції, Норвегії, Угорщини, сам одружився з дочкою конунга Швеції Інгігердою та заснував русько-датсько-шведський союз. А поки "міністерство закор-

¹ Мається на увазі – київські.

² Угорські.

донних справ" зусиллями його дочок – Анни, Єлизавети, Настасії, сина Всеволода й сестри Доброниги дбало на дипломатичному поприщі, Ярослав зміцнив внутрішнє життя держави: побудував нові міста, розширив Київ і звів у ньому низку неперевершених соборів. Саме під час правління Ярослава було закладено ті основи культурних традицій в архітектурі, історіографії, мистецтві, філософії, які згодом отримали розвиток на землях майбутньої України. Під час його правління культура Русі розкрилася в усій своїй повноті та багатстві, а Київ став визначним містом Європи. Завдяки м'якій системі оподаткування за Ярослава інтенсивно розвивалися сільське господарство, ремісництво, торгівля. Князь приєднав до держави нові землі – наприкінці 30-х років XI століття кількістю населення Русь поступалася лише Східній і Західній Римським імперіям.

Нестор-літописець:

– І любив Ярослав церковні устава, і попів любив він велике, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова.

Адам Бременський, клірик, автор "Історії гамбурзьких архієпископів" (1070-і рр.):

– Від Юмина¹ 14 днів плавання під вітрилами до Русі, столицею якої є Київ, гідний суперник державного Константинополя, найславніша окраса Греції.

Отакої! Те, що європейці русів називали то норманами, то скіфами, ми, здається, вже звикли. Але, виявляється, вони вважали Київ ще й "найславнішою окрасою Греції"! Цікаво...

Після Ярослава Мудрого на деякий час природа втомилася відтворювати в династії Рюриковичів геніальних правителів: його сини не змогли зміцнити державу. Навіть не спромоглися утримати її на попередньому рівні.

Єство Рюриковичів знову прокинулося з народженням онука Ярослава – Володимира, названого за прізвищем матері, дочки візантійського імператора, Мономахом. Йому знову вдалося об'єднати регіональних князів, потрощити половців і відродити на Русі нормальне життя. Мономах скасував рабство за борги, обмежив відсоток лихварів, дозволив смердам і слугам скаржитися на своїх господарів, надав жінкам юридичні й майнові права. Київська Русь повернула втрачену велич і могутність. А про щедрість Мономаха повідомляє невідомий європейський літописець, автор "Життя Св. Маріана Ірландця", засновника монастиря Св. Якова в Регенсбурзі.

Невідомий автор:

– Один із братів цієї обителі у супроводі лише хлопчика, по бездоріжжю введений милосердям Святого Духа, прибув до короля Русі, одержав від цього короля й від вельмож найбагатшого міста Києва на сто марок² дорогоцінних хутр і, поклавши їх на візки, благополучно дістався Регенсбурга. На ці гроші було завершено будівлю монастиря й дах собору.

До речі, собор Святого Якова в Регенсбурзі, зведений на пожертвування Мономаха, зберігся до наших часів – він є однією з найунікальніших пам'яток архітектури Німеччини.

Про світогляд Володимира Мономаха свідчить також його "Повчання" – напуття синам, в якому він виклав свої життєві принципи.

Володимир Мономах:

Нехай не застане вас сонце у ліжку. Так-бо отець мій діяв блаженний і всі знатні і достойні мужі.

Паче всього – гордості не майте в серці й у розумі.

Брехні остерігайся, і пияцтва, і блуду.

Не заздри тим, що творять беззаконня. Краще у праведника мале, аніж багатство грішних велике.

Як тебе позбавляють – не мсти, ненавидять – люби, гонять – терпи, хулять – моли.

¹ Слов'янське місто Волин.

² Приблизно 25 кг срібла.

Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його; якщо хто буде вартий навіть смерті, то не губить ніякої душі християнської.

Шануйте гостя, хай би звідки він до вас прийшов, – чи простолюдин, чи знатний, чи посол; якщо не можете вшанувати його дарунком, то їжею і питвом.

Жодної людини не миніть, не привітавши і не одаривши її добрим словом. Жону свою любіть, але не дайте їй над собою власті.

А от вам і основа всього: страх Божий майте вище над усе. Якщо почнете забувати це, то часто перечитуйте: і мені буде без сорому, і вам буде добре.

Слава тобі, людинолюбче!

Син Мономаха Мстислав, певно, прислухався до батьківського повчання. Йому вдалося утримати єдність Русі, вистежити за Доном половців, витурити їх за Волгу та здійснити чимало інших славетних справ. І, поважаючи такого тестя, до його дочок заслали сватів королі Норвегії, Данії, Угорщини, Візантії.

Після Мстислава міць династії Рюриковичів згасла знову. Тепер уже назавжди – більше князів такого ґатунку на Русі не було. Чернігівські, галицькі, смоленські й інші "губернатори" розхапали єдину державу, перетворили її на десяток дрібних, ворогуючих між собою автономій. Регіональні правителі по черзі захоплювали Київ, всідалися на престол, звідки їх силоміць стягували інші. Скрізь тривали громадянські війни. Закон не працював. Половці знову знахабніли.

Ситуація катастрофічно погіршилася з приходом до влади Андрія Боголюбського – сина Юрія Довгорукого від дочки половецького хана Аєпи. Князь Андрій, вузькооке обличчя якого відтворив антрополог Герасимов, переніс головний стіл у Володимир. У 1169 р. його військо налетіло на Київ і нещадно його розграбувало. В XIII столітті Давньоруська держава розсипалась остаточно – її підім'яли орди монголо-татар. Київське, Галицько-Волинське й інші князівства з того часу розвивалися незалежно одне від одного.

Нестор-літописець:

– Страждаючи од нашестя поганих, ми Владика пізнаєм, що його ми прогнівили: і городи всі, і села опустіли; а перейдімо поля, де ото паслися табуни коней, і вівці, і воли, – усе це нині бачимо пустим; ниви, порісши, стоять, житвом для звірів стали.

– За що ж Владика так зненавидів русів?

Нестор-літописець:

– Та нехай не посміє ніхто сказати, що ми ненавидимі Богом єсмо! Бо кого Бог так любить, як ото нас возлюбив? Кого бо так він ушанував, як ото нас, прославив і возніс? А нікого! І тим більше гнів свій він підняв на нас, що, більше од усіх вшановані бувши, ми гірше од усіх накоїли гріхів; більше од усіх просвітлені бувши і волю Владика відаючи, зневажили [її], – ми слушно дужче од інших карані єсмо!

– Але же віру християнську прийняли...

Нестор-літописець:

– Словом лише називаємося християнами, а живемо, як поганці. Бо хіба се не поганськи ми живемо, якщо в стрічу віримо? Адже якщо хто зустрине чорноризця, або вепра, або свиню, то вертається, – а чи не по-поганському се?

– Якщо ченців кияни вшановували таким чином, що вже тут скажеш...

Нестор-літописець:

– Се ж по диявольському наущенню [одні] сеї приміти держаться, а другі і в чхання вірять, котре буває на здоров'я голові. Але диявол обманює цими і другими способами, всякими хитрощами переваблюючи нас од Бога: і трубами, і скоморохами, і гуслами, і русаліями. Бачимо ж як місця ігрищ витолочені і людей безліч на них, як вони пхають один одного, видовища діючи, бісом задумані, а



церкви порожні стоять.

– Невже настільки потужним був язичеський вплив?

Матвій, Краківський єпископ, автор послання, написаного в 1140-і роки:

– *Народ же руський не дотримує правил ортодоксальної віри. Він сповідує Христа хіба що на ім'я, справами ж зовсім відхиляє. Адже, не бажаючи бути в згоді ні з Латинською, ні з Грецькою церквою й відокремившись від обох, названий народ не причетний до прийняття таїнств ні за тим, ні за іншим обрядом.*

– Ну, добре. Ми довго розмовляли про київських правителів. Розкажіть, будь ласка, як жили звичайні люди. Наприклад, який вони мали вигляд.

Ібн Фадлан, секретар Багдадського халіфату, автор трактату "Записка" (921):

– *Я не бачив людей з більш досконалыми тілами. Вони подібні до пальм, ясноволосі, красні лицем, білі тілом. При кожному з них є сокира, меч і ніж, з усім цим вони не розлучаються.*

– Навіть жінки?

Ібн Фадлан:

– *А що тосується жінок, то на їхніх грудях закріплена коробочка із заліза, або зі срібла, або з міді, або із золота, або з дерева відповідно до розмірів статку їхніх чоловіків. І до кожної коробочки пристосоване кільце, до якого прикріплений ніж. На шиях у них намисто із золота й срібла.*

– Схоже, руси не бідували.

Ібн Русті (кінець IX – початок X ст.), мандрівник, автор енциклопедії "Дорогі цінності":

– *У них багато міст, і живуть вони заможні.*

Адам Бременський:

– *Русь варварами-датчанами зветься Остогардом¹, тому що, розташована на сході, вона, як зрошений сад, багата усякими благами.*

Абу Хамід (1080–1169), іспано-арабський мандрівник:

– *Ця країна простора, рясна медом і пшеницею, і ячменем, і великими яблуками, краще від яких нічого немає.*

– Як жителі Русі ставилися до іноземців?

Ібн Русті:

– *Гостей шанують, і до чужоземців, які шукають їхнього заступництва, ставляться добре.*

– Чи були в них раби?

Ібн Русті:

– *З рабами вони поводяться добре й піклуються про їхній одяг, тому що торгують [ними].*

– Чим руси займалися?

Ібн Русті:

– *Вони пасуть свиней, неначе овець.*

– Лише свиней? А інших свійських тварин?

Костянтин Багрянородний:

– *Руси стурбовані тим, щоб мати мир із печенігами. Адже вони купують у них корів, коней та овець і від цього живуть легше й ситніше, оскільки жодної зі згаданих вище тварин у Русі не водилося.*

Ібн Русті:

– *Робочої худоби в них мало, мало й верхових коней.*

– Які були розвинені промисли?

Ібн Русті:

– *Із дерева виробляють вони глечики, і вулики для бджіл, і в глечиках мед бджолиний зберігається.*

– Сіяли вони, ймовірно, пшеницю.

Ібн Русті:

– *Найбільше сіють вони просо.*

– Чи займалися виноробством?

Ібн Русті:

– *Вони не мають виноградників. Хмільний напій готують із меду.*

¹ Східним садом.

– Які в них були музичні інструменти?

Ібн Русті:

– *Є в них різного роду лютні, гусла й сопілки. Їхні сопілки завдовжки у два лікті, лютня ж їх осьмиструнна.*

– Ну, а взагалі, життя в Київській Русі було дорогим чи дешевим?

Абу Хамід:

– *Життя в них дешеве.*

– Яка ходила валюта?

Абу Хамід:

– *Розраховуються вони між собою старими білячими шкурками.*

– Шкурками?

Абу Хамід:

– *За кожен з таких шкурок дають чудовий круглий хліб. На них купують будь-які товари: і невільниць, і невільників, і золото, і срібло, і бобрів, і інше.*

– Напевно, жителі Русі багато працювали.

Гервазій Тільберійський (перша третина XIII ст.), англієць, автор твору "Імператорські дозвілля".

– *Народ руський скніє в неробстві, із пристрастю віддається полюванню й непомірному чреволюбству, майже ніколи не переступає кордонів своєї країни.*

– А ось таке пікантне запитання. Як нам відомо, навіть після прийняття християнства у слов'ян усе ще існувало багатоженство. Як дружина поводитися після смерті чоловіка? Чи могла знову вийти заміж?

Ібн Русті:

– *Якщо в покійного було три дружини й одна з них стверджує, що любила його, то приносить вона до трупа його два стовпи, і вбивають їх сторчма в землю, потім кладуть третій стовп упоперек, прив'язують посередині цієї попередини мотузку, вона стає на лаву й кінець цієї мотузки зав'язує навколо своєї шиї. Коли вона таке зробила, лава приймається з-під неї, і вона залишається висіти, поки не задихнеться й не вмере, а по смерті її кидають у вогонь, де вона й згоряє.*

– Г-ммм... Що ж у цей час роблять родичі? Напевно, сумують?

Ібн Русті:

– *Під час спалювання небіжчиків віддаються гучним веселоцям.*

– Веселоцям?!

Ібн Русті:

– *Виражаючи цим радість свою милості, зробленій йому [небіжчикові] богом.*

– Як на Русі було з магією, чаклунством?

Невідомий автор "Саги про Олава Трюгвасона":

– *Було в Гардариках¹ досхочу віщунів, тих, які знали багато про що.*

Нестор-літописець:

– *І спокушають вони людей, і волхвують через наущення диявольське. Більше ж бісівські волхвування бувають через жінок; бо сперш усього біс жінку спокусив, а жінка ця – мужа. Так [із роду] в рід багато волхвують жінки чародійством, і отрутою, та й іншими бісівськими підступами.*

– Що так, то так... А чи могла жінка бути, скажімо, главою родини?

Данило Заточник (XII ст., автор "Мирських притч"):

– *Птах у птахах – сич, звір у звірах – їжак, риба серед риб – рак, худоба в скотах – коза, хлоп у хлопях – холопський хлоп, муж серед мужів – не чоловік, той, хто жони слухає.*

– Спасибі, панове, за змістовні відповіді.

Що ж, "брати інтерв'ю" в середньовічних авторів можна досхочу. Але обсяг цієї книги не безмежний. Та й про простих людей, чесно кажучи, вони повідомляють небагато. Щоб розібратися в давньоруській ментальності, варто звернутися й до інших джерел, насамперед до висновків сучасних істориків.

¹ Так скандинави називали Давньоруську державу.

Ось, коротенько, у чому вони полягають.

Особливості життя і побуту

Національність

У співтоваристві племен Київської Русі слов'яни (поляни, деревляни, сіверяни, кривичі й ін.) становили більшість. Проте, окрім них, на землях цієї держави тулилася велика кількість найрізноманітніших етносів – фракійці, алани, греки, балти, мадяри, юдеї, вірмени, хозари, половці... Так було завжди. Але населення Київської держави все ж значно відрізнялося від мешканців цих земель попередніх століть. Насамперед тим, що в період розквіту до складу Русі постійно вливалися потужні потоки східних і західних емігрантів, котрі вважали щастям долучитися до високої і багатой цивілізації. В аспекті національної різнобарвності Давня Русь винятком не була – в Європі не знайти країни, народ якої не долучив би до свого складу вихідців із доброго десятка різномовних племен.

Особливе місце серед мешканців Русі посідали нащадки "людей, які стверджували, що вони, тобто народ їхній, називається Рос", і які, як виявилось, є вихідцями "з народу шведів". Знахідки норманських стародавніх пам'яток на території Давньоруської держави досить рясні. І не лише на півночі – на о. Березань (Миколаївська область) було знайдено стелу з рунічним написом, у Галицькому Звенигороді у XII столітті якийсь нащадок варягів, що мешкав у цьому місті, вирізав на кам'яному прясельці жіноче ім'я Сігрід і супроводив його двома хрестиками і двома рунами f¹. Угода Олега з візантіянами 912 року містила лише скандинавські імена "руських" бояр – "Ми від роду руського – Карли, Інегелд, Фарлаф, Веремуд, Рулав, Гуди, Руалд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемід...". Чимало сучасних істориків намагаються не лише Ігоря, Олега, а навіть і Володимира зобразити "руськими вікінгами", а Ярослава Мудрого подають як свідомого спадкоємця своїх предків-норманів (*від норманів бо прозвалися Руссю...*). Не випадково чужоземці змальовують русів (*"ясноволося, красні лицем, білі тілом"*) як скандинавів, хоча й не позбавлених слов'янських рис.

Полеміка між "норманістами", що вважають засновниками Давньоруської держави варягів, і "антинорманістами", які роль у цій справі сторонніх норманів заперечують, є наріжним каменем історії Давньої Русі. Однак суперечка ця має не так науковий, як "патріотичний" характер – як же не хочеться визнавати себе скореними!

А справді, чи скорили нормани слов'ян?

Радше все ж таки ні – і Нестор-літописець стверджує, що Рюрика запросили, і в жодному зі скандинавських середньовічних джерел не згадується про, нібито, *завоювання* Гардариків. Так що наші з вами патріотичні почуття не постраждали. Проте позбутися нестерпних норманів "антинорманісти" намагаються шляхом "русифікації" Рюрика та його братів. Завершеної форми "антинорманістські" зведення набули у працях академіка Б.А.Рибаківа, який писав:

"Історична роль варягів на Русі була мізерною. З'явившись як прибульці, зваблені блиском багатой, уславленої вже в далеких усюдах Київської Русі, вони окремими наїздами грабували північні околиці, але до серця Русі змогли дістатися тільки одного разу".

Саме оце "одного разу" і перекинуло все з ніг на голову – навіть "антинорманісти" не можуть заперечити того факту, що скандинави, які асимілювались із місцевим населенням, привнесли у слов'янське середовище свої звичаї та свої ментальні цінності. Щонайменше до середини XII століття норманці давали своїм дітям як слов'яно-грецькі, так і скандинавські імена: наприклад, син Володимира Мономаха Мстислав назвав своїх дочок – Малфрід, Інгеборг, Ірина і Євфросинія.

Не менше, ніж варягів, у Київській Русі проживало нащадків скіфо-сарматів. Аж ніяк не випадково візантіяці постійно плутали русів то з норманами, то зі скіфами – нором і тих, і інших подібний.

¹ Ця руна – символ багатства.

Багато жило на Русі греків. По-перше, нащадків тих, "справжніх", античних, а, по-друге, візантійців – після прийняття Володимиром християнства саме вони склали осередок інтелігенції Київської Русі. Кількість візантійців на Русі зросла після захоплення хрестоносцями в 1204 році Константинополя – мешканці столиці Східно-Римської імперії полинули до Києва, де, як стверджує пан Ібн Русті, *"гостей шанують, і до чужоземців, які шукають їхнього заступництва, ставляться добре"*.

Особистість – суспільство

Древній русич – людина гурту, колективу, до якого він належав усе своє життя. На селі незаперечним авторитетом користувалася селянська громада, у містах – гільдії ремісників. Домінували колективні форми власності. "Приватних підприємців", як і в античній Греції, не шанували.

Колективізм, звичайно, річ непогана – і побалакати є з ким, і "гуртом краще батька бити". Але з іншого боку, він породив низку специфічних рис. Насамперед, зневагу до особистості. Люди Русі анонімні – у літописах ми нікого, окрім князів, не бачимо. Решта – такі-сякі, масовка. Ми й гадки не маємо про імена видатних майстрів – живописців, архітекторів, ювелірів. Викликає сумнів навіть ім'я Нестора-літописця. Річ, звичайно, не в тім, що в Київській державі, крім князів, не знайти яскравих особистостей, сильних характерів, видатних талантів. Таких людей було доволі. Просто вони, схоже, мало кого цікавили – закордонні джерела про побут і життя "киян" повідомляють більше, ніж свої власні.

Ставлення до людини як до смерда, ймовірно, позначилося на уявленні давніх русів про те, що керувати їхнім життям може лише якась зовнішня, що панує над усіма, сила. З подачі Візантії поняття "влада" стало ототожнюватися з "Богом обраною" конкретною персоною. Але це уявлення не збіглося із традиційною волелюбністю слов'ян, які взяли владу князів під контроль – домоглися інституції віча. Того, хто мав власну думку, шанували. Пієтетом користувалися й ті, хто демонстрував презирство до загальноприйнятих норм – їх називали відступниками, юродивими, цуралися, однак потай поважали. Адже вони порушували ті заборони, які пересічні громадяни самі були б не проти порушити.

Особливою на Русі була жіноча доля. На селі, як і в минулі століття, жінці доводилося виконувати будь-яку роботу. В містах, насамперед у Києві, панували греко-візантійські звичаї.

Не пестили на Русі й дітей. Змалку їм доводилося тяжко працювати, а знання в них утовкмачували різками. Такого виховання дотримувалися не лише у школі, а й у родині.

Утім, ставлення до людини в Київській Русі було все-таки значно кращим, аніж у так званих розвинених європейських країнах – адже ні вільнодумців, ні відступників, ні навіть відьом східні слов'яни на вогнищах не спалювали.

Побут

Незважаючи на наявність міст, Русь варто назвати державою сільською. А сільський побут самі знаєте який. Матеріали археологічних розкопок та ілюстрації літописів свідчать про те, що і міські, і сільські меблі були прості й невибагливі: масивний, не покритий скатертиною стіл, лави, скрині, полиці для посуду. Палати князів, хоч і відрізнялися певною витонченістю, наявністю різьблених крісел, східних килимів, але все-таки поступалися вишуканості будуарів європейських королів. Навіть ліжка у князів були рідкістю – їх заміняли дерев'яні лежанки.

Таким же утилітарним, простим був і посуд. Керамічний, дерев'яний, металевий, скляний. Розмальовані мисочки, глечики, кухлики зустрічалися не часто, проте також були частиною побуту жителів Русі.

На покуті, своєрідному вівтарі, розташованому по діагоналі від печі, розміщувалися обереги – язичницькі амулети, які захищали домівку від лиха. Згодом їх замінили християнські ікони, які, по суті, залишилися такими ж язичницькими талі-

сманами.

Характерна дрібниця: у Київській Русі на вікнах не було фіранок – життя людей проходило в усіх на очах.

Міста

Велика кількість міст – це те, чим Давня Русь відрізнялася від попередніх слов'янських протодержавних утворень. Були вони, за нашими теперішніми мірками, невеликі – як і в трипільців, десь зо 10 – 12 тисяч мешканців. Населення Києва в періоді розквіту становило близько 50 тисяч, Чернігова й Галича – по 25 тисяч люду. Як правило, міста будувалися на високих річкових берегах. У центрі – замок правителя, довкола нього – квартали заможних городян, за ними – халупки ремісників і бідноти. Осердям був, зрозуміло, базар. Так само й майдан, на якому вивувало життя та збиралося народне віче.

Міста мали величезне значення для безпеки Київської Русі. Навіть відносно невеликі, вони зводилися як фортеці з валами, вежами й мало чим відрізнялися від європейських. Хіба що архітектура дещо інша, та й забудовувалися не так щільно. Можливо, у цьому виявилася "сільська" особливість "центрально-слов'янського" менталітету – звичка жити у вільному просторі.

Давньоруські дерев'яні споруди були двох типів. Перший – балковий, поширений у Північно-Західній Європі, особливо у Швеції та Норвегії, другий – традиційний слов'янський зруб. У зрубках жив простолюд, знать будувала собі кам'яні дво- і навіть триповерхові хорони.

У розвитку архітектури Київської Русі фахівці відзначають три періоди. Перший (правління Володимира) – сліпе копіювання Візантії. Другий (правління Ярослава) – поступовий відхід від візантійських канонів. У структурі архітектурних композицій починають проглядати власні уявлення місцевих майстрів про гармонію. Головною особливістю цього періоду був тісний зв'язок споруди, насамперед храму, з навколишнім ансамблем міста. Рівномірне освітлення інтер'єру змінилося контрастною грою світла й тіні, а в кольоровій гамі мозаїк і фресок стали переважати життєрадісні барви – білі, золотаві, рожеві, ясно-зелені, блакитні. Завдяки такому соковитому різнобарв'ю, декоративним нішам, фасадному розпису споруди виглядали ошатними й урочистими. Третій етап розвитку архітектури Київської Русі (друга половина XI – початок XII століть) характеризується появою архітектурних шкіл, що продовжили розвиток місцевих традицій, базових у формуванні української ренесансної й барокової архітектури.

Розквіт Київської Русі збігся в часі з розквітом світової культури. Але в цій тріумфальній ході "наша" архітектура багато в чому випередила європейську – храми Німеччини, Польщі, Чехії, скандинавських та інших держав могли протиставити величним храмами Русі лише маленькі ротонди або похмурі базиліки важких примітивних форм – ні за технічним, ні за художнім рівнем вони не досягали вишуканості київських.

Економіка

Економіку Київської держави можна охарактеризувати так: якщо захочемо, то здужаємо! Слов'яни, виявляється, добре працювати вміють.

Великі зрушення відбулися в сільському господарстві. Цьому сприяло те, що відпала необхідність у міграціях – селяни почали використовувати так звану перелогову систему обробки землі, за якої ґрунт засівався поперемінно різними культурами, тому не виснажувався. Було розвинене скотарство – воно давало більш ніж достатню кількість м'яса, молока, шкір. Продукти сільського господарства не лише доскохчу годували народ, а й експортувалися.

Однією з важливих галузей економіки було ремісництво. За прикладом західноєвропейців майстри об'єднувалися в цехи, спільно налагоджували виробництво і знаходили своїй продукції сталий збут. На належному рівні перебувала металургія.

Найбільш чутливим до економічної кон'юнктури є будівництво. Воно розвивається лише тоді, коли суспільство на підйомі, заможне й упевнене в майбутньому – бурхливий розвиток містобудівництва в Давньоруській державі є красномовним свідченням високого добробуту його громадян.

Русь активно торгувала – з Європою, Візантією, Кавказом, Хозарським каганатом, арабськими країнами. Найприбутковішою статтею експорту була сільсько-господарська продукція, також вироби ремісників, шкурки куниць, лисиць, бобрів, білок.

Однак населення Київської Русі власним грошовим знакам, схоже, довіряло не дуже – гривні, злотники, куни були в обігу по всій Русі, але заощадження люди воліли тримати у твердій валюті того часу – дирхемах Арабського халіфату. А в побуті, як стверджують мандрівники, розраховувалися білячими шкурками.

На жаль, не існувало на Русі того, чого бракує і зараз – "римського стрижня європейської цивілізації" – доріг. Якись шляхи, звичайно, були. Лише дорогами ці розмиті дощами утворення назвати важко.

Влада й військова справа

У часи античності, середньовіччя, та й нині влада у світі завжди належала і належить тому, хто має за собою військову силу. До утворення Київської Русі слов'янські племена хоч і робили набіги на Візантію, однак лише як погано організовані "злочинні" угруповання. Розкиданість хуторів, розрізненість племен, відсутність єдиного центру та інші фактори не дозволяли їм створити дієздатну армію. А без неї, самі розумієте, що за життя. І наші пра-пра-пращури ухвалили мудре рішення – якщо не можеш створити власну армію, заведи чужу. Так вони і зробили: "пішли за море до варягів" і запросили талановитого полководця Рюрика з усією його раттю. До речі, не тільки "ми", а й інші європейські країни, зокрема англійці, також "завели собі" скандинавське військо.

Що ж, вожді-князі слов'янських племен чудово розуміли, що посадою "міністра оборони" Рюрик не обмежиться. Так воно й вийшло.

Отже, ядро армії Київської Русі склали зухвалі, нахабні, добре навчені військової справи вікінги, *народ, як усі знають, найвищою мірою дикий і грубий, що не містить у собі ніяких слідів людинолюбства*. А хіба солдатіві потрібні якісь інші якості? Певна річ, солдатіві потрібен ще й відважний командир. Їх династія Рюриковичів подарувала Русі у надлишку – більшість київських князів були тямущими воєначальниками. Коли в 1120 р. син Мономаха Ярополк пішов із військом на Дон, де "кучкувалися" половці, він їх там просто не знайшов – лише зачувши, що йдуть руси, ті повтікали за Волгу.

Хоч там як, а свою головну функцію – захист Русі від степовиків – династія Рюриковичів виконала.

Виконала вона й іншу функцію, про яку її, до речі, не просили – об'єднала слов'янські землі. Саме агресивне, авторитарне, уміле правління Олега – Ігоря – Ольги – Святослава – Володимира Великого – Ярослава – Володимира Мономаха сприяло утвердженню слави Русі. Незважаючи на нескінченні князівські чвари, державне об'єднання під назвою Київська Русь упродовж тривалого часу залишалося досить міцним.

Найбільшу владу на Русі мав, зрозуміло, князь. Його стосунки з наблизеними будувалися на особистих, насамперед родинних зв'язках, а відносини з населенням – назвемо речі своїми іменами – на рекеті. Якщо вам не подобається це слово – на збиранні данини. Заміна термінів суті не міняє. Адже князівська дружина, особливо на перших порах, нагадувала розбійницьку ватагу, яка містила в собі, за словами М. І. Костомарова, "зародок державності". Це угруповання можна порівняти і з очолюваним отаманом вільним військом, і з мафіозною "сім'єю", що встановлює контроль над територією в розбірках з іншими "сім'ями".

Загалом Київська Русь, як і багато інших держав того часу, утворилася шляхом інституалізації рекету – данина була платою за "наїзд", що не відбувся.

І все ж князівська данина, як стверджує літописець, була меншою за хозар-

ську. Слід зазначити, що лише третю частину данини князі витрачали на себе. Інше – на розвиток держави. "Податкові набіги" Рюриковичів народ визнав легітимними, це й забезпечило родині можливість панувати на величезних територіях. В іншому разі волелюбні й озброєні слов'янські племена могли відстояти своє право не підкорятися незаконним, за їхнім уявленням, вимогам. Що й зробили свого часу деревляни, убивши Ігоря і змусивши Ольгу замінити рекет законом. Це, безсумнівно, посприяло економічному підйому держави. Наступні правителі доповнили й удосконалили законодавчу базу Русі, підтягнули її до канонів світової правової думки – візантійської, римської, німецької, скандинавської.

Однак влада Київської Русі – це не лише князі. І якщо новгородських, київських, галицьких князів щось змусило «терпіти» народне віче, це "щось" – сам народ, який відстояв право самостійно вирішувати, як жити. Віче відіграло істотну роль у житті суспільства, а у кризових ситуаціях брало владу у свої руки. Приміром, у 1068 р. воно змістило князя Ізяслава, а в 1113 р., всупереч існуючому порядку, воно зазвало на київський стіл чернігівського князя Володимира Мономаха.

Релігія

Пантеон язичницьких богів Русі був тим самим, що й у попередні століття. Здобувши владу, князь Володимир *поставив кумири: Перуна, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокошу*. Перун був символом не лише грому та блискавки, а й великокняжчої влади, її непорушності й величі.

Не будемо зупинятися на питанні, що стало причиною введення Володимиром Святославовичем християнства. Лише завважимо, що у виборі віросповідання саме грецького зразка, певно, не останню роль відіграла подібність слов'янської і грецької ментальностей, що мали обмаль спільного з ментальністю Риму. В "Повісті врем'яних літ" сказано, що коли посланці князя "прийшли в Німці й бачили, як вони службу правлять", то "краси не побачили ніякої". А коли прийшли "у Греки", перебуваючи у храмі, "не знали, чи ми на небі були, чи на землі, бо немає на землі такого видовища або такої краси".

Християнська церква стала інстанцією, яка апіорі засуджувала князівські чвари і кровопролиття. Їй не важливо було знати, правий або не правий той чи інший князь, їй було важливо зберігати в державі бажану Богу згоду. Християнство духовно, економічно й політично об'єднало Київську Русь із Європою, дало їй можливість на рівних вести справи з Візантією, Німеччиною, Францією, Угорщиною, Священною Римською Імперією. Християнство принесло на Русь писемність, сприяло розвитку культури.

Але простий люд прийняв Христа неохоче – ще довго на Русі людина, яка сповідувала християнські заповіді, сприймалася як "біла ворона": *народ же руський сповідує Христа хіба що на ім'я, справами ж зовсім відхиляє*. У "Слові о полку Ігоревім", написаному через двісті років після введення християнства, згадується величезна кількість язичницьких богів. Ярославна, яка молила про допомогу, у своєму "плачі" зверталася не до діви Марії, не до Спасителя, а до вітра-вітрила, світлого-пресвітлого сонця й до Дніпра-Славути.

Серед археологічних знахідок доби Київської Русі зустрічаються численні язичницькі амулети: символи Сонця – круглі підвіски, символи Місяця – лунниці, символи Перуна – декоративні сокирки, також обереги, що відганяють злих духів – ведмежі або кабанячі ікла, "заговорені" ножі або символи багатства – декоративні ключики, аналоги руни **f**. Язичницькі знаки часто-густо переплітаються із християнськими – наприклад, хрест у колі або в лунниці. А іноді, що цікаво, християнські символи перемішуються з античними: на оберегах-змійовиках з одного боку наносилося зображення Христа, а з іншого – Медузи Горгони; на фресці Софійського собору в бічному вітарі святого Георгія зображений, як вважається, Аполлон.

Сполучення античних, язичницьких і християнських мотивів – характерна особливість давньокиївського менталітету. На Русі православ'я знайшло з язичництвом компроміс. Академік Д. С. Лихачов "відмовив" у християнському світогляді навіть монахам-літописцям! Адже ними не було створено жодної письмової

праці, що переконливо розвінчує язичництво. Не лише прості люди, а навіть і священники Київської Русі традиційно не сприймали домовиків, лісовиків, русалок, мавок, ба навіть чортів як щось антагоністичне – "бога люби, але й чорта не гніви", – стверджували вони.

У 1054 році в Константинополі сталася катастрофа – церква розкололася на два непримиренних табори, що наклали один на одного анафему. Як сприйняли цей розкол у Київській Русі? Ніяк. Там його навіть не помітили: 1054 рік у "Повісті врем'яних літ" зазначений сумною подією – смертю Ярослава Мудрого. Про церковні чвари у Візантії літописець навіть не згадує.

Мова

Якою мовою розмовляли в Київській Русі? Українські міфотворці знають це абсолютно точно: українською. Прихильники теорії єдиної Русі стверджують – давньоруською. Те ж повідомляє й Нестор-літописець.

Однак важко уявити, що мешканці різних земель, від полян і деревлян на півдні, до чуді й муроми на півночі, осілі, мало дотичні одні до одних, користувалися спільною мовою. Радше за все, вони спілкувалися на близьких до давньослов'янської мови діалектах.

Більшість дослідників вважає, що формування російської, української й білоруської мов почалось у XIII – XIV століттях. У цей час з'явилися також перші згадки про європейські мови – своя мова стає головною ознакою народності.

Але не виключено, що поштовхом до відокремлення українського говору від давньослов'янського виявився напад у 1169 році ростовського, суздальського й володимирського князя Андрія Боголюбського на Київ. Логічно припустити, що саме тоді мешканці півдня вперше ототожили північного сусіда з "супостатом" і поділили "киян" і "володимирців" на "своїх" і "чужих". І, як і зараз, прагнули включити у свою мову якнайбільше слів, відмінних від "супостатських".

Писемність

Із введенням християнства у наших предків (нарешті!) з'явилася писемність. Потрібно ж було якось славити князів і нести в маси слово Боже. Кирило й Мефодій у 863 році склали із грецьких і слов'янських символів алфавіт, переклали на давньослов'янську мову Біблію й інші богослужбові книги.

Слов'яни довго запрягають, але швидко їдуть – за невеличкий проміжок часу Київська Русь перетворилася в найосвіченішу державу Європи. У школах вивчалися грецька й латинська мови, з'явилися літописи, твори художньої літератури, створювалися бібліотеки, краща з яких була гордістю Ярослава Мудрого. Друга дочка Ярослава, Анна Рєгіна, справила незабутнє враження на французький двір – вона була грамотна! Її чоловік, король Франції Генріх I, на документах малював хрестика. Що вже тут говорити про пересічних французів.

Проте призвичаювалися на Русі до писемності нелегко. Дітей, відданих в учні, *матері оплакували як померлих*. Горе матерів можна зрозуміти: відправлені на навчання сини відривалися від традицій і приєднувалися до принципово нової системи цінностей. Як помітив професор Данилевський, якщо людина, що йшла на війну, мала шанс не тільки повернутися, а й залишитися неушкодженою, то дитина, яка йшла "в освіту", повернутися у світ своїх предків вже не могла.

Література

Тільки-но з'явилася писемність, з'явилася й література – церковна, історична, юридична, художня. Межу між цими напрямками можна провести лише умовно – багато праць, проповідуючи Християнство, надавали багато історичних відомостей, містили збірки законів, тексти договорів. А втім, написані вони живою, художньою мовою. Найбільш значущі, що збереглися до наших часів, твори – "Повість

врем'яних літ", Київський літопис, Галицько-Волинський літопис, "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона, "Послання" Климента Смолятича, "Повчання" Володимира Мономаха, "Слово о полку Ігоревім", "Житіє й ходіння Даниїла", "Киево-Печерський патерик" та інші.

Становлення світогляду давньоруського читача відбувалося й через праці Аристотеля, Платона, Гомера, Піфагора, Демокрита, Еврипіда, Геродота, Сократа та інших античних мислителів. Завдяки викладанню у школах стародавніх мов література Риму і Греції була відома на Русі не лише в перекладах, а й в оригіналі. Знайомство з ідеями філософів Заходу й Сходу формувало в давньоруської людини різнобічне уявлення про світ і сприяло виникненню нового класу в суспільстві – високоосвіченої інтелігенції.

Популярними в Київській Русі були твори "для масового читача" – лунники, громовники, книги з астрології, ворожінь. Офіційною церквою вони заборонялися. Тим гірше для церкви – ці книги й надалі читалися, переписувалися й поширювалися, як зараз би сказали – "самвидавом".

Проте книг було мало. Читач нечасто одержував нові сюжети й мимоволі перчитував те, що йому вже було відомо. Селяни залишалися неписьменними – саме вони і зберегли величезний пласт "паралельної" літератури, передаючи з покоління в покоління легенди, казки, міфи, заклинання, приказки, загадки, вірші. Усна народна творчість вплинула на розвиток літературних традицій наступних поколінь, визначивши їхню форму, художність, стиль. Культ Слова, віра в Його Чарівну Силу – один із давньослов'янських, язичницько-християнських, збережених до наших часів архетипів.

Філософія

Філософська думка Київської Русі сформувалася під впливом Візантії. А візантійська, своєю чергою, ґрунтувалася на ідеях античності. Погляди на життя мислителів Давньої Греції виявилися співзвучними поглядам давньослов'янської інтелектуальної еліти – уявлення й тих, й інших про сенс життя, світобудову, етику багато в чому збігалися. Доступ до античних текстів активізував київських любителів до пошуку в житті метафізичного, вічного, трансцендентального.

Однак, на відміну від античної філософії, у межах киеворуської школи склався тип мислення, не схильний до абстрактного резонерства, софізму й вишуканого гностицизму. Тут утворився тип філософствування, спрямований радше не на пошук загальних теорій, а на знаходження істини у своєму житті.

Із традицій Давньої Греції через візантійське світовідчуття у філософію Київської Русі перекочувала акцентуація на душі, що знайшла притулок у серці. Серце – центр волі, любові, стрижень мрій, світлих помислів і вчинків. Київські філософи і з зневагою писали про "плотське". Вони всіляко підкреслювали архетип святого страждальця, який пожертвував своїм добробутом і навіть життям заради високих ідеалів – правди, смирення, милосердя. Але насамперед – мудрості. Поряд із "серцем", "мудрість" – один з основних філософських постулатів Давньої Русі. Саме ця парадигма втілена в головному храмі держави – соборі Святої Софії.

Художні ремесла

Якби Геродот відвідав Київську Русь, він би не стверджував, що, крім безлічі великих рік, немає в цій країні більше нічого цікавого. Цікавого і визначного в цій країні було цілком достатньо.

Не останнє місце посідали витвори ремісників. Наприклад, ковалів – вони володіли унікальними прийомами обробки металів, їхні вироби відзначалися художнім смаком і довершеністю.

Як і шедеври ювелірів, оздоблені дорогоцінним камінням, перлами, вишуканими візерунками. У середньовічній Європі київських, чернігівських, галицьких ювелірів вважали неперевершеними майстрами.

Життєрадісність була притаманна народній традиції вишивки по шовку, яка

увібрала в себе поліхромні мотиви, візерунки, розетки, зображення чудернацьких істот.

Високохудожніми були вироби різбарів по дереву, кожум'як, склярів, ткачів. Їхня вишукана, однак недорога продукція з дитинства оточувала мешканців Київської Русі. Яскравий одяг, діадеми, браслети, обручі, персні, гудзички, дзеркальця, гребінці, підвіски – від усього віяло духом оптимізму й життєствердження.

Велика роль у розвитку ремесел Середнього Подніпров'я належала монастирям: запровадження християнства дало потужний поштовх виробництву хрестиків, іконок, медальйонів, світильників, літургійного посуду, окладів ікон і богослужбових книг. Якість продукції не лише не поступалася, а часто навіть перевершувала якість аналогічних виробів із Візантії, країн Сходу й Заходу.

Цікаві вироби ремісників Русі, які мають так званий гібридний характер – вони поєднували в собі скіфсько-сарматський "звіриний" стиль, антично-грецькі та скандинавські мотиви. А поширений циркулярний орнамент (концентричні кола із крапкою посередині), різноманітні типи геометричного декору (паралельні або навскісні штрихи, хвилясті й зигзагоподібні лінії) сягають корінням в епоху ранньослов'янську і, як знати, можливо, навіть у Трипілля.

На художній світогляд майстрів Давньої Русі вплинула (вкотре це повторюємо) Візантія. Тривалий час давньоруське мистецтво взагалі вважалося складовою візантійського, існувала навіть думка, що в Києві не зустрінеш нічого, що докорінно відрізнялось би від візантійського. Справді, нашими вчителями були греки. Однак візантійська школа, що дала професійний базис київським майстрам, надалі не перешкодила розвитку їхнього власного самобутнього стилю.

На думку українських мистецтвознавців, аж до XVIII століття московські іконописці неухильно дотримувалися візантійського стилю, а південні (київські) створили свою школу. Російські мистецтвознавці стверджують прямо протилежне – це на Півночі виник свій стиль, а українці лише копіювали візантійців. Але й ті, й інші визнають, що "московське" мистецтво зображувало святих суворо канонічно, кольори ікон стримані, тоді як київські ікони випромінювали світло й оптимізм. Вони більш "живі", колоритні, гуманні, що відповідало місцевим традиціям і місцевому світосприйняттю.

Музика

Музика становила невід'ємну частину культури Київської Русі. Умовно можна виділити три напрямки музичного життя того часу – народну музику, інструментальну й церковну. Уявлення про народну музику ми можемо скласти на основі архаїчних наспівів, які й понині звучать в українському і російському фольклорі. Найдавніші їхні форми пов'язані з язичницькими обрядами – заклинаннями, ігрищами, колядками, всілякими ритуалами і святами (проводи зими, збирання врожаю й таке інше). Для церкви ці ритуали були неприйнятні – улюблені народом свята вона традиційно засуджувала, називала не інакше, як бісівськими ігрищами. Показова згадка в одному з літописів про ченця Києво-Печерського монастиря Ісакія Затворника, якого "спокушав" ансамбль бісів, що грали на сопілках, бубнах і гуслах. Правда, у літописі не повідомляється, що саме ці біси виконували. Може, "Несе Галя воду"? Або ж "Ой, Марічка, чичері"?

І все ж християнство принесло в культуру Русі церковні співи. Мотиви, які прийшли з Візантії, були одноголосими, мелодія рухалась урочисто. Ці канони вважалися священними й незмінними. Але згодом вплив Візантії послабшав, і на церковну музику стали нашаровуватися місцеві течії, які зумовили виникнення нових форм музики, зокрема знаменитого Київського розспіву.

Медицина

Медицина Древньої Русі перебувала в рамках загальнолюдських середньовічних канонів. Зате народне, "ненаукове" цілительство (втім, це не означає неефективне), випередило свій час і успішно застосовується й зараз.

Лікарі (від кельтського "лейкер"), гойцої (ті, що гоять), знахарі були вельми популярними й займалися практикою професійно. Своїх лікарів мали князівські двори, а монастирі – власні богадільні.

Які ж методи застосовувала давньоруська медицина? По-перше, хірургічні – війни вимагали великої кількості фахівців з лікування ран. Знаходилася для хірургів робота й у мирний час – у літописах згадуються навіть операції з видалення пухлин.

Зрозуміло, важливою "галуззю медицини" було акушерство.

З покоління в покоління передавалися в Київській Русі знання з фітотерапії. Не лише народні цілителі, а й кожна господиня знала лікувальні властивості рослин і вміла готувати зілля – відвари, настоянки, чаї.

Популярною в народі була домашня фізіотерапія – лазні, компреси, розтирання, масаж, укутування, клістири.

Однак специфічним києворуським методом була психотерапія. Вона базувалася на язичницьких традиціях – замовляннях, позбавленнях від "пристріту", "порчі", "пороблення". Рідко в яких інших державах (уже точно не в Європі з їх "відьмофобією") були настільки популярні ворожки, шептухи, чаклуни, заклинателі. Що характерно, ці традиції не прийшли до нас іззовні – ні з Візантії, ні з Півночі, ні з античності. Вони збереглися на наших землях із незапам'ятних часів і є невід'ємною частиною центрально-слов'янського сприйняття зв'язку живої людини з іншим світом.

Кохання

Письмові джерела скупо висвітлюють любовне життя наших предків. Однак навіть непрямі відомості дозволяють зробити цікаві висновки.

Скажімо, такий. Не кваплячись приймати християнство, жителі Русі за давньою традицією надалі сходилися на *ігрища, на пляси й на всілякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі; мали ж вони по дві й по три жони*. Дружини ж, як було прийнято в слов'ян, *розпутствували, скільки хотіли, бо мужі їхні зовсім їх не здержували і не ревнували*. Київські князі-варяги спочатку навіть і не думали з цим якимось боротися, адже скандинавські звичаї подібні: у Швеції навіть після прийняття християнства – до кінця XI століття – панувало багатоженство. І Рюриковичам аж ніяк не далекі були "шведські" нориви. Зокрема, Володимирові Великому, в якого, окрім шістьох жон, *наложниць було триста у Вишгороді, триста в Білгороді, а двісті – на Берестовім*.

Перший закон, спрямований проти язичницьких традицій кохання, затвердив Ярослав Мудрий – він увів грошові покарання за багатоженство, адюльтер, інцест, несанкціонований розрив шлюбу, народження "незаконної" дитини, пошибаніє (з'валтування), романтичний зв'язок з духовною особою або черницею, "нестатутні взаємини" з іновірцями й іншими "нелегітимними" об'єктами статевого життя. За пошибаніє, приміром, належало віддати до скарбниці 30 гривень за простолодинку (начебто небагато) і 1,6 кг. золота за боярину (отакої!). І якщо правителеві знадобилося видавати цей закон, значить, усього цього на Русі було в надлишку.

Завдяки даному указу, а можливо, за традицією, правовий статус жінки на Русі був вищий, ніж у Європі: передбачалися високі штрафи навіть за її образу сороміцькими виразами. Наложниця або спокушена рабиня після смерті господаря ставала вільною, дружина успадковувала майно чоловіка – на вдів київські ловеласи задивлялися особливо.

Як могла, "наїжджала" на подібну вольницю церква. Нею був розроблений уклад шлюбних стосунків, який ряснів різноманітними заборонами й обмеженнями сексуальних контактів. Гріховно було займатися любов'ю під час постів, у дні свят і, чомусь, у п'ятницю, суботу й неділю. Власне, на думку церкви, грішно займатися любов'ю взагалі! Навіть про це думати! Сексуальні відносини у шлюбі, хоч і сприймалися церквою як менше лихо, ніж розпуста, однак і вони, "яко содомський гріх", позначалися тавром аморальності.

До церковних заповідей населення Русі ставилося, судячи з усього, без належного розуміння й жило за словом апостола: *де помножиться гріх, пребуде там благодать* – гареми у впливових осіб існували не лише в дохристиянській Русі, а й у пізніший час, збереження дівчиною "чистоти", а жінкою вірності культивувалося лише у знатних родинах, пересічні ж громадяни позашлюбні зв'язки вважали нормою – в ігрищах і "хитаннях" брали участь не лише акселеровані німфетки і юні отроки, але й „мужаті жони”: *"Коли ж бо прийде саме це свято, мало не весь град візьметься за бубни й сопілки... І всякими неподібними ігрищами сатанинськими [займаються], плесканням і плясанням. Жони ж і дівки – главами кивають, вустами кличуть всекепські пісні, хребтом виляють, ногами скачуть і топчуть. Отут є чоловікам і отрокам велике падіння на жіноче й дівоче хитання. Також і жонам мужатим беззаконне опоганення тут же"*, – стверджує ігумен Панфіл у своєму посланні до Дмитра Ростовського.

Але й віддані були дружини чоловікам безмежно (так-так, одне інше не виключає): *якщо в покійного було три дружини, й одна з них стверджує, що любила його, то приносить вона до трупа його два стовпи...*

Що далі, ви знаєте.

Менталітет

Що ж, зараз нам знову належить зробити неможливе – з усього матеріалу (у якому, втім, для обізнаного читача нічого нового немає) виокремити складові менталітету тієї нації, котрої як єдиної народності ще не існувало, і яку навіть іноземці називали по-різному. Цікаве завданнячко, чи не правда?

Менталітет жителів Київської Русі – це мозаїка, що складається і з світоглядів доброго десятка етносів. Серед яких, проте, домінувало чотири: слов'яни, скіфо-сармати, скандинави й візантійці.

Слов'янські архетипи давньоруського менталітету

Згадаймо ж, які головні риси слов'янської "докиєворуської" душі ми відзначили в попередньому розділі. Це: *залежність від землі, любов до природи, повага до духів, сімейність, волелюбність, миролюбство, неприязне ставлення до влади, сміливість, кмітливість, хитрість. А також: неохайність, невибагливість, непослідовність, безладність, схильність до недбальства, наївність, повільність. Але й: універсальність, оригінальність, оптимізм, доброта, любовна пристрасність.*

Чи зустрічаємо ми ці риси в людині Київської Русі? Більшість із них – безсумнівно. Зв'язок із землею не припинявся ніколи. *Адже ця країна простора, рясна медом і пшеницею, і ячменем.*

Любов до природи відзначалася розумною прагматичністю, а духи, що її населяли, "уживалися" із християнськими святими: *словом лише називаємося християнами, а живемо, як поганці.* Колектив мав зверхність над особистістю, головним "осередком держави" була родина. Волелюбність давніх русичів виявилася в тім, що вони нарешті скинули з себе ярмо печенігів, половців, хозар, а традиційна недовіра до влади призвела до утворення віча.

Мешканці Київської держави аж ніяк не страждали на ксенофобію – до чужоземців і навіть до рабів ставилися добре. Свою сміливість давні руси довели в походах – *про те, що цей народ безрозсудний, хоробрий, войовничий і могутній, стверджує багато хто*, а прикладів їхньої кмітливості й хитрості можна навести скільки завгодно. Відкриті і невибагливі у побуті (скромне оздоблення житла, грубі меблі, простий посуд), жителі Київської Русі були людьми красивими (*я не бачив людей з більш досконаліми тілами*), веселими (*Русі веселість – пиття*), переконаними оптимістами, до яких Володимир Мономах вигукнув: *Слава тобі, людинолюбє!*

Людинолюбство – риса, не властива середньовіччю. І хоч яким би м'якосердним був русич, він залишався все-таки людиною свого часу, відстоював

своє місце під сонцем, *січучи нещадно всяку статть і усяк вік*. Проте агресивним його назвати важко – руським билинам тема завойовницьких походів не близька. Більше того, у центрі давньоруської культурної самосвідомості перебуває не переможець, а жертва: першими святими Давньої Русі стали "невинно убієнні" Борис і Гліб, уся заслуга яких полягала лише в тому, що вони не противилися власній смерті; та й "Слово о полку Ігоревім" оспівує не перемогу, а поразку.

Від пращурів-слов'ян давньоруська ментальність успадкувала ще одну рису – *еротичність*.

Однак, за умов очевидної тотожності менталітету Київської Русі з попереднім давньослов'янським, у нас мало підстав приписувати киянам такі риси як непослідовність, безладність, виробниче недбальство. Ці якості з доміананти перемістилися в рецесив. Безсумнівно, цьому сприяло почуття захищеності і усвідомленість того, що все чиниться – на віки.

Скіфо-сарматські грані

Раніше ми відзначили такі психологічні особливості скіфів: *рішучість, військова мудрість, хоробрість, жорстокість, побутова невибагливість, волелюбність, незалежність, високий художній смак еліти*.

Скіфський слід як у генотипі, так і в ментальності слов'янських племен „українського” степу присутній однозначно. І візантії, які ототожнювали русів зі скіфами, суттєво не помилялися.

А що ж сармати? У них ми відзначали *неспішність, "авральність", нордовість і властолюбство жінок*.

Києворуські жінки, немов сарматські амазонки, часто-густо володарювали над чоловіками. Навіть саме слово "дружина" означає і "жона", і "воєнізований загін": прибув Олег із дружиною в град Константинополь – і не второпаєш, він туди з'явився з військом або з жоною. Що залишалося чоловікам? Лише випинати губи й (так, щоб дружина не чула) вигукувати: *хлоп у хлопях – холопський хлоп, ... той, хто жони слухає*.

І все ж, не менше, ніж сармати, до формування менталітету Київської Русі долучилися нормани.

Скандинавські риси

Із появою норманів життя східних слов'ян змінилося докорінно. Звані гості перебрали владу до своїх рук, створили потужне військо й захистили хліборобів від рекету степовиків. З'явилось те, чого в осілих народів Подніпров'я ніколи не було – держава, і приналежність до неї вже визначалася не за родовим чи племінним принципом, а за територіальним. Податок став помірним і спрямовувався на розвиток суспільства. Було узаконено приватну власність на землю, зародилося професійне ремісництво, аристократія, зникла традиційна для слов'ян зрівнялівка – громада вже складалася з багатих і бідних, городян і селян, смердів та інтелігенції.

Які ж характерні риси варязького "нордичного" характеру?

Це:

- Агресивність, рішучість, безкомпромісність, цілеспрямованість – усе те, що складає архетип переможця.

- Схильність до порядку й дисципліни.

- Консерватизм. Приміром, давньоскандинавська скальдична поезія, що виникла в IX столітті, за 400 років існування практично не змінилася.

- Несприйняття підлабузництва і брехні. Нормани вважали, що брехати можна тільки ворогам.

- Працьовитість. Лінощі сприймалися з величезним роздратуванням.

- Ощадливість у побуті й щедрість при владі.

Цими шістьма рисами нордичний характер, зрозуміло, не обмежувався. Але домінували саме вони. І те, що, асимілювавшись із варягами, мешканці Київської

Русі стали більш рішучими, цілеспрямованими й, головне, працьовитими, є очевидним. Певно, без варягів у "безладних", не звиклих до дисципліни слов'ян ще довго не існувало би законів.

Однак північні прибульці, ймовірно, закріпили у слов'янській ментальності й дещо інше: неповагу до особистості, персоніфікацію влади, бруталність адміністрації щодо "смердів". Можливо, саме в ті часи в пересічного населення з'явилося уявлення, що влада – це щось чуже, що суд завжди несправедливий, що нема нічого поганого в тому, аби поцупити щось у держави, адже все, що вона награвувала – "моє". Нарешті, чи не з тих часів у нашому суспільстві вкорінилася нелюбов до міліції – вікінгів, які не так захищають, як збирають данину?

Отже, слов'яни перейняли від норманів працьовитість. А втім, це твердження суперечить спостереженню одного англійського мандрівника, який відзначив: *Народ руський скніє в неробстві, із пристрастю віддається полюванню й непомірному чреволюбству.*

Неробство й непомірне чреволюбство... Десь ми вже ці риси зустрічали... Чи не в античних греків Північного Причорномор'я? Точно, у них! І так само, як в одній людині можуть поєднуватися протилежні риси характеру, у психології цілого народу можуть співіснувати протилежні риси ментальності.

Антично-грецькі відгомони

Середньовічні автори завжди підкреслювали, що *варварський світ на північ від Понту Евксинського* багато чого запозичив у греків.

Які характерні риси ми відзначили у ментальності мешканців античного Причорномор'я?

Веселість, безпосередність, легкість у спілкуванні, відкритість, непрагматичність, миролюбство, колективізм, прохолодне ставлення до роботи (так само до порядку, влади, законів), прагнення до прекрасного і до любовних утіх.

Невже ці риси ми не знаходимо у жителів Київської Русі?

Слов'янські племена, які тисячу років жили на спільній із греками території, ще до утворення Київської держави увібрали в себе надбання грецької культури й грецької цивілізації. Нащадків еллінів – візантіїців, які масово емігрували до Русі, вони зустріли як близьких родичів. Не випадково в XI–XII століттях західноєвропейці сприймали Київ як *найславнішу окрасу Греції*. Як і в античній Греції Північного Причорномор'я, у Київській Русі будувалися міста-поліси, котрі прагнули здобути незалежність від столиці. Як і в стародавній Греції, на Русі існувало віче. Як для грецького, так і для слов'янського язичництва головний бог – Зевс-Перун Громовержець. І греки, і жителі Київської Русі добре ставилися до іноземців. Та хіба все перелічиш! Зрештою, Кирило й Мефодій не даремно зробили висновок, що грецькі символи співзвучніші слов'янському сприйняттю, ніж латинські.

Візантійські доміанти

У радянський час про Візантію розповідали скупі. Дивним чином одна з тисячолітніх імперій опинилася на периферії уваги. Донедавна книги про візантійську спадщину було надійно заховано від охочих самостійно попорпатися в історії. Чому? Може, тому, що не варто було радянській людині знати, що через Візантію вона пов'язана з античністю? Або потрібно було якось відтінити православ'я? Складалося враження, якщо про Візантію не говорять, то й нічого цікавого в ній немає. Могутню державу, яка кардинально вплинула на світову історію, більшість українських і російських істориків і нині змальовують як нудне бюрократичне суспільство, наскрізь пронизане інтригами й підступництвом, церковною ідеологією та нескінченними повстаннями рабів. Так би мовити, вбога калька з античності.

Що ж, візантизм справді тяжів до авторитарних схем мислення, до ортодоксії

й тим самим привніс у ментальність Русі постулат "єдино вірної істини". Якщо за часів Аристотеля було нормою обговорювати гострі теми, відкрито висловлювати незгоду із загальноприйнятою точкою зору, то у Візантії, і, відповідно, у Київській Русі, таке вважалося нечуваним – філософи, літератори, живописці були зобов'язані пропагувати православ'я. Адже й саме це поняття – "правильне слав'є" – означає щось винятково правомірне. В киево-візантійській системі освіти догма була фетишем, свіжа думка сприймалася абсурдною – буцімто все, що повинне бути сказане, вже сказано. Непорушні канони панували в літературі, музиці, живописі, архітектурі – замість того, щоб створювати щось своє, руські творці лише копіювали шаблони.

Протест проти офіційної ідеології, проти влади, проти "нікчемності буття" в киево-візантійській психокulturі виявився в так званій героїзації злочинця – загнослухняна поведінка вважалася ледве не лицемірством.

Але, з іншого боку, зберігши антично-грецьку спадщину, Візантія передала її Русі – після падіння Константинополя саме Київ став центром культури, освіти, мистецтва, потужним ретранслятором у світову цивілізацію греко-античних традицій.

Передала Візантія Русі й християнство. "Правильне слав'є" спробувало нав'язати життєрадісному слов'янинові архетип вічного грішника, винного навіть у власному існуванні. Переживання провини – ефективний механізм формування інфантильної залежності людини від влади. Однак народ, який жив у країні, де споконвіку укорінилося *чоловікам і отрокам велике падіння на жіноче й дівоче хитання*, був далекий від цінностей аскетизму і знайшов із цієї, здавалось би, типової ситуації вихід: раз церква сказала – "треба", народ відповів – "слухаюсь!". І *зімітував* виконання її волі, продовжуючи жити за своїми власними, а не нав'язаними ззовні правилами, зберіг ментальні архетипи попередніх поколінь і передав їх своїм нащадкам.

Ментальність середньовічної Європи



Давайте подивимося, у чому подібність і в чому несхожість "загадкової києворуської душі" й душі середньовічного європейця. Для цього розглянемо, як у той час жила в Європі пересічна людина. Найкраще нам би про це розповіли середньовічні автори, спогадів яких у письмових джерелах не бракує. Але щоб не переобтяжувати виклад, інтерв'ю в них ми брати не будемо, обмежимося лише коротким оглядом.

Особистість – суспільство

У добу раннього європейського середньовіччя індивід цілковито належав суспільству. За умови економічної нестабільності й постійних навал завойовників він міг почуватися відносно захищеним лише в гурті – місті, цеху, ордені. А тому людина середньовічної Європи "безлика". В античному Римі портретів конкретних людей скільки завгодно. А в Європі середніх віків їх немає – зображувалися лише типажі: святі, королі, єпископи. Але згодом аристократи, а за ними і прості громадяни відхилили модель мислення "ми" і почали сприймати себе в першу чергу індивідами, а потім уже представниками якоїсь групи. В живописі пізнього середньовіччя з'явився жанр автопортрета, в літературі – автобіографії та ліричного роману. З тих пір усвідомлення свого "я" стало предметом самоповаги й рефлексії.

Як і в Стародавньому Римі, в середньовічній Європі у стосунках між людьми домінували прагматичність, жорсткість, необхідність дотримуватися дистанції. "Мій будинок" був юридично захищеною "моєю фортецею", територією, на яку ніхто не мав права увійти без запрошення.

У суспільній ієрархії важливе місце належало родині. Влада батька, найчастіше деспота й тирана, була необмеженою. Діти, яких сьогодні виховують у любові і потуранні їхнім примхам, навряд чи спроможні збагнути страх середньовічних підлітків перед дорослими – тілесні покарання вважалися загальноприйнятною нормою.

Жінки, немов полонені або іновірці, були виключені з політичної, адміністра-

тивної та правової діяльності, виконували не лише домашню, а й найбільш непрестижну роботу, гірше харчувалися – тривалість їхнього життя була в середньому на вісім років коротшою за чоловічу.

У середньовічній Європі побутувала "римська" точка зору, що іноземці – вороги, варвари, расово й соціально нижчі істоти. У чужинцеві вбачали лише загрозу: що суттєвіше він відрізнявся від своїх, то менше був зрозумілим, а тому небезпечним. Обиватель міркував так: "У країнах, де я не був, живуть лише чудовиська, монстри й дикуни". Правдивим описам побуту інших народів не вірив.

Але спільна релігія й відносно невеликі відстані сприяли тому, що мешканці різних європейських регіонів підтримували між собою постійні контакти й створили більш-менш єдиний культурний і ментальний простір.

Влада

Державний устрій у країнах Європи в середні віки ґрунтувався на владі привілейованої знаті. Правителів корилися лише тоді, коли він був більш родовитий за інших. Це сприймалося як належне, чернь навіть не намагалася подібний уклад змінити або висунути претендентів на владу знизу. Тому, хто правив, не суперечили, адже перечити королеві або єпископам – все одно, що перечити Богу, "від імені якого" вони правлять. Ніхто не наслідивався сказати й слова супроти феодала, судді чи глави родини. Правитель персоніфікований не був – його сприймали не як конкретну особу, а як виконавця певної функції. Від нього вимагали радше не "людських", а якихось особливих якостей, які підносили б його над іншими – виняткової хоробрості, рішучості, зразкової поведінки. Навіть хворіти йому було зась – якщо занедужав, значить Всевишній ним невдоволений.

Важко сказати, як у середньовічній Європі сприймало владу населення. Радше за все, як і скрізь, – погано. Але намагатися на неї вплинути народ почав лише в епоху пізнього середньовіччя: тоді піднялася хвиля протестів проти втручання держави в особисте життя, міста стали прагнути самоврядування, а селянські заколоти дедалі частіше переростали у великомасштабні повстання. Однак і в той час Європі було невідоме поняття свободи як такої. Вона завжди була конкретна: чи то від якогось податку, чи то від магната. Причому не від нього самого, а від окремих його примх.

Середньовічна Європа перебувала під впливом римського права, в якому задекларовано повагу до закону й до приватної власності. Порядок – один із найважливіших алгоритмів ментальності як римлян, так і європейців. Ті, хто його порушували, проголошувалися поза суспільством. Вважалося, що злочинець, руйнуючи створений Богом устрій, тим самим кривдить самого Бога. А це загрожує наслідками – катастрофами, війнами, епідеміями, від яких постраждає не лише той, хто порушив закон, а й усі інші. Тому знищити злочинця означало вберегтися від кари Божої – протизаконні вчинки розглядалися в суді не тільки за заявою потерпілого, але й без неї, заради викорінення самого зла. Навіть за дріб'язкову крадіжку можна було позбутися вух.

Робота

В Європі раннього середньовіччя домінував неосвоєний, заболочений, з непрохідними лісами ландшафт. Родючих земель було обмаль – європейська територія в той час вважалася дикою глухоманню, місцем, украй не пристосованим для життя. Деякі, придатні для сільського господарства землі, через рясні дощі й прохолодний клімат не давали гарного врожаю – голод у ті часи був явищем звичним. Так само як повені, що забирали сотні тисяч життів. Таку природу, і, власне, природу взагалі, європейський мешканець не любив.

Щоб перетворити дикий ландшафт на врожайні землі, середньовічний європейець викорчував ліси, перетворив болота на лани, проклав дороги, опанував гідроенергію, налагодив промислове виробництво найрізноманітніших товарів. Не думаю, що працювати він любив. Первинне значення слова "arbeit" (робота) – ка-

ра, мука, знуцання. Проте, якщо не любов до праці, то принаймні сумлінне до неї ставлення – одна зі сталих рис європейського світогляду. Працездатна людина, яка ухилилася від роботи, наражалася на обурення і ганебний осуд. І, що важливо, європейці дотримувалися "римської" системи, згідно з якою, що більше людина працювала, то більше мала шансів розбагатіти.

Зробила свій внесок у пропаганду праці й церква. Вона не акцентувала увагу на тій частині Старого Завіту, де праця розглядалася як покарання Адама та Єви за гріхопадіння. А також оминала вірш Нового Завіту, де Ісус вихваляв птахів небісних, які не сіють, не прядуть, а одягнені ошатніше за Соломона. Католицька церква стверджувала, що людина, яка працює, причетна до діянь самого Творця. Згодом з'явилася навіть нова форма єресі – ересь неробства. Вважалося, що заробляти собі на хліб зобов'язані навіть діти – якщо дитина залишала будинок і вирушала на заробітки, це нікого не дивувало.

Військова справа

Військова справа на Русі й у середньовічній Європі в загальних рисах була подібна. Характерною особливістю як київських дружинників, так і європейських лицарів була хоробрість. Воїни не боялися смерті, навіть бажали її – адже вона гарантувала славу земну й райське життя на небі.

Культура

Культура середньовіччя була підпорядкована винятково церковним потребам – до Ренесансу в європейському живописі годі й шукати щось інше, окрім страждання, самотності, смутку; та й у літературі не так уже й багато можна знайти текстів, написаних не в руслі церковної ідеології. В раннім середньовіччі було заборонено театральні вистави, у першу чергу комедії. Існувало пряме прокляття веселощів, оскільки сміх – від диявола, а християнин той, хто у скорботі. Найпоширеніші середньовічні шоу – публічні страти, коронації, помпезні в'їзди правителя в місто, або ж його похорон.

Опинившись під диктатом католицької церкви, середньовічна Європа втратила зв'язок із традиціями античності. Зокрема в архітектурі. Було докладено багато зусиль, щоб знищити цирки, амфітеатри, ліпнину й інші символи римсько-язичницької культури. Будуючи нові споруди, архітектори не дотримувалися пропорцій, нехтували мовою символів, колони встановлювали "догори ногами", капітелі не узгоджували з розмірами будинку. Античні скульптури було перероблено на статуї християнських святих, з ювелірних виробів зникло дорогоцінне каміння.

Однак згодом високі доходи європейської знаті поклали початок Відродженню – адже що більше в замку аристократа висіло картин, що більшу кількість музикантів він міг утримати, то вищим був його авторитет.

Мови

Розмовляла середньовічна Європа на десятках, якщо не на сотнях, діалектів. На той час, коли (як припускають деякі дослідники) із давньослов'янської мови виокремилися українська, російська і білоруська, припадає також і хвиля виникнення нових мов у Європі. В Англії народна мова стала літературною лише в XI столітті, перші німецько-італійські словники з'явилися в XV столітті.

Навчання в європейських університетах проводилося латиною. Цією мовою велися дискусії, створювалися релігійні тексти, укладалися угоди тощо. Однак ще тривалий час більша частина населення Європи залишалася неписьменною. З винаходом у 1452 році Йоганном Гуттенбергом друкарського верстата ситуація значно поліпшилася.

Медицина

Звідки беруться хвороби? То кара Божа за гріхи – це уявлення існувало в Європі протягом усієї епохи середньовіччя. У разі епілепсії, божевілля, жахів уві сні було "ясно", що в людину вселився біс. Хворіли європейці багато, тривалість життя в середньому становила не більше сорока років. А в періоди епідемій ще менше – раз за разом чума перетворювала територію континенту в місцевість, на якій можна було б знімати фільми жахів. Епідеміям чуми сприяла оригінальна традиція, що існувала в Європі аж до XVIII століття – вміст нічного горщика було заведено вихлюпувати просто на бруківку.

Як же європейці лікувалися? По-різному. Але головним "лікувальним засобом" вважалися пожертви на церкву. А найнадійнішим – вогнище, на якому пацієнта спалювали вкупі з його демонами.

В часи Ренесансу в європейців виникло бажання жити трішки довше – з'явилися професійні лікарі, були засновані лікарні, в медицині сформувалися окремі напрямки, які згодом переросли в самостійні дисципліни. В університетах почали вивчати анатомію, фізіологію, причини виникнення захворювань. Ставлення європейців до хвороб кардинально змінилося після відкриття блідої спірохети – виявляється, недуги насилаються не тільки згори, але ти й сам їх знаходиш. Відтоді відповідальність за здоров'я перейшла від Бога до людини, фізичне благополуччя якої суспільство стало розглядати як основу свого економічного й соціального процвітання.

Релігія

Європейське середньовіччя – це час "оргії віри", яка раз у раз набувала досить екзотичних форм. Наприклад, якщо який-небудь праведник, що зажив слави святого, мав намір покинути своє місто, його вбивали, щоб він продовжував опікуватися рідним краєм якщо не живим, то хоча б мертвим.

Середньовічний європеєць вірив у безсмертя душі і відчував надзвичайно сильний страх від думки, що вона може опинитися в пеклі. "Якби попи не лякали нас пеклом, вони би вмерли з голоду", – жартував народ, однак приносив до церкви все що мав, віддавав їй своє майно. Як і в Римській імперії, зв'язок із богами нагадував таку собі угоду між небесною стороною й суспільством, відповідно до якої через пожертвування духівництву людина уникала покарання за гріхи та "бронювала" місце в раю. Бог, так би мовити, повертав внески на депозит, ще й з гарним відсотком.

Релігія середньовіччя – це переживання страждань Христа. Власне, страждань взагалі, моральних і фізичних. Душа й тіло розглядалися як дві ворожі одна до одної субстанції. І для того, щоб перемогла душа, треба було неухильно боротися з її ворогом – тілом: побожні миряни всіляко із себе знущалися, повторювали муки Христа, голодували, мордували себе батогами, по кілька ночей не спали.

Християнська мораль середньовічної Європи призвела до численних війн і страждань. Люди жили у страху бути звинуваченими в ересі й у зв'язках з темними силами. Очолюючи битву з ворогами Христа, католицька церква, влада якої поширювалася на всю Європу, від Норвегії до Сицилії, вела її за законами воєнного часу: заснована папою Інокентієм III (1198 – 1216) інквізиція винищила сотні тисяч ні в чому не винних людей, визнання яких у зв'язках із дияволом вибивалися жорстоким катуванням.

Кохання

У системі ідеологічної шизофренії середньовічної Європи коханню і любові відводилося вельми мізерне місце. Церква ставилася з підозрою навіть до любові до Бога – його, мовляв, потрібно не любити, а боятися. Якщо у Стародавньому Римі відгомони грецьких уявлень про кохання, ерос, пристрасть хоч якоюсь мірою були наявні, то в середньовічній Європі католицтво зробило все, щоб витравити з пересічного громадянина будь-які радощі життя, в першу чергу еротичні. Шлюб був не союзом сердець, а угодою: про весілля домовлялися батьки сімейств, діти

на їхній вибір майже не впливали. Будь-який інтимний зв'язок, навіть шлюбний, вважався гріхопадінням. Жінка могла врятувати свою душу лише в тому разі, якщо вступала в статевий акт тільки задля того, щоб зачати дитину. Що не менш важливо, вона була зобов'язана залишатися під час цього дійства холодною та байдужою¹. Ну а за перелюбство, один із найбільших смертних гріхів, інквізиція відряджала романтиків на вогнище.

До Ренесансу тема кохання практично відсутня в європейських рукописах і друкованих текстах. Це не дивно. Дивує те, що вона вкрай мало присутня в народній поезії. Хоча її й оспівували трубадури, трувери, барди, проте говорити про середньовічну любовну лірику як про поняття можна лише з натяжкою.

Прихована ненависть обійдених жіночою увагою ченців до жінок стала однією з причин переслідування відьом. Що симпатичнішою, вродливішою була дівчина, то більше вона мала шансів опинитися на багатті. Винищивши найяскравіших і найчарівніших жінок, інквізиція, по суті, вихлостила європейський генофонд, залишивши в ньому здебільшого непомітних і непривабливих осіб.

Характерна риса середньовічної Європи – стримування спонтанних емоцій. Будь-які почуття, радісні або скорботні, проціджувалися крізь внутрішню цензуру. Контролюючи свої душеві порухи, людина формувалась емоційно безбарвною, до всього байдужою.

Емоції, кохання, а разом з ним і еротику певною мірою "реабілітував" Ренесанс. Однак багатомістові традиції емоційної самоцензури наявні в світогляді європейців і дотепер.

Порівняльний аналіз "середньовічноєвропейської" та "києворуської" душі

І середньовічна Європа, і Київська Русь являли собою численні співтовариства різних племен, етносів і народів. Тому будь-які порівняння ментальностей цих суспільних утворень умовні. А втім, якісь висновки зробити все-таки можна (інакше навіть взагалі потрібна ця книга?). І висновки ці ось які.

Із часів античності території від Атлантичного океану до Карпат і від Карпат до Дону у своєму розвитку рухалися різними шляхами. До середньовічної Європи цивілізацію принесла Західна Римська імперія, спадкоємиця *античного Риму*: тут панували римські звичаї, домінувала латинська мова. Київська Русь своїм розвитком зобов'язана Візантії, спадкоємиці *античності грецької*, що й визначило схожість ментальності мешканців Русі з ментальністю античних еллінів.

У Київській Русі людина жила серед "райської" природи на родючій, *багатій усіяними благами* землі. Європейець же змушений був добувати собі хліб, вгризаючись у непривітний ландшафт, ненавидячи його й переінакшуючи на плодovitі землі. Тому так склалося, що робота, одна з головних римських цінностей, в Європі була умовою виживання, а *заскніла в неробстві й непомірному чреволюбству* Русь традиційно віддавала перевагу візантійсько-грецькому прохолодному ставленню до праці – вижити можна було й не докладаючи надмірних зусиль.

І на Русі, і в Європі індивід залишався "безликим" і належав суспільству. Але якщо в Європі "безликим" був навіть король, то на Русі влада ототожнювалася з конкретним правителем, з усіма його чеснотами й вадами. Своєму королеві середньовічний європейець, як правило, не суперечив. Жителі Київської держави виявилися більш волелюбними – заснували народне віче та час від часу зазивали на престол того правителя, який їх більше влаштував.

Великі простори Давньоруської держави сприяли широті й завзятості давньоруської душі – куди до неї європейській душиці, оточеній кучими графствами, непрохідними болотами і лісами. Та й мислення середньовічних європейців, як і римлян, не відзначалося легкістю й вільнодумством, а загальний культурний рівень населення залишав бажати кращого.

¹ До речі, цих поглядів католицька церква дотримується й понині.

У Київській Русі вплив православної церкви на народ був значно меншим, ніж тиск католицизму на європейців. Попри те, що в сільській місцевості Європи існували елементи язичницьких дохристиянських вірувань, вони не витримують жодного порівняння з двовірством на Русі – м'яке православ'я з його чепурними храмами й казковими літургіями не зуміло, а може, й не схотіло відтяти своєму народові його язичницьке коріння – позбавити його веселих свят, поваги до духів природи, аж ніяк не християнського життєлюбства й нездоланного оптимізму. Київська церква радше робила вигляд, що бореться з містичними віруваннями, віщунами, цілителями, чаклунами, ба навіть із відьмами. З європейського ж виднокругу все це просто зникло. Згодом агресивна й пожадлива інквізиція змусила середньовічного європейця відмовитися від усього найкращого, що було в його житті: сміху, веселощів, кохання – по суті, перетворила його життя на суцільний жах. Тих, хто їй був не до вподоби, спалювала на багаттях, насамперед вчених, філософів, астрономів, а також найгарніших дівчат.

І в середньовічній Європі, і в Київській Русі головним осередком суспільства була родина. Але якщо в Європі традиційно главою сім'ї був чоловік, а жінка вважалася персоною другорядною, то на Русі досить часто бувало навпаки. Можливо, тому києворуському суспільству не властива "європейська" холодність і жорстокість, зневага до чужинців, ворожість до сусідів. Замкненість європейської людини у "своєму будинку – своїй фортеці" протиставлялася на Русі доброзичливістю, відкритістю, гостинністю і щедрістю її мешканців. Такі добре відомі європейські риси, як прагматичність, дріб'язковість, ощадливість контрастували з руською щирістю, співпереживанням, прагненням допомогти знедоленому. Однак у зовні артільного, але внутрішньо замкненого європейця від римської античності лишилася одна доволі корисна риса – звичка сподіватися не на Бога, не на правителя, а на самого себе.

У Київській Русі на вищому, ніж у середньовічній Європі, рівні перебували медицина й цілительство. Більш освіченою була й руська міська інтелігенція.

В Європі та на Русі принципово різнилося ставлення до порядку. Тоді як у давньоруській ментальності злочинець – це, радше, якийсь напівромантичний персонаж, що повстав проти влади й умовностей буття, то в Європі він вважався порушником божественного укладу, винним у всіх нещастях і бідах. Від античного Риму Європі дісталася звичка педантичного дотримання законів, указів і правил. А також і не властива русам повага до приватної власності – казки про робін гудів вабили лише люмпенізований прошарок середовища.

І наостанок. За свідченнями іноземців, руси були дуже вродливими людьми. Особливо жінки – привабливі, емоційні, відкриті. Й "гріховно пристрасні". Замкнені європейки, котрі виходили заміж, як правило, не за покликом серця, а в результаті "комерційної угоди", жодного порівняння з ними не витримували.

Що ж, у Європі доби раннього середньовіччя (до початку Відродження) античність себе майже вичерпала. Але в Київській Русі вона й надалі розвивалася: увібравши в себе найкращі досягнення могутньої цивілізації, наші прабатьки перейшли до наступної сходинки розвитку свого суспільства – створення власної цивілізації, власної культури і власної нації, зі своєю особливою суперечливою ментальністю.

Але в цей час Всевишній, певно, вирішив, що досить їм благоденствувати, радіти і процвітати – занадто життя в них дешеве й привільне – і наслав на наші землі випробування, *гнів свій він підняв на нас, що, більше од усіх вшановані будши, ми гірше од усіх накоїли гріхів.*

Непроханий гість гірший за татарина

Поблизу околиць Київської Русі татаро-монголи з'явилися в 1223 р. Здійснивши біля ріки Калка розвідку боєм, вони розгромили дружини удільних князів, які не змогли об'єднатися навіть у годину такої небезпеки – в літописах немає й натяку на спроби організованого опору татарам. У 1237–39 роках Батий захопив роз'єднані князівства та підійшов до Києва. 6 грудня 1240 р. місто було взяте.

Пройшовши Галицько-Волинські землі, Польщу, Угорщину, пограбувавши населення цих країн, захопивши ясир і обклавши давньоруські території даниною, татари повернулися на Волгу.

Як із появою татар змінилося життя наших предків?

Вважається, що давньоруське суспільство поринуло у стан глибокого розпаду. Зруйнувавши Київську державу, загарбники привнесли в життя східних слов'ян нестабільність, страх, відчуття паралізуючого песимізму, гнітючої депресії, безвиході, відсутність бодай якоїсь позитивної перспективи. Чи це так?

Якоюсь мірою, безперечно. Але лише якоюсь. На думку авторитетних істориків, зокрема Михайла Грушевського, з навалою татар життя осілого землеробського населення майбутніх українських територій суттєво не змінилося.

Склався стереотип, що татари – це орда сарани, яка безглуздо знищує на своєму шляху все дощенту. Насправді їхня спільнота становила варварську, тоталітарну, проте чітко організовану імперію, що скорила світ від Кореї до Хорватії, від Московії до Палестини. Гідно подиву, як ефективно виконували вони все задумане. Але ж усім їм протягом п'ятисот років потрібно було чимось харчуватися. Логічно припустити, що прагматичні, здатні чітко розраховувати свої дії татари були крєвно зацікавлені в тому, щоб хлібороби українського лісостепу, головні постачальники сільськогосподарської продукції, як і раніше, залишалися на своїх землях і виробляли якомога більше продуктів харчування. Лише так можна було прогнати величезну армію. Татари знищили Стародавню Русь як державу, розгромили або долучили до своєї структури руські війська, зруйнували осередки потенційної небезпеки – міста. Але сільське населення, якщо воно, звичайно, не чинило збройного опору, вони не чіпали, грабували помірно, так, щоби годівниця не виснажилася.

Тому для селян мало що змінилося – татари нічим не відрізнялися від інших незваних гостей, які споконвіку вешталися по степах Подніпров'я, й навіть якоюсь мірою від загонів власних князів, збирачів податків, на думку селян, – таких самих "рекетирів", як і степовики.

І все ж для волелюбних південно-західних русів татарська данина була прилизливою. Вони не збиралися надовго залишати все, як є.

Ініціатором опору загарбникам став правитель Галицько-Волинського князівства Данило Галицький. Його першим викликом ординському пануванню стало взяття ним під свій контроль низки міст, які раніше перебували під непрямим правлінням татар.

1362 року (за вісімнадцять років до Куликовської битви, яку деякі дослідники вважають не більш ніж внутрішньою татарською "розбіркою" із залученням руських дружин), об'єднане галицько-литовське військо на чолі з князем Ольгердом Гедиміновичем розгромило на Синіх Водах трьох ординських ханів – Київщину було приєднано до Великого князівства Литовського. "У цей рік Ольгерд переміг трьох царків татарських з ордами їх... і вигнав з Поділля владу татарську. Цей Ольгерд і інші землі руські під свою владу прийняв... і призначив у Києві Володимира, сина свого", – повідомляє Густинський літопис.

На думку одних істориків, з цього часу з Золотою Ордою на українській землі було покінчено. "Литва, на противагу Москві, ніколи не підкорялася Орді, навіть програючи окремі битви; не платила татаро-монголам данини, як це робили московити протягом сотень років. Тому згодом Московія лютою ненавистю зненавиді-

ла Литву й Україну, що не схиляли своєї голови перед Золотою Ордою. Вигнавши татар із Києва, український народ, який тільки зароджувався, відкинув психологію рабства", – пише в книзі "Країна Моксель" В. Белінський.

Однак на думку інших дослідників, вплив Орди на українські землі навряд чи варто применшувати – вони вважають, що Литва й Золота Орда досягли політичного компромісу, а з тими трьома ханами, "трьома татарськими царками", Ольгерд на Синіх Водах почав бій із височайшого дозволу Мамаю, котрий вирішив помститися своїм непокірним відступникам чужими руками. Просування литовців на землі Південно-Західної Русі також, імовірно, було погоджене із Сараєм і передбачало виплату данини – про це свідчать письмові документи. Проте для нашого дослідження важливо не це. А те, що татарами українські землі, по суті, окуповані не були. Степові здирники мешкали по сусідству й робили набіги лише в разі непокори або недотримання угод.

Але за терени Московії монголи зачепилися міцно – понад двісті років Московське, Рязанське, Ростовське, Ярославське, Тверське князівства залишалися у складі Орди й були наповнені татарським людом: торгівцями, намісниками, знаттю. Олександр Невський та інші князі раз у раз їздили в Сарай засвідчити свою відданість і були не так правителями своїх князівств, як "податковими інспекторами", збирачами з власного населення в татарську скарбницю данини. Завдяки такій політиці вони підтримували відносну безпеку своїх територій. "Московитяни залишалися данниками татарських орд аж до 1480 р., коли великий князь Московський Іван III звільнив Русь від васальної залежності й заклав основи сучасної Росії", – пише у книзі "Коротка всесвітня історія" Герберт Уеллс. Але "...навіть у кримських татар у Бахчисарайській угоді 1681 р. Романови не змогли виторгувати ні зручного степового кордону, ні скасування ганебної щорічної данини ханові, ні визнання московського підданства Запорожжя", – уточнює В. Й. Ключевський. Данину Московія возила у Крим аж до 1700 р., цей процес обірвав Петро I.

Підсумовуючи, маємо зауважити: на світогляд мешканців західних земель колишньої Київської Русі татари практично не вплинули. Населення східних праукраїнських територій із татарами перетиналося частіше, однак з ними не асимілювалося. Перебуваючи під їхнім "дахом", співіснуючи з тюркським етносом лише в межах сплати данини, безпосередні прародичі українців не татаризувалися. Чимало слів татарського походження прижилася в українській військовій лексиці (козак, отаман, кіш, курінь, джура), однак на побутовому рівні такі слова, як башмак, армяк, зипун, кафтан, башлык, колпак, клобук, дурак, кулак, кандалы, кнут, казна, караул, ямщик, кабак і багато інших міцно закріпилися в російській мові, але не в українській. Те саме можна сказати і про менталітет – російська душа, на відміну від української, увібрала в себе не лише татарську лексику, а й татарські цінності, з нинішньої точки зору, як негативні (тоталітаризм, жорстокість, брутальність і т. ін.), так і доволі необхідні для виживання в умовах величезної імперії – "державне мислення", прагнення до освоєння нових територій, безумовна покора правителів і інші.

Однак не можна стверджувати, що степові кочовики на український менталітет зовсім не вплинули. Вплинули! Ще й як! Але не так татари, як їхні попередники, загарбники "українських" територій у більш ранні часи – киммерійці, скіфи, сармати, гуни, алани, печеніги, половці, хозари й тощо.

Ось як про це розмірковує дослідник київської старовини Юлій Лівшиць.

Інтерв'ю з Юлієм Ліфшицем

– Пане Юлію, що ви можете сказати про вплив на українську ментальність непрошених степових гостей?

– *З точки зору стабільності, Україна розташована в найбільш нестабільному регіоні – між Європою та Азією. А отже, через неї проходять усі шляхи. Якщо брати до уваги комерційний аспект – це вигідно і зручно. Якщо державний – дуже небезпечно. По цих землях хто лише не топтався! А тоді, та й зараз, усі тупцювання по чужій території входять у систему завоювання. Або в сис-*

тему підпорядкування, яка сформувала тут певний тип людини – той, хто цьому типові не відповідав, просто знищувався.

– І в чому полягає тип цієї людини?

– По-перше, така людина повинна бути завжди обережною. По-друге, вона змушена розраховувати лише на себе. По-третє, вона повинна завжди мати можливість зникнути, сховатися. По-четверте – вміти, скажімо так, домовлятися. І, що дуже важливо, вона не могла жити у громаді.

– Чому?

– Тому що життя у громаді, артілі для нього не прийнятне. Громада – це група, яка мусить бути знищена іншою, більш сильною групою, кочівниками. Тобто в умовах постійних наскоків вижити можна було тільки індивідуально. Водночас ця територія дозволяла вижити індивідуально, так би мовити, малим числом. Звідси випливає, що ментальність населення, яке мешкало на цій території, мала бути саме такою. Й не те щоб "мала бути". Я б назвав це селекцією, природною зміною популяції.

– Вживає той, хто пристосовується?

– Так. Якщо людина слабка, якщо вона не може вижити, тому що всього боїться, вона або вмирає, або звідси йде. От і виходить, що населення цієї місцевості повинне: а) вирізнятися індивідуалізмом; б) у нього повинна бути здатність до мімікрії; в) воно має вміти виживати у дрібній групі, а найдрібніша група – це сім'я; г) мати кмітливість, насамперед не технічну, а соціальну. Така людина змушена "вильяти", бути завжди готовою сказати "я пожартував", "ви мене не так зрозуміли", "я мав на увазі інше"...

– Бути нещирим, двоєдушним, лукавим?

– Певною мірою. Але тут не лукавство, інше. Це крок туди – назад. Наприклад, якщо якомусь кавказцеві сказати з погрозою: "У чому річ?", – він одразу схопить за кинджал. А українець? Навряд чи. Радше за все, відповідь: "Та ні, це я так, та ви шо..."

– А до чого тут кмітливість?

– В Україні багата земля: палицю застромив – і зацвіте. Але оскільки тут усякі прихідці ганяли туди-сюди, то українця весь час грабували. І тому він не міг просто "застромити палицю" й чекати. Він повинен був устигнути зняти врожай і сховати до того, як його знімуть інші. Він повинен був уміти використати паузу між тим часом, поки щось виростало, й коли тебе прийдуть грабувати. А для всього цього потрібна кмітливість.

– А також хитрість.

– Хитрість і швидкий розум. У цьому ментальність усієї даної території. Точніше, майже всієї. Тому що Західна Україна інша. Там немає такої родючої землі. Там "усякі різні" майже не ходили. І там інша ментальність. Окрім того, поруч Європа, а її вплив безумовний. Ця ментальність існує й дотепер. Всі українські гастарбайтери: будівельники, теслярі, покрівельники – це хто? Західноукраїнці. Майстри – це їхнє. А на решті території України ремісництво на доволі низькому рівні. У принципі, я не бачу інших шляхів формування українського етносу. Їх просто немає.

Українці XIV – XXI ст.



Зигзаги історії

Після нашестя татар Київська Русь розпалася остаточно. На її території утворилося кілька псевдосамостійних князівств, кожне з яких своїми розмірами дорівнювало великій західноєвропейській державі. Київ номінально зберігав статус столиці, представники династії Рюриковичів і надалі боролися за головний стіл, володіння яким надавало їм право титулуватися великими князями й формально панувати над іншими удільними родичами.

Але фактично центр майбутньої України перемістився в Галицько-Волинське князівство, де після відступу татар удалося швидко відбудувати зруйновані міста, звести нові й відновити більш-менш нормальне життя. З дозволу Константинополя тут було засновано Галицьку митрополію. Київська митрополія свій колишній вплив утратила, переїхала у Володимир, а згодом у Москву.

Історія України з середини XIV до середини XVII століття – це суцільні білі плями. Складається враження, що період між навалою Батия й повстанням Богдана Хмельницького для сучасних істориків немовби зник. Маючи цілісне уявлення про попередні й наступні століття, вони можуть лише здогадуватися, що відбувалося на цій території в той час. Причина – припинення на Південно-Західній Русі літописання. Історики Російської імперії, зокрема М. Погодін, висунули гіпотезу, що оскільки києворуські землі спорожніли, то на них начебто нічого не відбувалося. Проте свідчень, які підтверджують, що селяни жили, як і завжди – сіяли, ткали, розводили свиней (яких татари не вживали, а тому й не відбирали), сходилися на "бісівські ігрища", збирали врожай і переховували його так, щоб степові грабіжники мали змогу відібрати лише частину, – вистачає. Життя плинуло рівно й розмірено.

Утім, не настільки, щоб історія його не помітила зовсім. Дещо їй усе ж відомо.

1349 року Польща захопила Галичину. Литовський князь Ольгерд, здобувши перемогу над татарами, змусив їх поділитися зонами впливу – землі Київщини, Волині, Чернігово-Сіверщини, а згодом і Поділля увійшли до складу Великого князівства Литовського.



Приєднання до Литви цих земель було не звичайним чужоземним вторгненням, а своєрідним військово-політичним союзом, що гарантував українцям захист від татар, траплялося, й від поляків, зі збереженням колишнього ладу. "Ми старого не чіпаємо, а нового не впроваджуємо", – заявляли литовські князі.

Незважаючи на те, що союз із Литовським князівством виявився досить тривалим (близько двохсот років), розглядати вплив литовського менталітету на ук-

раїнців не має сенсу. Тогочасна Литва була не однорідною національною державою (литовці становили лише 5–7% її населення), а конгломератом етносів і земель, які істотно переважали саму Литву як за площею, так і за рівнем економічного й культурного розвитку.

Ймовірно, не менше, ніж литовців, на українських землях у той час проживало емігрантів з Візантії – у 1453 р. турки-османи захопили Константинополь і остаточно знищили тисячолітню Східно-Римську імперію. Логічно припустити, що тоді у відносно вільні українські міста перебравалася певна частина одновірців – "греків", які асимілювалися з місцевим населенням і вплилися в середовище української міської культури.

Із другої половини XV століття землі колишньої Київської Русі опинилися "під прицілом" Московського князівства. В 1470-х роках Іван III вступив у союз із Кримським ханством, яке відкололося від Орди. Цей союз був спрямований проти Південної Русі, Литви, Польщі й Заволзької Орди. За його чолобитною в 1482 році кримські татари пограбували та спалили Київ. На відзначення цієї "перемоги" Менглі-Гірей відправив у дарунок московському цареві золоте церковне начиння із собору Святої Софії.

Внаслідок московсько-литовської війни 1500 – 1508 років до Москви відійшли Сіверські землі. Території Середнього Подніпров'я, населення якого за давнім звичаєм називало себе "руським", залишилося під Литвою, Південь був вотчиною Кримського хана.

У цей же час із селян-утікачів, романтиків і шукачів лицарської слави, починає складатися своєрідне, ні від кого не залежне воєнізоване формування – козацтво.

Перші згадки про козаків стосуються 1490-х років. 1552 року (за іншими джерелами – у 1554 році) князь Дмитро Вишневецький ("Байда") заклав на острові Мала Хортиця, який свого часу вподобали вікінги, укріплену фортецю. Саме вона, за твердженням М. Грушевського, дала початок "ідеї Запоріжжя як постійної твердині в морі степу". Добре навчені військової справи козаки вели життя професійних воїнів: захищаючи свої землі від кримських татар, вони як найманці билися під знаменами тих правителів, які готові були їм добре заплатити, входили до складу армій Литви, Москви, Польщі, Туреччини, Австро-Угорщини, Швеції, інших європейських країн, по черзі воювали „за” і "проти" одних і тих самих держав.

У 1569 р. Польща й Литва об'єдналися в Річ Посполиту. Нею правив загально обраний монарх, в одній особі король польський і великий князь литовський. Однак державою польсько-литовською Річ Посполита була лише формально – згодом Литва відійшла в тінь і втратила свій вплив на українські території. Центр влади змістився у Краків. Українська шляхта не бачила в цьому нічого поганого, оскільки в перебудові своїх земель вибирати їй довелося між європейською Польщею й захолусною Московією. Висунувши вимогу свободи православного віросповідання, вона визнала над собою верховенство Польщі, держави з конституційним ладом, обмеженою владою монарха, гарантованими політичними свободами, релігійною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою. В українській історії XVI століття стало періодом економічного піднесення: як ніколи, розвивалися ремесла, сільське господарство, торгівля, було засновано велику кількість міст, яким польські королі на першу вимогу їхніх жителів надавали магдебурзьке право, що дозволяло незалежне від держави виробництво, вільну торгівлю і на тридцять років звільняло від податків. Українські землі долучилися до розвитку західної економіки, і на цих теренах спостерігалися ті самі процеси, що й у Європі. Здавалось би, попереду світле майбутнє – живи й радій! Однак відмова Корони від демократичної (на той час) моделі, прагнення польської шляхти нав'язати мешканцям українських територій свій диктат, свою релігію, свою ментальність призвели до потужного національного опору.

Перше українсько-польське збройне протистояння спалахнуло в 1591 році. Тоді козаки захопили частину Київщини, Волинь, Брацлавщину та взяли ці землі під свій контроль. 1596 року запорозький отаман Северин Наливайко висунув польському королеві Сигізмундові III ультиматум з вимогою передати під юрисди-

кцію козацької громади територію від Бугу до Дністра. Полякам удалося захопити Наливайка в полон, а ультиматум виконати лише частково. І все-таки козаки відновили на контрольованих ними територіях православну ієрархію, і польський сейм був змушений це визнати. Поляків украй дратувала самостійна внутрішня й зовнішня політика запорожців, їхня непокірність, вплив на події у Кримському ханстві, зухвалі походи на Стамбул. Однак вони мусили все це терпіти, інакше втратили би над запорожцями бодай якийсь контроль. Довівши кількість реєстрових козаків до 8000 осіб, польські королі використовували їх у своїх численних військових кампаніях як у Європі, так і проти Москви.

Історія польсько-українських відносин – це низка збройних зіткнень і перемир'їв, перемог і поразок то однієї, то іншої сторони.

У 1630 – 1640 роках польська Корона проголосила підвладні їй українські землі споконвіку польськими територіями – соціальне, духовне й культурне життя почало перебудовуватися на польський лад. Однак поляки недооцінили українського норову й волелюбної вдачі.

1648 року спалахнуло збройне повстання на чолі з Богданом Хмельницьким. Найнявши у кримського хана 6000 вояків, гетьман висунув Короні вимоги ліквідувати на Лівобережжі (аж до Білої Церкви й Умані) правління Речі Посполитої, вивести звідти польські війська, передати владу українській старшині й надати їй право зовнішньополітичної діяльності. Так було вперше сформульовано ідею автономної української території. Ці вимоги задоволені не були.

Перший бій відбувся під Жовтими Водами (нині місто Дніпропетровської області), в якому польські війська було розгромлено. Поразки вони зазнали й у другій битві, під Корсунем. Українські селяни й міщани масово бралися за зброю, приєднувалися до козацького війська, здобували перемогу за перемогою (під Плявцями, Зборовом, Батогом і т. ін.) та у стислі строки звільнили від поляків не лише території до Умані, а й усе Правобережжя: Київщину, Житомирщину, землі Волинського й Подільського воєводств, Галичину. Досвід участі в тридцятирічній європейській війні (1618 – 1648) істотно позначився на бойовому вишколі запорожців. Поволі стала дозрівати ідея повного розгрому Речі Посполитої, відокремлення українських земель від Корони і створення власної держави. Хмельницький вбачав в Україні правонаступницю Київської Русі й під час переговорів заявляв, що мир із Польщею можливий лише за умови визнання незалежності козацької України на всіх землях, якими "володіли благочестиві великі князі".

Однак те, що трапилося потому, не вписується в будь-які уявлення про переможні війни. Але, напевне, цілком відповідає українській ментальності. Маючи в розпорядженні 100.000 загартованих у боях козаків, близько 40.000 кіннотників Іслам-Гірея, переслідуючи поляків (стан польської армії був просто катастрофічним), Богдан Хмельницький наказав своїм військам – так-так, ви знаєте, що він їм наказав – він їм наказав відступити. Невже спрацював архетип української неагресивності? Чи можна собі уявити, щоб так учинив Олександр Македонський, Батий, Гітлер, Наполеон?..

А може, гетьман усе-таки мав рацію? Адже Іслам-Гірей, противник розгрому Речі Посполитої і утворення незалежної Української держави, від участі в подальшому наступі відмовився. А Московія була готова вступити у війну з Україною на боці Польщі.

Хай там як, але військова кампанія завершилася угодою, згідно з якою козацькими визнавалися території Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств, де Богдан Хмельницький і почав облаштовувати українське життя – зміцнив православ'я, ліквідував панщину, дав селянам у власність земельні ділянки, заснував сільські й міські суди. Він налагодив дипломатичні стосунки з Туреччиною, Трансильванією, Молдавією, Венецією, Швецією. Власне, селянські повстання в Московії – Болотникова, Разіна тощо – це не що інше, як невдалі спроби здійснити те, що вдалося українцям – поставити владу на місце, показати, хто в домі хазяїн. "Козаки хочуть собі бути Голландією або Швейцарією", – уїдливо глузували польські політики.

Годі було сподіватися, що Польща про Україну забуде. В 1651 р. вона відно-

вила воєнні дії, взяла під свій контроль деякі втрачені території, а шляхта одержала право повернутись у свої маєтки. Однак селяни продовжували чинити опір – нищили садиби місцевої знаті, орендарів, корчмарів. "Не думають нам холопи ніяких повинностей відбувати й у послуху панів залишатися", – зітхали бідні шляхтичі.

Незважаючи на те, що в адміністрації Хмельницького відбувся розкол (мабуть, українців салом не годуй, лише дай їм учинити розкол), чинному гетьману вдалося утримати козацьке військо в бойовій готовності й у союзі з татарами завдавати полякам одну поразку за іншою. Війна, що з перемінним успіхом тривала на всій території України шість років, знекровила її економічно й морально. Краю цій війні видно не було, населення втомилось. Річ Посполита підписала з Кримом "вічну угоду" про взаємодопомогу – над Україною нависла загроза смертельного удару польського війська із заходу й багатотисячної орди з півдня.

І 1654 року було ухвалено рішення про перехід земель козацької України під протекторат московського царя зі збереженням внутрішньополітичного суверенітету.

Зрозуміло, ніякого суверенітету Московія Україні давати не збиралася. Погано, певно, знав менталітет московитів Хмельницький – не у звичках Москви відмовлятися диктувати будь кому свою волю. "Незабаром побачила Україна, що потрапила в неволю, вона, по простоті своїй, ще не знала, що таке цар, а цар московський – це те ж саме, що ідол і мучитель"¹. Через чотири роки почалася українсько-російська війна. Вона тривала з осені 1658 р. по літо 1659 р. Заради неї Москва згорнула бойові дії на шведському фронті й перекинула війська в Україну. У битві під Конотопом українські формування (в союзі з поляками і кримськими татарами) під командуванням гетьмана Івана Виговського завдали 100-тисячній російській армії нищівного удару – князь Ромадановський урятувався втечею, князя Пожарського козаки взяли в полон і передали татарам. Але потім в українській армії стався (вкотре!) розкол – запорожці, налаштовані на союз із Москвою, підняли заколот, унаслідок якого російські війська здобули остаточну перемогу. З того часу, після двадцятирічної громадянської війни, наступні чотирнадцять поколінь українців (вибачте, малоросіян) "ніжилися" під парасолькою так званого старшого брата.

Однак не всі – Україна виявилася розколотою на чотири частини: Московії відійшло Лівобережжя, Правобережжя залишилося під владою польської Корони, на Півдні хазяйнували кримські татари й турки, Запорозька Січ жила своїм розумом. Кордон між Річчю Посполитою й Московською державою проліг по Дніпру, психологічно мешканці Правобережжя тяжіли до поляків, Лівобережжя – до росіян, запорожці чхали як на Варшаву, так і на Москву.

З року в рік царський режим дедалі жорсткіше обмежував українську автономію й українську культуру – зменшилося використання української мови, посилилася цензура, скоротилося видання книг. У цей час відбулося закріпачення відносно незалежних в економічному плані селян. Інтенсивний розвиток промисловості спричинив численні міграції сільських мешканців до міст, де вони перетворилися на русифіковану люмпенізовану масу. Десятки тисяч українців, „отар безсловесного скота“, як їх прозивав Петро I, були мобілізовані на війну зі Швецією. В цій війні плани царя для України були неприйнятними. Й у жовтні 1708 р. вірні гетьманові Мазепі козацькі загони перейшли на бік шведів. Перемога російської армії під Полтавою 27 червня 1709 р. зумовила масовий терор Петра стосовно всіх, хто вважав себе українцем.

Нова хвиля знищення російською владою решток автономії України прокотилася з середини 1760-х років – Катерина II ліквідувала козацьке самоуправління, перевела козаків у статус військових поселенців, розформувала українське військо й долучила його до російської армії. В 1796 р. на території Гетьманщини була створена Малоросійська губернія, на теренах якої Катерина прагнула зробити все, щоб українці "перестали смотреть, как будто волки в лес".

¹ Костомаров.М. "Книга буття українського народу".

1783 року до Російської імперії було приєднано татарський Крим – загроза спустошливих ординських набігів зникла, що викликало бурхливий розвиток її південних земель. Після перемоги російсько-українських військ у війні з Туреччиною до складу імперії увійшли Очаків, Ізмаїл та інші приморські міста.

У той час, як на лівому березі Дніпра набирав обертів процес русифікації, на правому Польща прагнула насадити свої звичаї. Той, хто відмовлявся приймати католицизм, змушений був переселитися на Лівобережжя. А втім, селяни, які виявили свою непокору під час двадцятирічної війни, були відносно вільними. Спроби шляхти їх закріпачити наражалися на опір – загони гайдамаків грабували панські маєтки й не дозволяли польській владі сісти народу на шию. У Карпатському регіоні виник рух опришків. Однак, коли народні повстання розросталися до великих масштабів і загрожували обернутися народовладдям (наприклад, повстання 1768 року, яке увійшло в історію під назвою "Коліївщина"), вони жорстоко придушувалися спільними діями польських і російських військ. Унаслідок такої політики на правому березі Дніпра було знищено безліч храмів, книг, рукописів, архівів, картин; було назавжди втрачено багато шедеврів української ренесансної культури Правобережжя, дух і сутність якої ґрунтувалися на засадах західноєвропейських гуманітарних ідей.

1793 року в результаті поділу Польщі землі Київщини, Брацлавщини й Волині відійшли до Російської імперії. Галичина, Північна Буковина й Закарпаття перейшли під владу династії Габсбургів – тут домінував католицизм, містам надавалося магдебурзьке право, навчання проводилося німецькою і латинською мовами, конституція гарантувала свободу особи, приватну власність, свободу слова і друку, в тому числі українською мовою.

На московських українських територіях ситуація склалася зовсім інша. Під час правління Миколи I імперським намісникам у Малоросії була дана вказівка розпорошити все, що може бути пов'язане з поняттям "Україна". Політично неблагонадійним вважався кожен, хто виявляв цікавість до свого коріння, історії, культури; було заборонено видавати українською книги, навіть тексти до нот. Перекладене українською мовою Євангеліє було оголошене небезпечним і прирівняне до політичної пропаганди. Міністр внутрішніх справ П. Валуєв «роз'яснив», що української мови немає, не було й бути не може – це наріччя є мова російська, лише зіпсована впливом Польщі. Міська інтелігенція поквапилася перейти на російську, в селах про валуєвський циркуляр не чули і продовжували розмовляти українською.

Розділена між Росією й Австро-Угорщиною, Україна була втягнута в Першу світову війну. Обидві імперії не приховували, що у разі перемоги кожна з них має намір заволодіти всією її територією. В цей час українці вкотре були змушені перебувати в окопах по різні боки лінії фронту стріляти один у одного. Однак і Росія, й Австро-Угорщина цю війну програли. Програла її й Україна. Західні її території відійшли до Польщі, Чехословаччини, Румунії.

Петроградський переворот 1917 року Україна сприйняла байдуже – в листопаді-грудні 1917 р. на виборах до Всеросійських установчих зборів за більшовиків проголосувало лише 10% українських виборців. Центральна Рада взяла курс на створення Української Народної Республіки. Не знайшовши порозуміння в Петрограді, керівники УНР налагодили союзницькі стосунки з Францією, Австро-Угорщиною й Німеччиною. Однак діяли вони нерішуче, намагалися (як це властиво українській ментальності!) догодити „і нашим, і вашим”. Більшовикам українці так і не догодили, ті випередили їх у політичній грі, дочекалися слушного моменту і надіслали в Україну війська. Почалася більшовицько-українська війна. Ні українська регулярна армія, що складалася головним чином із селян, ні народний опір – партизанські загони, які проводили зухвалі операції в тилу ворога, не спромоглися протистояти грамотній военній тактиці більшовиків. Українські воєначальники й отамани не знайшли спільної мови і з генералами білої армії: адже одні боролися за незалежність України, інші – за „великую Росію”.

Під час Громадянської війни по обидва боки Дніпра одночасно на кількох фронтах ішли бої різних сил із різними супротивниками – між червоноармійцями й

білогвардійцями, між гетьманцями й петлюрівцями, між денікінцями й петлюрівцями, денікінцями й махновцями, махновцями й червоноармійцями тощо. Під гаслом "Бий білих, поки не почервоніють, бий червоних, поки не побіліють!" українські повстанці воювали "проти всіх", відіграли важливу роль у розгромі Добровольчої армії, але так і не впоралися з військами свого земляка – Троцького.

Українська Народна Республіка проіснувала сім з половиною місяців. Із узурпацією влади більшовиками на території України почалася ера комуністичної шизофренії, яка включала в себе викорчовування з суспільства найкращих інтелектуалів і найбільш працьовитих селян, голодомори 1921–1923 і 1932–1933 років, скасування приватної власності, побудову економіки на утопічних засадах, рабську працю, тотальний страх, розпач, знищення храмів, продаж за безцінь культурних шедеврів, психоз шкідництва, масовий терор і багато чого іншого. Однак ці випробування не зломали дух нації, що пережила за свою історію катаклізми не менші, – відчуття постійної небезпеки для українців архетипічне.

Не виправдовуючи більшовиків, варто відзначити, облаштувавши життя за нелюдськими принципами, вони все ж ліквідували неписьменність, створили умови для навчання в університетах вихідцям із бідних родин (адже інших не залишилося), порівняно з царською Росією надали більше простору для розвитку національних культур. В Україні у 7–10 разів зріс видобуток кам'яного вугілля, залізної руди, значно збільшилося виробництво чавуну, сталі, електроенергії.

1941–1945 р. – це час страшного кривавого випробування. Гітлер зробив усе, щоб підмінити комуністичну шизофренію нацистською. Однак його плани перетворити Україну на "німецьку Індію", багату й дешеву колонію, затріщали по всіх швах під Києвом і розвалилися під Москвою – Сталінградом – Курськом. Мешканці Західної України зустріли німецькі війська хлібом-сіллю, добровільно записувалися в дивізію СС "Галичина". Але переконавшись, що коричневий терор і червоний суть єдині, галичани сформували власні збройні сили – Українську Повстанську Армію, метою якої була боротьба за незалежну Україну як проти гітлерівської Німеччини, так і проти сталінського Радянського Союзу. По суті, на Західній Україні відбувалась і Друга світова війна, і війна громадянська – українці знову стріляли один в одного.

Радянський Союз у Другій світовій війні переміг. Перемогла в ній і Україна. Ціна, заплачена за перемогу, надзвичайна. Однак за цю жертву радянські люди отримали чимало. Насамперед – менталітет переможця. Крім того, багато людей, які пережили окупацію, позбулися ідеологічної зашореності і почали розуміти безглуздість сталінського режиму. Солдати, які опинилися за кордоном, побачили в Європі не тільки смерть і руїни, а і європейський спосіб життя.

Після війни Україна (точніше УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка) швидко постала з руїн. Вона отримала німецькі промислові технології, їй було повернуто землі Закарпаття, Волині, Галичини, Буковини – багатівіковий процес об'єднання українських територій набув логічного завершення.

Страх перед бацилами свободи підштовхнув Сталіна до нових репресій – знову потягнулися ешелони в Сибір, виселялися зі споконвічних територій цілі народи, придушувалися будь-які прояви інакомислення, наглухо зачинилася "залізна завіса". Україні було завдано третього удару голодом, під час якого зерно за демпінговими цінами відправлялося в "країни народної демократії". Ідеологія та цензура затягли зашморг на шиях письменників, композиторів, режисерів, художників. У середині 50-х років військам КДБ удалося остаточно придушити народний збройний опір на Західній Україні. Смерть Сталіна зупинила падіння країни в безодню. Зважившись на мужній вчинок – оприлюднення даних про звірства партійної верхівки й НКВД, Микита Хрущов шоковою терапією взявся лікувати радянський народ від сталінської параної.

У 60-і роки по всій країні почав ширитися рух морального опору чинному державному устрою. Чимало людей визнали для себе неприйнятним борсатися в ідеологічному бруді й відкинули стандарти комунізму. Нове покоління почало відстоювати право на власне розуміння життя – як ніколи зросла популярність поетів, письменників, бардів, художників-авангардистів, з'явився самвидав.

У 70-ті роки, у період "застою", Радянський Союз нагадував велетенський хутір, у якому життя текло спокійно й розмірено. Соціалізм орієнтувався на "торжество бідних", 85% економіки працювало на вдосконалення засобів убивства, десь щось будувалося, щось запускалося. Радянські люди імітували роботу, відвідували театри, стояли в чергах, шукали в магазинах "що викинули", ходили в гості, відзначали як комуністичні, так і церковні свята, десятиліттями чекали "виділення" нової квартири, опускали у виборчу урну бюлетень, в якому стояло лише одне прізвище, й марили, як би чкурнути на Захід. У країні панував дефіцит усього – ковбаси, сірників, шнурків... Навіть найпопулярніші артисти тупцювали в підсобках директорів магазинів із проханнями "уступити" пару імпортних черевиків, палку сухої ковбаси або пляшку шампанського. Вожді харчувалися окремо (треба ж!) і закликали "маси" не перейматися своїм дрібним міщанським добробутом.

Добробут влада "масам" дати ніяк не могла. А тому весь час хвалилася майбутнім. У всіх сферах життя процвітали лицемірство й брехня. Могутня радянська бюрократія різноманітно й винахідливо нехтувала людськими правами, демонструвала взірць хамсько-зневажливого ставлення до людини.

У школі учнів готували до вступу у виш, а ті, хто йшли на виробництво, вважалися невдахами. У 1970 р. в СРСР на кожні 54 особи населення припадав один студент – набагато більше, ніж у країнах Західної Європи. Однак пуття з цього було мало – коефіцієнт корисної дії і розумової, і фізичної праці в Радянському Союзі залишався катастрофічно низьким.

До середини 80-х років стало остаточно ясно, що комуністична влада ніколи не створить своєму народові таких умов, які хоча б віддалено нагадували життя людей Заходу. Грандіозний експеримент із виведення нової людини – Homo Sovieticus – з тріском провалився.

"Перебудова" розбурхала сонний хутір і перетворила його на стривожений вулик. Масово зупинилися неконкурентоспроможні виробництва, луснули дуті цінності та інфантильні ідеали соціалізму.

Радянський Союз розпався. 1 грудня 1991 року на референдумі з питання незалежності України 90,3 % її мешканців проголосували – "за".

Держава нарешті отримала незалежність. Однак чуда не сталося – у XXI століття Україна ввійшла економічно зруйнованою країною. Виробництво катастрофічно зменшилось, основні фінансові потоки розподілили між собою кілька новоспечених мафіозних кланів. «Україна – не Росія» проголосив у своїй книзі президент Леонід Кучма. Але це не надто відповідало дійсності – на той час Україна все ще залишалася «Росією».

У грудні 2004 року вибухнула Помаранчева революція. Українці не стали терпіти брехню і приниження з боку влади й обрали, всупереч планам бандитського олігархату, шлях розвитку суспільства в напрямку Європейської цивілізації.

З одного маху знищити мафіозну гідру не вдалося. Українці вимушені були нанести їй другий удар – в 2013 – 2014 рр. під час Революції Гідності.

У Кремлі відновлення України сприйняли як особисту поразку. Адже своїм прикладом українці продемонстрували, що можна облаштовувати життя громадян, користуючись демократичними, соціальними і просто людськими цінностями. Щоб не дозволити Україні набути розквіту й добробуту, Росія ввела в Україну свої війська. Для ліквідації такого суб'єкта, як держава Україна, президент Росії спробував організувати в Україні тотальний хаос, у наслідок якого він отримав би можливість долучити до Росії Східні й Південні українські території. Однак неочікувано для Москви, та й, можливо, для самих українців, погано забезпечені українські збройні формування дали рішучу відсіч російській військовій машині. Україна вистояла.

Який шлях обере Україна надалі – залежить від самих українців. Але назад, безперечно, вона не повернеться.

Інтерв'ю



Про сучасний український менталітет ми зробимо висновки у розділі «Мозаїка української душі». Але щоби цю мозаїку скласти, ми маємо зануритись в традиції та звичаї українців XIV–XIX століть. Розпитаємо про це компетентних дослідників. Ми б могли зупинити свій вибір на багатьох експертах. Однак обмежимося трьома, достовірність спосереджень яких сумнівів не викликає.

Наші співрозмовники:

Гійом Левассер де Боплан, французький інженер і картограф, який служив у складі війська польського в 1630 –

1647 р. на українських теренах.

Микола Васильович Гоголь, письменник.

Василь Петрович Милорадович (1846 – 1911), етнограф, дослідник народного побуту, автор публікації "Життя-буття лубенського селянина".

– Добродії, почнімо з того, що являли собою "українські" землі після навали татар.

Микола Гоголь:

– *Тяжкого XV сторіччя весь прадавній південь, покинутий своїми князями, було спустошено й випалено доценту ненастанними наскоками монгольських хижаків.*

– Як же тоді жили люди?

Микола Гоголь:

– *Не зводили ні фортець, ні замків, а просто, абияк ліпила собі людина солом'яне житло на годину, бо кожне думало: навіщо марнувати працю і гроші на хату, коли не сьогодні, то завтра набіжить татарин і спалить усе доценту.*

– І це, напевно, зломило людський дух.

Микола Гоголь:

– *Утративши все – оселю й покрівлю, зробився тут відчайдушним чоловік.*

– Відчайдушним?

Микола Гоголь:

– *На пожарищах, перед лицем хижих сусідів і повсякчасної небезпеки, оселявся він на місці й зникав дивитися їм просто у вічі, забувши навіть, чи є на світі щось таке, чого б він злякався.*

– Тоді, як нам відомо, виникло козацтво.

Микола Гоголь:

– *Всі перевози, яри та байраки, всі зручні місця засіялися козаками, що їм і ліку ніхто не знав.*

– Просто у степу? Ви ж, Миколо Васильовичу, сказали, що землі "було випалено доценту".

Микола Гоголь:

– *Тоді увесь наш південь, увесь той простір аж до самого Чорного моря був неторканою зеленою пустелею. Ніколи плуг не переходив незмірними хвилями дикої рослинності. Самі лише коні, ховаючись у ній, мов у лісі, витолочували її. Нічого у природі не могло бути кращого за степ. Уся поверхня землі була немов зелено-золотий океан, по якому бризнули мільйони різнобарвних квіток.*

– Згодом козаки облаштували Запорозьку Січ. Що вона собою являла?

Микола Гоголь:

– *Уся Січ була якимсь надзвичайним явищем: це було безнастанне бенкетування, учта, що галасливо почалася й загубила свій кінець. Дехто, правда, брався за ремесло, інші тримали крамнички й крамарювали; але переважна більшість гуляла з ранку до вечора.*

– Про це, будь ласка, детальніше.

Микола Гоголь:

– Це загальне бенкетування мало в собі якийсь чар. Не було це якимось збіговиськом гультяїв, що напиваються з горя, – ні, це було просто якесь шалене буяння веселощів. Кожен, хто сюди ускочив, тут же забував і покидав усе те, що його колись цікавило. Він, можна сказати, чхав на своє минуле і безжурно віддавався волі й товариству таких, як і він самий, гульвіс, що не мали ні рідні, ні кутка, ні сім'ї, окрім вільного неба й вічного бенкету душі своєї. Це витворювало ту шалену веселість, що не змогла б зародитися ні з якого іншого джерела.

– Запорожці були людьми не лишень безтурботними та веселими, але й, кажуть, гарними оповідачами.

Микола Гоголь:

– Оповідки й теревені, які чулися серед цієї юрби, що ліниво відпочивала на землі, були часто такі смішні й дихали такою силою живої оповіді, що треба було мати холоднокровну поставу запорожця, щоб, слухаючи все це, зберігати на обличчі байдужу міну, не зморгнувши й вусом, – прикметна риса, якою й досі відрізняється від інших братів своїх південний слов'янин.

– Тобто козаки пили-гуляли, але розуму в горілці не топили.

Микола Гоголь:

– Веселість була п'яна, галаслива, а проте не був то чорний шинок, де спотвореними веселощами забувається чоловік.

– Але ж їм постійно загрожувала небезпека.

Микола Гоголь:

– У них були безпечні, ніким не вартовані кордони, на підході до яких татарин витикає часто свою метку голову й суворо без руху зирив турчин у зеленій чалмі своїй.

Гійом де Боплан:

– Вони часто, майже щороку, здійснюють наскоки, завдаючи великої шкоди туркам. Не раз вони спустошували Крим, який належить татарам, і навіть доходили до Константинополя, де винищували все вознем і мечем; а потім верталися з багатою здобиччю і полоненими, переважно дітьми.

– Навіщо їм полонені діти?

Гійом де Боплан:

– Вони тримали їх біля себе для різних послуг або ж дарували можновладцям свого краю.

– А дорослі?

Гійом де Боплан:

– Ніколи не лишають собі літніх людей, хіба що вважають їх настільки багатими, що можуть сподіватися на якийсь викуп.

– Вважається, що козаки були відважними моряками.

Гійом де Боплан:

– Вони на диво щасливо перетинають море у своїх невеликих власноруч змайстрованих човнах.

– А за що їх цінували в Європі?

Микола Гоголь:

– Усім відомо вже з історії, як козацька безнастанна боротьба і невсипуще життя порятували Європу від бусурменських наскоків, які загрожували їй руйною. Королі польські зрозуміли, чого варте козацтво і яку може дати користь така войовнича вартова сила. Вони потурали йому й улесливо шукали з ним згоди. Під їхньою, хоч і далекою, владою гетьмани, з-поміж козаків таки обрані, едали околиці й курені в полки та належні округи.

– Ви маєте на увазі реєстрових козаків?

Микола Гоголь:

– Окрім козаків реєстрових, що мали собі за повинність ставати до лави під час війни, можна було кожної пори, у великій потребі, набрати силу-силенну охочих. Всякий являвся на коні і при зброї, і за два тижні набиралося таке військо, якого не набрати жодній рекрутчині. Похід кінчався – усі вояки розходилися по луках та ланах, на дніпровські перевози – ловили рибу, торгували, варили

пиво і всі були вільними козаками.

– Якою була воєнна тактика запорожців?

Микола Гоголь:

– *Усі знали, що нелегко мати справу з буйним, гартованим у вічних битвах людом, відомим під назвою Запорозького Війська, яке у свавільному на око безладі зберігало доладно обміркований лад.*

Гійом де Боплан:

– *Вони відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать. Найбільш уміло і майстерно вони б'ються в таборі, під захистом возів. Кілька разів я зустрів у степах татар, їх було понад 500, і вони напали на наш табір, але нічого не могли вдіяти, хоча й було зі мною лише 50 чи 60 козаків... Уміють також воювати на морі, але в сідлі тримаються не найкращим чином.*

– А ви, Миколо Васильовичу, теж вважаєте, що козаки були недосконалими вершниками?

Микола Гоголь:

– *Вони вчиняли наскоки на п'ятьох тисячах коней.*

– А взагалі, запорожці були жорстокими?

Микола Гоголь:

– *Дибом стало би нині волосся від тих страшних ознак лютої напіддикого століття, які пронесли скрізь запорожці. Побиті діти, обрізані груди в жінок, здерта шкіра з ніг до колін у випущених на волю, – словом, щедрою рукою відплачували козаки давні кривди...*

– Скажіть, добродію, навіщо потрібна була ця жорстокість? Чому взагалі розпочалася війна з Польщею?

Микола Гоголь:

– *Сто двадцять тисяч козацького війська з'явилося на межах України. Це вже була не якась там мала частина чи загін, що ходив на здобич або навздогін за татарами. Ні, це повсталася вся нація, бо не вистачило вже терпцю в народі, – повсталася, щоб помститися за порушення правом своїм, за ганебне приниження звичаїв своїх, за зневагу віри предків і святого обряду, за глум над церквами, за свавілля чужоземних панів, за гніт, за унію, за ганебне панування жидівства на християнській землі – за все, що накопало з давніх-давен на душі і розпалювало сувору зненависть козаків.*

– Миколо Васильовичу, як ви розцінюєте підсумок народного повстання – як перемогу чи як поразку?

Микола Гоголь:

– *На літописних сторінках відображено докладно, як утікали польські загони з визволених міст, як поперевишувано немилосердних жидів-орендарів; який недолугий був коронний гетьман Микола Потоцький зі своєю незчисленною армією супроти цієї незборимої сили; як, розбитий, гнаний, перетопив він у невеликій річці найкращу частину свого війська; як оточили його в невеличкім містечку Полоннім грізні козацькі полки і як у великій скруті польський гетьман запрягнувся, що король і уряд уважать волю козаків і повернуть їм усі колишні права й привілеї.*

– Запорожці йому повірили?

Микола Гоголь:

– *Не такі були козаки, щоб піддатися на те: знали вони вже, що таке польська присяга.*

– Виходить, Потоцького вони не помилували.

Микола Гоголь:

– *Врятувало його православне духовенство, що було в містечку. Коли вишли назустріч усі попи в ясно-золотих ризах, з образами й хрестами, а поперед сам архиєрей з хрестом у руці і в пастирській митрі, всі козаки поставали навколішки й поскидали шапки. Ні на кого б вони на той час не зважили, навіть на самого короля; але стати проти своєї церкви християнської не посміли і зважили на духівництво.*

– Як, утім, козаки обійшлися з Потоцьким?

Микола Гоголь:

– *Згодився гетьман разом із полковниками відпустити Потоцького, взявши з нього святу присягу дати волю всім християнським церквам, забути давню ворожнечу й ніякої кривди козацькому війську не чинити.*

– От бачите, все ж запорожці були не надто агресивними. Вони вирішили для себе, що...

Микола Гоголь:

– *Що в трьох випадках завжди треба братися за шаблю, а саме: коли комисари не поважали старшину і стояли перед нею, не скинувши шапки; коли глумилися над православною вірою й не шанували прадідівських звичаїв і, нарешті, коли ворог був бусурмен чи турчин.*

– Добродії, подайте, будь ласка, психологічний портрет запорожця. Поляки вважали, що єдине його заняття – розбій. Це правда? Невже, крім військової справи, він мало що вмів?

Микола Гоголь:

– *Не було такого ремесла, що його не знав би козак: накурити горілки, спорядити воза, натерти пороху, справити ковальську, слюсарську роботу, а на додачу – загуляти, щоб аж небу було душно, пити й гуляти так, як уміє тільки козак, – усе було йому до снаги.*

– А ви, пане Боплане, якими бачите запорожців і, взагалі, українців?

Гійом де Боплан:

– *Серед цих козаків взагалі трапляються знавці усіх ремесел... Усі вони добре вміють обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати всілякі м'ясні страви, варити пиво, хмільний мед, брагу, оковиту тощо.*

– Ну, варити оковиту, це звичайно.

Гійом де Боплан:

– *Натомість не думаю, щоб знайшовся на землі народ, який міг би зрівнятися з ними щодо вживання напоїв. Вони ніколи не бувають настільки п'яними, щоб не могли розпочати знову пити.*

– Навіть у походах?

Гійом де Боплан:

– *Коли перебувають у військовому поході чи задумують якесь важливе діло, дотримуються надзвичайної тверезості. Коли знайдеться між ними в поході якийсь пияк, отаман одразу ж наказує викинути його в море.*

– Миколо Васильовичу, це так?

Микола Гоголь:

– *Коли хто в поході нап'ється, то нема на нього ніякого суду, хоч хто він був. Як собака, буде він застрелений на місці й кинутий без усякого поховання на поталу крукам, бо п'яниця в поході не гідний християнського похорону.*

– Поляки називали козаків крадіями.

Микола Гоголь:

– *Коли козак прокрався, це вважалося ганьбою всьому козацтву. За такий вчинок прив'язували його на майдані до стовпа й клали кия, щоб кожний гладив його тим києм від щирого серця. Того, хто, напозичавшись, не хотів платити, прив'язували ланцюгом до гармати, і там він сидів доти, доки хтось із товариства не зважувався його викупити, заплативши за нього борг.*

– Гетьманів запорожці вибирали зі свого ж середовища. І що, їм корилися?

Гійом де Боплан:

– *Козаки йому дуже послухні і називають свого отамана їхньою мовою гетьманом. Влада його абсолютна, він має право стинати голови і карати на палі тих, хто провинився.*

– Як же його свавілля витримували гордовиті козаки?

Гійом де Боплан:

– *Гетьман має бути надзвичайно розважним, а при зустрічі з ворогом чи в непередбачених ситуаціях мусить виявити увесь свій хист і сміливість. Бо ко-*

ли трапиться йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана. За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили свої дні.

– У такому випадку, його владу диктатурою не назвеш.

Гійом де Боплан:

– Гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради.

– Загалом, козаки – селяни-втікачі, так?

Микола Гоголь:

– Вони самохіть, без чийогось примусу, кидали своїх батьків та матерів і тікали з батьківських хат; тут мали притулок і ті, яким уже лоскотала шию мотузка і які замість кістлявої смерті побачили життя. Сюди прибували й ті, які через широку натуру ніколи не могли вдержати в кишені ані шеляга. Тут були всі бурсаки, що не витерпіли академічної пози і не винесли зі школи жодної букви; але разом із ними тут були й ті, які знали, що таке Горацій, Цицерон і Римська республіка. Тут було багато й старшини, що потім відзначалася в королівському війську.

– На Січ приходили й ті, хто знав, хто такий Горацій?

Микола Гоголь:

– За тих часів вплив польщизни пішов уже й проміж українську шляхту. Багато вже було таких, що переймали польські звичаї: заводили розкоші, пишну обслугу, соколів, ловчих, обіди, палаци. Вся значна старшина вважала своїм найпершим обов'язком віддавати своїх дітей у науку.

– І батько ставив синові умову...

Микола Гоголь:

– Що він довіку не побачить Запорожжя, якщо не вивчиться в академії.

– Козак був, безумовно, людиною фізично сильною. Інакше який із нього воїн...

Микола Гоголь:

– Весь був він створений на бойове завзяття і відзначався грубою щирістю своєї вдачі. Моторно і влучно стріляли в ціль, перепливали Дніпро проти течії – вчинок, за який молодика врочисто приймали до козацького коша.

– А ви, мсьє Боплан, що можете додати про козаків?

Гійом де Боплан:

– Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод. Козаки високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі; цим особливо хизуються, награвувавши його в своїх сусідів; а звичайно натягають на себе досить жалюгідне вбрання.

Микола Гоголь:

– Ця дивовижна республіка була потребою саме того часу. Охочі до військового життя, до золотих келихів, коштовної парчі, дукатів і реалів повсякчас мали змогу знайти собі тут роботу. Лише ті, хто упадає за жінками, не могли знайти тут нічого, бо навіть у присіччі не сміла з'являтися жодна жінка.

– Миколо Васильовичу, ви згадали, що на Січі було багато тих, хто не спроможний утримати в кишені ані копійки. Але щось же дзенькало в їхніх кишенях після походів?

Микола Гоголь:

– Рідко в кого з них не було де-небудь закопано добра – срібних кухлів, коряків та наручнів – під очеретами на дніпрових островах, щоб не довелось татаринів знайти його, коли б ненароком трапилося йому нападати несподівано на Січ. Але не легко було б татаринів знайти його, бо вже навіть сам хазяїн почав забувати, де він його закопав.

– Запорожці були щедрими, чи, як то приписують українцям, скупенькими?

Микола Гоголь:

– Запорожці ніколи не любили торгуватися, а скільки рука вийняла з кишені грошей, стільки й платили. А вже скільки кожний з них пропив і прогуляв добра, що й не полічити його, – іншому стало б на цілий вік. Все гаяли по-козацькому, частуючи весь люд та наймаючи музик, щоб веселилося все, що живе на світі.

– А коли й останнє пустять за вітром? Що тоді?

Микола Гоголь:

– *Трощили крамнички і брали задарма.*

– Схоже, на майбутнє їм було начхати.

Гійом де Боплан:

– *Нема також серед християнських народів подібного народу, який так мало дбає про завтрашній день.*

Микола Гоголь:

– *На що здатна одна тільки сама слов'янська натура – широка й могутня натура супроти інших – як те море супроти маловодих річок.*

– Панове, ми чимало надали уваги запорожцям. Поговоримо про українців взагалі. Чим ви можете пояснити властиву їм безтурботність?

Гійом де Боплан:

– *Із родючих земель вони збирають стільки зерна, що часто не знають, що з ним робити... Озера до того переповнені рибою, що незліченна кількість її, стиснута в цій стоячій воді, гине. Звідси і їхні лінощі; вони беруться до роботи лише тоді, коли притискає їх біда.*

– Себто працювати, мсьє Боплан, українці не любили.

Гійом де Боплан:

– *З них досить, коли мають щось з'їсти і випити.*

– А ви, пане Милорадовичу, як вважаєте?

Василь Милорадович:

– *До схід сонця поснідавши, господар із косарями йдуть або їдуть на косовицю. Господиня та її доньки підправляють стіни хати після кожної зливи й, крім того, білять зовні тричі протягом року: до Світлого Свята, Трійці й Покрови.*

– Із вашого багатого досвіду, панове, чи можна назвати українців інтелектуалами? Адже далеко не всі вони Горація читали без словника.

Василь Милорадович:

– *Думки малороса часто перевищують його побут і освіту.*

Гійом де Боплан:

– *Вони кмітливі і проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів. Одне слово, усі вони досить кмітливі, але саме в тих справах, які вважають для себе корисними й необхідними, головним чином, що пов'язане з їхнім селянським життям.*

– А яку, мсьє Боплан, в українців ви можете відзначити, на ваш погляд, найгіршу рису?

Гійом де Боплан:

– *Ці люди недовірливі, зрадливі, підступні, зв'яються їм можна лише з великою обережністю.*

– Чи часто українці хворіли?

Гійом де Боплан:

– *Вони відзначаються міцним здоров'ям. Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість із них гине на полі слави. Бачив я хворих козаків, у лихоманці, які замість уживати якихось ліків брали півзаряду гарматного пороху, змішували його навпіл з горілкою і все це випивали; а далі клалися спати, щоб уранці прокинутися зовсім здоровими. Неодноразово бачив, як козаки, поранені стрілами, перебуваючи далеко від хірургів, замазували свої рани землею, замоченою власною слиною; це виліковувало їхні рани, ніби найкращий бальзам. Отже, у цій країні, як і в багатьох інших, дотепна вигадка породжується самим життям.*

– Добродії, що ви можете сказати про українських дівчат?

Гійом де Боплан:

– *Серед них мені траплялося бачити такі гарні обличчя, які навряд чи можна знайти в цілій Польщі.*

– О, так! Як вони знаходили наречених? Самі, або за них це робили батьки?

Василь Милорадович:

– Воля дівчини у виборі чоловіка має вирішальне значення; у разі незгоди батьків, дівчина таємно тікає й одначе виходить заміж. У цьому випадку вона ризикує не одержати посагу.

– Навіть так? Що ж, любов здатна на все.

Микола Гоголь:

– Ні, пани-браття, так любити, як козацька душа, – любити не тільки розумом чи ще чим, а всім, що дав тобі Бог і що тільки є в тобі, – еге! Ні, так любити ніхто не може!

Гійом де Боплан:

– Тут, на відміну від звичаїв і традицій інших народів, дівчина першою сватається до парубка, якого собі сподобала... Бачив [я], як дівчата сваталися до парубків, і часто їм це вдавалося.

– Цікаво, цікаво... Амазонки поводитися так само. Й ранні слов'янки.

Василь Милорадович:

– Пращури українців повинні були пережити різні форми родини, починаючи з матріархальної.

– А в чому сутність української матріархальної родини?

Василь Милорадович:

– Сутність полягає в установленні походження за матір'ю, тому що в груповому шлюбі батьківство можна визначити достовірно лише в деяких випадках, материнство ж завжди очевидне... Матріархат залишив досить виразні сліди в малоруській родині.

– Однак до невістки батьки нареченого чомусь рідко ставилися дружелюбно.

Василь Милорадович:

– На невістку намагаються звалити всю домашню роботу: вона варить, пече, прибирає. Одним словом – вона справді робоча сила.

– Чим ви це можете пояснити?

Василь Милорадович:

– Можливо, на принижене становище невістки в домі впливають і віддалені спогади про патріархат із відповідними для цього щабля розвитку родини умиканням і купівлею жінок.

– Он як. Так, народна пам'ять чіпка. А яка, на ваш погляд, українська жінка за характером?

Василь Милорадович:

– І. С. Аксаков дає про неї такий відгук: "Природна грація, вишуканий смак, художнє мислення, витонченість, доведена до неможливого в почуттях, – усе це однаково властиво всім малоросіянкам і затуляє недолік освіти". Українка рівноправна, часто відбирає верховенство в домі. Будь-яка жінка не позбавлена зазначених якостей: вона мила, привітна, скромна, трохи мрійлива, любить наспівувати сумні пісні.

– Як же козак міг терпіти верховенство в домі жінки?

Василь Милорадович:

– Стосунки чоловіка й жінки часто бувають досить добрими, що залежить насамперед від відшліфованого століттями народного характеру. Річ у тому, що український характер розумовий, а не емоційний. У ньому переважає спокій, стриманість, здатність обміркувати, виважити свій стан.

– Однак розлучення все ж були.

Василь Милорадович:

– Майже ніколи чоловік і жінка не розбігаються назавжди. Погулявши рік і більше, жінка сама проситься додому.

– Отакої... І як її зустрічав чоловік?

Василь Милорадович:

– Скритність і гордість змушують придушувати сімейні неприємності в самому зародку, не допускаючи їхнього поширення.

– Майже кожний український чоловік час від часу йшов на Січ. Як до

цього ставилася його жінка?

Микола Гоголь:

– Вона бачила свого чоловіка два-три рази на рік, а тоді кілька років не мала про нього навіть звістки. За тих часів соромно й ганебно було думати козакові про жіночі втіхи, не покуштувавши битви.

– А коли чоловік вертався додому?

Микола Гоголь:

– Вона терпіла наругу, навіть стусани, ласку бачила тільки з милості; вона була якась дивна істота серед цієї громади нежонатих лицарів, яким гуляще Запорожжя надавало суворого чару. Все кохання, всі почуття, все, що тільки є в жінки ніжного, – все обернулося в неї на одне материнське почуття. Вона гаряче, палко, слізно, як степова чайка, звивалася над своїми дітьми.

– В українській родині радше чекали народження сина чи дочки?

Василь Милорадович:

– Якщо батькові більше бажаний син як помічник, то матері з тієї ж причини бажаніша дочка.

– Миколо Васильовичу, наостанок дозвольте особисте запитання. Ви ким себе особисто вважаєте, українцем чи росіянином?

Микола Гоголь:

– Сам не знаю, яка в мене душа, хохлацька чи руська. Знаю тільки те, що ніякої би не дав переваги ні українцю перед росіянином, ні росіянинові перед українцем. Обидві природи занадто щедро обдаровані Богом, і як навмисно, кожна з них порізно містить у собі те, чого немає в іншій, – явний знак, що вони повинні доповнювати одна одну.

– Ви багато подорожували по Європі, зустрічалися з людьми. Яке ваше ставлення до європейців? Чим вони, по-вашому, відрізняються від нас?

Микола Гоголь:

– Бачиш – і там люди! Також Боже сотворіння, і розбалакаєшся з ним, немовби зі своїм; а коли дійде до того, щоб вилити йому душу, – бачиш: ні! І розумні люди, та не ті; немовби й такі люди, та не такі!

– Ой, Миколо Васильовичу, знаєте, як зараз усе змінилося! Швидше за все, ви й про нас би сказали: "немовби й такі люди, та не такі!"

Микола Гоголь:

– Знаю, погано тепер повелось на землі нашій. Переймають чорт зна які бусурманські звичаї; цураються свої мови, свій зі своїм не хоче розмовляти; свій свого продає, як продають бездушну тварину на торговельному ринку. Ласка чужого короля, та й не короля, а якого-небудь паскудного магната дорожча їм від усякого братерства.

– Ви вважаєте, все безнадійно? От, обираємо нових президентів, прем'єрів. Як думаєте, вони про країну подбають?

Микола Гоголь:

– Але навіть в останнього падлюки, хоч би який він був, хоч би весь запаскуджений у сажі й низькопоклонстві, є й у того, братці, хоч крихта почуття до свого краю. Й прокинеться воно коли-небудь, і вдарить він, бідолашний, об поли руками, схопить себе за голову, і прокляне він голосно підле життя своє, готовий муками розплачуватися за ганебні діла.

– Щиро дякую, Миколо Васильовичу, й вам, добродіі, за ваші змістовні відповіді¹.

А зараз розглянемо інші аспекти, які допоможуть нам зробити висновок, що ж, власне, являє собою український менталітет.

¹ „Відповіді” Г.Л. де Боплана взято з його дослідження „Опис України” ("Description d'Ukraine") в перекладі з французької Я.І.Кравця; „відповіді” Миколи Гоголя – за повістю „Тарас Бульба” на основі редакції Івана Малковича та Євгена Поповича перекладу Миколи Садовського.

Етнічні особливості

Національність

Антропологічна будова українця відображає ті етно-генетичні процеси, які проходили на його території протягом останніх тисячоліть. Загалом, він є типовим представником європеїдної раси, займає проміжну ланку між північним і південним європеїдом, більше наближений до останнього.

За даними морфологічних досліджень, основна лінія спадковості в Середньому Подніпров'ї виглядає так: племена епохи бронзи – скіфи – населення Черняхівської культури – Київська Русь – сучасний українець. У Поліссі й на Волині фіксується наявність балтського компонента, у Карпатах – кельтського. Відчутний і вплив скандинавів. Так, наприклад, селекціонери нацистської Німеччини "були розчаровані", виявивши серед українців занадто багато, на їхню думку, особистостей "арійської" зовнішності – світловолосих, блакитнооких, тонкошкірих. Монголоїдна домішка в усіх регіонах України досить незначна.

Незважаючи на те, що на генотип українців вплинули також фракійці, греки, угри, євреї, вірмени, хозари, поляки, росіяни й ще зо два-три десятки народів, учені констатують, що, втім, в антропологічному сенсі українці все-таки більш-менш однорідні і не поступаються однорідністю, скажімо, італійцям або французам.

Відповідь на питання, з якого часу варто починати відлік формування власне української нації, суперечлива. Більшість дослідників дотримуються точки зору, що цей процес, імовірно, почався в XIV столітті. Звісно, нашої ери. Або й пізніше. Адже незадовго до повстання Богдана Хмельницького комісія польського сейму видала акт під назвою "Настановлення для вгамування *руського народу*". У цьому немає нічого дивного: в той час русами, русинами, руськими називали мешканців не московських, новгородських або суздальських територій, а саме українських. Українці ніколи не погоджувалися із крадіжкою в них назви "Русь". Тарас Шевченко у своїх творах жодного разу не вживає слово "Росія", натомість завжди пише про "Московщину".

Хай там як, а наприкінці XVII – початку XVIII століття "українство" ототожнювалося з козацтвом – письмові джерела цього часу фіксують численні словосполучення "козацький руський народ", "козацька мова". Першу карту, в якій згадується Україна, склав Гійом Левассер де Боплан у 1650 році. Побутує думка, що в той час на цій території проживало 98% українців. Після входження України до складу Російської імперії в її південно-східні регіони було спрямовано величезну кількість переселенців, які осіли в містах і їх русифікували. Так, у XVIII столітті населення однієї лише Слобожанщини, інтенсивно заселене росіянами, зросло в чотири рази.

Своєю чергою, царський уряд масово переселив українців на Кубань, Північний Кавказ, Далекий схід, у Поволжя, Казахстан, Сибір, що, безумовно, сприяло українізації цих територій.

До початку XX століття населення Києва й інших великих міст наполовину складалося з росіян. Села ж етнічно залишалися українськими. 50% жителів Одеси становили євреї, котрі також компактно мешкали в містах і містечках Буковини, Галичини, Житомирщини й інших регіонів.

Особливий статус в Україні має Крим, місце, яким комуністичний режим нагороджував кращих своїх "орлів" – відставників Червоної Армії та КДБ. Вони завжди радо вели боротьбу з усім українським, для них – буржуазно-націоналістичним. Б'ються вони з цим ненависним їм «чудовиськом» і зараз.

Заведено вважати, що сьогодні в Україні мешкають представники 135-ти національностей. Однак за нормами міжнародного права, якщо ти є громадянином цієї країни, заповнюючи, наприклад, анкету для одержання візи, у рядку "Nationality" ти маєш написати – "Ukrainian". І юридично, і фактично жодного утиску національної самоідентифікації в цьому немає – абсолютна більшість громадян

України, які розмовляють в побуті російською мовою, ототожнюють себе не з росіянами, а з українцями, дедалі частіше віддають дітей в українські школи і воюють на боці України з російськими найманцями. До речі, до захоплення Донбасу про російськими збройними угрупованнями у Донецькому музично-драматичному театрі на україномовних виставах завжди були аншлаги.

Мова

Тривалий час вважалося, що формування української мови почалося тоді, коли від якоїсь давньослов'янської відбрунькувалися нові діалекти. На думку деяких лінгвістів, це трапилось після монгольської навали або на одне-два століття пізніше.

Точка зору інших дослідників протилежна. До українських теренів долучилася добра сотня етносів, які залишили тут не лише свої гени, а й свої мовні звороти. Ми вже згадували слова, які збереглися в українській мові від "трипільців". Багатий мовний спадок лишили по собі й інші народності: наприклад, стародавні греки «подарували» українцям такі слова, як *півень, співати, галасувати, Купала, левада, троянда, халепла*¹; скіфи й сармати – *бог, дбати, тривати, борщ*; кельти – *будинок, нудити, цап, бруд, лютий, сокира, сало*; готи – *хліб, хлів, скотина, мито, князь*. Гуни, хозари залишили українцям такі слова, як *халява, табір, шатро*; угорці – *куліш, гуляш, кучма, гайдамака*; литовці – *кирпатий, нишпорити, гаразд, пелька, ремесло*; євреї – *гвалтувати, мордувати, мозоль*; німці – *друкувати, ліхтар, скарга, пляшка, фартух, шафа, шпальта, штурвал, дякую, мусиш* та інші. А польських і російських слів стільки, що й не перерахувати.

Подивімося, точніше послухаймо, чим українська мова відрізняється від інших. Вважається, що вона – м'яка, неспішна, мелодійна, добре лягає на музику. Ніхто не сплутає її з муркотінням французької, нявканням китайської, з чіткою німецькою, шиплячою польською, кострубатою угорською, з піднесено-урочистою латинською, холодною фінською або «міцною» російською. Хоча...

Чи дійсно українська мова така вже "співуча"? Справжня – поза всяким сумнівом. Але не та, яку зазвичай можна почути на радіо й телебаченні. Переважна більшість українських журналістів, спортивних коментаторів, політиків, розмовляючи нібито українською, насправді гомонять на тій мові, на якій вони спілкуються в побуті – російською, вживаючи українські слова, "запаковані" в російську вимову. Тому іноземець може й не помітити різниці між "телевізійною" українською та російською мовами.

А з якою мовою іноземець переплутає українську?

З італійською – ці мови найбільш близькі за енергетикою, вібраціями, емоційністю звучання, співучістю і красою.

Побут

На противагу багатьом іншим народам, зокрема й тим, які живуть по сусідству – угорцям, туркам, болгарам – український етнос викристалізувався у власному географічному ареалі. Природне середовище й щедрий ґрунт, безсумнівно, відбилися в його ментальних рисах. Ставлення селянина до землі межує з її обожнюванням. Для українця земля – Мати, клятва землею була найсвятішою. Навіть небо уявлялося йому нивою, а зірки – отарою овець.

Землеробський спосіб життя і благодатна природа сформували українця людиною простою й сентиментальною. Традиційно невибагливі в побуті, українці забарвлюють своє оточення яскравими кольорами – хатинка охайна і свіжопобілена, поруч – вишневий садок, на грядках – квіти. Посуд простий, але життєрадісний. В українській народній кераміці, у вишивках, візерунках килимів і писанок і дотепер відчутні декоративні мотиви Трипільля. Віє оптимізмом від полтавської ке-

¹ На думку доктора філологічних наук професора Олександра Пономаріва, в сучасній українській мові налічується понад 10.000 слів грецького походження.

раміки XIX століття, виробів Києво-Межигірської фаянсової фабрики, керамічного посуду косівських майстрів Івано-Франківської області, умільців Київщини й інших регіонів. Національне вбрання – мистецький витвір, прикраса будь-якого свята або весілля.

Особистість – суспільство

Українець – людина групи, колективу. Але в його середовищі колектив над особистістю ніколи не домінував. Приватні інтереси в Україні завжди стояли над громадськими. Особисті права українця впродовж усієї його історії не були захищені від будь-якої сваволі, тому він змушений був покладатися лише на свої сили й, що істотно, мав можливість вижити самотійно.

На землях України практично ніколи не було рабства (панщина – це все-таки інше). Не було й імперського Двору. Тому в українському світосприйнятті межа між вищим, середнім і нижчим соціальними прошарками завжди була умовною, а суспільство – більш-менш однорідним; стосунки між людьми не ґрунтувалися на дотриманні якихось ієрархічних настанов. Гетьман обирався серед своїх, аристократія не вважала для себе ганьбою піти на Січ і влитися в єдине "голопузе" братерство.

Українець ніколи не вважав когось вищим за себе, однак ніколи й не ставив себе над іншими – подібна компенсація комплексу меншовартості йому чужа. Влада батька не вирізнялася деспотичністю, традиційно високим був авторитет жінки, дітей за провини суворо не карали.

Робота

Типовий представник українського суспільства – селянин, працювати якому доводилося від світанку до сутінків. Але оскільки хазяював він переважно на себе, то звідси і його дбайливе ставлення до результатів своєї діяльності. Царський уряд прагнув прищепити на українських землях общинне, на кшталт російського, сільськогосподарське виробництво. Це не прижилося – індивідуальні фермерські господарства, більшість з яких були доволі заможні, переважали в Україні аж до 1917 року, дві третини сільськогосподарських угідь перебували у власності селян. Але врожайність була у 2 – 3 рази нижчою, ніж у західноєвропейських країнах – кількість виробленої продукції залишалася високою не за рахунок якості роботи, а завдяки великій кількості благодатних земель.

Україна завжди відставала від європейських країн у розвитку промисловості й торгівлі. Проте в Російській імперії Малоросія була вельми розвиненим економічним регіоном – її експорт у 4 – 9 разів перевищував імпорт. Українці тримали на собі не лише сільськогосподарське виробництво імперії, її промисловість, а і зробили великий внесок у розвиток таких країн, як Канада, Аргентина, Бразилія.

Релігія

Релігійний консерватизм українцям, відверто кажучи, не властивий. І вороже ставлення народу до католиків-ляхів та до євреїв-орендарів ґрунтувалося не на релігійних засадах: численні повстання на захист віри були спрямовані не так проти католицизму, як проти спроб польської шляхти затвердити своє верховенство.

У 1685–1686 роках Київську церкву поглинула Московська. Щоб мати можливість здобути освіту в католицькому Римі, українські студенти без вагань переходили із православ'я в греко-католицизм, а повернувшись додому – знову обирали собі православ'я. Це було припустимо завдяки відкритості київського духовенства, яке істотно відрізнялося від московського, де подібна практика була немислима. В Україні католик спокійно брав за дружину православної, православна виходила заміж за католика – в народному середовищі жодних нарікань із цього приводу не виникало. А точне виконання євреями своїх релігійних заповідей укра-

їнці навіть ставили своїм дітям за приклад.

Українці ніколи не сумнівалися в тому, що вони належать до християнства. А втім, завжди шанували ті надприродні сили, які, вочевидь, перебувають поза канонами християнського світогляду. Вовкулаки, упирі, домовики, лісовики, мавки, русалки – не так легко відшукати на землі місце, де в такій кількості існувала б уся ця потойбічна "живність". У будь-якому селі завжди знаходився той, хто вмів "замовляти кров", позбавляти від „пристріту” та "поробленого". Жерці язичництва – чаклуни, відуни, знахарі, вроджені й навчені відьми користувалися в народі незрівнянно більшим пієтетом, ніж головні персонажі анекдотів – попи, попаді, дяки, попівські дочки. А також і святі, які "десь загуляли" й не чують звернених до них прохань.

Побожний за своєю суттю, але поганий прихожанин, українець не дуже розрізняв значення тих чи інших богословських обрядів, а язичницькі звичаї суміщалися для нього із церковними. Навіть різдвяні колядки є християнськими лише за формою.

Однак таке, на перший погляд, легковажне, ставлення до релігії аж ніяк не означає, що народ не засвоїв загальних положень християнської етики й не піклувався про благоденство своєї церкви – в найважчі часи селяни жертвували на підтримку свого храму останні заощадження.

Влада

За всю історію свого існування українці довели: ніякої влади над собою вони не визнають і жодної довго не терплять. Перебуваючи 300 років під Польською Коронаю й 350 під протекторатом Москви, вони залишалися народом, який жив своїм життям. І королям Речі Посполитої, і самодержцям московським на українців було глибоко начхати. Відповідно, українцям на них теж – народне уявлення про владу полягало в тому, що управляти власним життям можуть лише самі люди. Поняття "влада" ніколи не ототожнювалося на українських землях з якоюсь "богом обраною" конкретною персоною.

Давньогрецька демократія, давньоруське віче перейшли в народовладдя Запорозької Січі. Випадки довголітнього правління гетьмана були поодинокими. Тим паче, якщо він намагався нав'язати культ своєї особистості. Навіть такий авторитет, як Богдан Хмельницький, зобов'язаний був виконувати постанови старшинської ради, яка залишалася головним органом влади.

Однак, не падаючи навколішки перед владою, українці не особливо поважали й закони. Втім, це більше стосується населення Лівобережжя. Правобережжя, особливо Галицькі землі, розвивалося на ґрунті європейської законності.

Після парламентських виборів 2006 року в Україні виникла колосальна криза влади – півроку вона жила без парламенту, без уряду й, можна сказати, без президента (помічений він був лише на трибунах чемпіонату світу з футболу). Українська економіка виявила дивну індиферентність до політики – замість, здавалось би, неминучого краху настав економічний підйом: у банківській системі значно зросла видача позик, на 9,3% (!) зріс ВВП. Отже, українську владу краще за все характеризує таке народне прислів'я: стриг чорт свиню – крику багато, а шерсті мало.

Військова справа

Після розпаду Київської Русі мешканці сіл і хуторів виявилися беззахисними перед набігами кочовиків. Щоб уберегти від них свою землю, на Запорозьку Січ з'їхалися відважні авантюристи і створили козацькі загоны – недержавні війська народного ополчення.

Ці загоны були братерством на зразок дружин вікінгів, еллінського спартанського товариства або європейського лицарського ордену. Недарма козаки називали себе "лицарями" й залишили нащадкам приклади служіння ідеалам шляхет-

ності, свободи, віри й людської гідності.

Дії українських козаків на морі нічим не відрізнялися від походів піратів, оспіваних у романах Роберта Стівенсона й Рафаеля Сабатіні. Немов флібустьєри Карибського моря, джентльмени удачі моря Чорного досягали узбережжя Османської імперії, грабували міста і спритно ухилялися від переслідування. Які Френсіс Дрейки або капітани Блади можуть зрівнятися із зухвалістю Петра Конашевича-Сагайдачного, Івана Богуна, Джури Страшного й інших українських ватажків, котрі зі своїми загонами на легких "чайках" перепливали море й ущент розбивали яничарів, яким у жорстокості й військовій вправності в той час не було рівних. В умовах такого протистояння сміливість і авантюризм брали гору над муштрою і сліпою дисципліною.

Українське козацтво – це світовий феномен. У нього немає європейських аналогів – у Європі не існувало межі з Диким Полем, а взаємини з ворогом будувалися на засадах військового мистецтва. В європейських війнах нечасто виникали ситуації, коли різні вороги сунули з різних боків – для козаків же така ситуація була звичною. Тому вони змушені були вигадувати свої правила ведення бою, вражати ворога несподіваними ходами, вступати в союзи то з одним супротивником, то з іншим. Це трактувалося колишніми союзниками як непослідовність і невірність. Однак ця "непослідовність" вела козаків від однієї перемоги до іншої, дозволяла їхнім загонам розбивати потужні армії.

У 1604 р. гетьман Семен Скалозуб із чотирьохтисячним загonom висадився на чорноморському узбережжі Туреччини й зірвав захоплення османами Австрії.

У 1618 р. загопи козаків під керівництвом гетьмана Конашевича-Сагайдачного воювали на боці Польщі в Московії. Під час цього походу козаки врятували від краху війська королевича Владислава. А їхню вирішальну роль у перемозі над турками й татарами в 1621 році не заперечують навіть польські історики.

Козацькі збройні сили брали активну участь у європейській Тридцятирічній війні 1618 – 1648 років. Під прапорами австро-угорського імператора Фердинанда II Габсбурга вони розгромили війська трансильванців і змусили їх зняти облогу Відня. У 1631 р. дві тисячі козаків на боці армії генералісімуса Альбрехта фон Валленштейна взяла участь у бойових діях проти Саксонії. Причому сам полководець цінував українців вище, ніж, наприклад, визнаних майстрів військової справи – хорватів. У лютому 1636 р. двохтисячний кавалерійський полк запорожців, який воював на боці Австрії, ввірвався у Французьку провінцію Шампань, де розбив французькі війська і з багатою здобиччю відійшов у Люксембург. У жовтні 1645 року в ході бойових дій проти Іспанії козаки штурмом здобули фортецю Дюнкерк.

Формально запорожці були підданими польського короля. Але свою політику вони проводили без огляду на Варшаву. Шляхта Речі Посполитої називала їх не інакше, як бандою розбійників. Про звичаї цих "розбійників" може свідчити такий епізод. 5 лютого 1620 р. загін козаків, що брав участь у війні проти Чехії, підійшов до моравського міста Голешів. Жителі міста на чолі з католицьким священиком вийшли назустріч запорожцям. Вони несли вівтарні святині, благали не чинити насильства й грабежу. Козаки, всупереч військовим принципам того часу, обійшли місто стороною.

Козаки здобули багато перемог. Але головна – це перемога осілого суспільства над кочовиками. Степові варвари, які господарювали в Євразії тисячі років, з появою запорозьких козаків зі світової історії зникли. Хаос запорожці здолали не порядком, не мечем, не сильною рукою, а духом, якщо завгодно – менталітетом.

Якщо порівняти мешканця Європи з козаком, ми побачимо ось що. Європейська людина в усі часи діяла так, як велють шаблони поведінки, звичаї, міщанський, бюргерський, ремісницький етикет. Козаки ж ні в які шаблони не вписувалися, жили своєю, а не чужою волею, а тому зчинили в "європейському болоті" чималий переполох. Насторожене ставлення до запорожців було пов'язане не з військовою погрозою з їхнього боку, а з найстрашнішою для Європи небезпекою – свободою духу. Козаки мали іншу, не властиву європейцям сутність. Їхня "норманська" зовнішність, байдужість до небезпеки, презирство до смерті, розгул поза війною й

абсолютна тверезість під час походу, демонстративна зневага до багатства змушували Європу перед запорожцями елементарно "комплексувати" і тому приписувати їм нецивілізованість, варварство, дикість.

У Російській імперії не була рідкістю практика, коли нащадки запорозьких козаків командували російськими військами. Приклад тому – військова кар'єра уродженця Полтави фельдмаршала Івана Паскевича. У чині полковника він уже мав усі російські ордени, які можна було отримати в такому званні. Зустрівши війну 1812 року генерал-майором, він як полководець не програв жодного бою. У часи царювання Миколи II всі найяскравіші перемоги імперії здобув цей український генерал – на Кавказі, в Туреччині, в Польщі. Йому вдалося зробити те, на що не зважився Богдан Хмельницький – узяти Варшаву.

Під час Другої світової війни українці, у складі військ Радянського Союзу, зупинили гітлерівську навалу. У 2014 році виникла загроза з іншого боку. Щоб уберегти свою землю, на Схід України, як за часів Запорозької Січі, з'їхалися відважні авантюристи і створили недержавні добровільчі батальйони народного ополчення, які, разом з регулярними українськими підрозділами, зупинили російську навалу.

Освіта й наука

Польща, прийшовши до влади на Правобережжі, запровадила на цих землях освіту на кшталт західноєвропейської, що включала в себе викладання "семи вільних мистецтв": граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики й астрономії. Перебування України у складі Польської корони відкрило для її мешканців можливість навчатися в західноєвропейських університетах. Вільно володіючи латинню – "англійською мовою" того часу, українські спудеї скористалися цим шансом сповна: понад сто з них прослухали курс лекцій Еммануїла Канта, а Юрій Котермак із Дрогобича, який захистив у Болонському університеті наукові ступені доктора мистецтва й медицини, був обраний ректором цього університету.

У XVI–XVII століттях за рівнем освіченості жителі українських територій набагато випереджали московитів. На відміну від московської боярської знаті, українська козацька старшина знала латину, польську, дехто володів грецькою, дехто німецькою. І не випадково перша вища школа Російської держави, Києво-Могилянська академія, була заснована саме в Києві. Вона згуртувала у своїх стінах цілу плеяду мислителів з гідною європейською підготовкою і тривалий час лишалася центром освіти й вільнодумства, світочем для всіх православних країн – Росії, Сербії, Боснії, Молдавії, Болгарії, Чорногорії, Білорусії, Греції. Випускники академії заснували більшість вищих шкіл Російської імперії. А одним із фундаторів Російської академії наук був киянин, ректор Києво-Могилянської академії, наставник Ломоносова, архієпископ Московської церкви й найближчий радник Петра I Феофан Прокопович.

Мовознавець Мелетій Смотрицький (1572–1633), прослухавши курси лекцій кращих професорів у Вільні, Ляйпцигу, Нюрнбергу й Віттенбергу, в 1616 році видав книгу "Грамматика словенська". Півтора століття вона була базовим підручником у школах не лише Російської імперії, а й Румунії, Болгарії, Сербії. Саме ця книга лягла в основу "Граматики російської" Ломоносова, виданої в 1755 році.

З 1746-го по 1798 р. (понад 50 років – абсолютний рекорд у світовій практиці) президентом Російської академії наук був чернігівець Кирило Розумовський. Це перший слов'янин православного віросповідання, який обіймав цю посаду – до нього керівництво російською наукою перебувало винятково в руках німців.

Перебуваючи у складі Російської імперії, Малоросія традиційно була багата на наукові досягнення в галузі сільського господарства, медицини. За відкриття значення фагоцитозу для організму, що стало підґрунтям для подальшого розвитку світової імунології, в 1908 р. харків'янин Ілля Мечникову було присуджено Нобелівську премію. Він був обраний почесним доктором Кембриджського університету, членом Французької академії медицини, Шведського медичного товариства.

За відкриття в 1952 р. стрептоміцину Нобелівську премію присудили уродженцеві містечка Нова Прилука Київської губернії (нині Липовецького району Вінницької області) Зельману Вакману.

Безцінний подарунок людству зробив першовідкривач трипільської цивілізації "чеський українець" Вікентій Хвойка.

Українською, російською, німецькою, французькою, англійською, болгарською і чеською мовами виходили друком книги М. С. Грушевського.

Засновником учення про планетарну сферу розуму – ноосферу – став перший президент Української академії наук Володимир Іванович Вернадський. Він обґрунтував, що Всесвіт слід сприймати як щось єдине й живе. Його концепцію спочатку мало хто розумів, навіть мислителі Сорбони, де він тривалий час викладав. Але поступово світ визнав її глибину – завдяки Вернадському цілісність усіх сфер життя планети сприймається зараз беззаперечно.

Видатним авіаконструктором киянином Ігорем Сікорським (1889 – 1972) було закладено традиції світового літако- й вертольотобудування. На аероплані власної конструкції в 1911 році він установив перший світовий рекорд швидкості – 111 кілометрів на годину. У подальшому Ігор Іванович керував промисловим виробництвом літаків, які встановили чимало світових рекордів із вантажопідйомності, тривалості польоту й висоти. До еміграції у США в 1919 році він устиг створити літальні машини практично всіх бойових типів – винищувачі, розвідники, бомбардувальники, штурмовики, вертольоти. Дотепер 95% усіх світових моделей гелікоптерів базуються на принципах вертольотобудування, розроблених І. І. Сікорським.

У 1933 – 1934 роках під керівництвом академіка Євгена Патона в Києві було відкрито Інститут електрозварювання. В 1939 році вчені цього інституту винайшли унікальну технологію, яка дозволила створити броню для танка "Т-34", а після війни звести міст через Дніпро на зварних конструкціях, який не має світових аналогів.

У радянський час сфера наукових інтересів українських НДІ включала в себе квантову теорію поля, теорію ймовірності, кібернетику й обчислювальну техніку, атомну енергетику, фізику надвисоких і наднизьких температур, синтез важкого азоту, а також астрономію, медицину.

Вчені України брали активну участь в освоєнні Космосу. Посаду генерального конструктора космічних кораблів обіймав виходець із Житомирщини Сергій Корольов – під його керівництвом були створені літальні апарати серії "Місяць", "Венера", "Марс", "Зонд", "Союз".

З розвалом СРСР для науки настали важкі часи. Однак деякі українські НДІ дотепер випереджають у своїх дослідженнях інші наукові установи світу. Наприклад, Чернівецький інститут термоелектрики для космічних програм Франції, Японії, Китаю та інших країн виконує замовлення, які, крім нього, ніхто виконати не спроможний.

Надважкі транспортні літаки АН-124 "Руслан" і АН-225 "Мрія", дітища київського КБ ім. Антонова, за вантажопідйомністю й дальністю польоту перевершують свої американські і французькі аналоги – традиції Сікорського в Україні живі й донині.

Проте у сфері освіти й науки Україна дедалі більше втрачає свої позиції – знижується рівень викладання, у школах та університетах багато предметів вивчаються мимохідь, погіршується якість знань, знижуються вимоги до наукових праць, учені лінуються опанувати англійську мову й Інтернет. Багато з того, що відбувається сьогодні в Україні, притаманне й іншим країнам, однак рівень підготовки українських фахівців нині значно поступається світовому. Жоден український університет не перебуває в списку п'ятисот кращих на планеті. До речі, кілька російських вузів там є: у рейтингу 2005 року Московський університет посідає 62-е місце, Санкт-Петербурзький – 302-е.

Один мій знайомий, доктор біологічних наук, який емігрував до США, якось зізнався: "В Америці моєї докторської вистачило всього на три публікації середнього рівня". Це – закономірність. Незважаючи на всі досягнення, в радянській на-

уці процвітали демагогія, неучтво і халтура. Все це успадкувала Україна. А тому всі найбільш вагомні світові відкриття здійснюються де завгодно, але не в нас. Досягнення в космосі – виняток, що не спростовує загальну закономірність і є наслідком величезної концентрації сил у військовій галузі та генія академіка С.Корольова.

Доводиться визнати, що й у XXI столітті систему української освіти не націлено на розвиток креативних здібностей і для розв'язання серйозних наукових завдань західна школа готує фахівців краще.

Серед лауреатів Нобелівської премії – шість вихідців з України. А скільки серед них американців, німців, японців, англійців?

На міжнародних олімпіадах українські школярі перемагають. Однак програють там, де потрібно прийняти швидке нетривіальне рішення або встановити причинно-наслідковий зв'язок.

Культура

У середині XV століття польські землі сколихнула потужна культурна хвиля. Завдяки тісним зв'язкам з Італією та римською курією в Польщі досить рано почався процес Відродження. Ренесанс, який проник в Україну через Річ Посполиту, дозволив українцям раніше за інші центральноєвропейські народи "відчутти смак" нових традицій і нових віянь. Це вплинуло на формування власної української ренесансної культури. У порівнянні з кріпаками московських територій, де домінувало консервативне монархічне правління, мешканці Правобережжя мали більше можливостей для визрівання самобутніх етнічних рис – Захід був відкритий для їхньої культури, і вона була відкрита для Заходу.

Не втратив у цьому процесі свого величезного духовного потенціалу Київ – тут з XVII століття почалася епоха Просвіти. До Московії, котра закрилася релігійними догмами, ця хвиля докотилася пізніше.

У мистецтві Західної Європи XVII століття народжувалися й відживали нові напрямки. Їхні відгомони були суттєво відчутні і в Україні, яка, сповідуючи антично-візантійські культурні канони, переймала від Заходу все те, що не суперечило її власному естетичному світосприйняттю. На цьому тлі виник своєрідний стиль – українське бароко, що вплинуло на національну архітектуру, живопис, музику, літературу, поезію. Він став віддзеркаленням своєрідного типу мислення українців: із безлічі західноєвропейських стилів саме екстравагантне, примхливе, декоративне й оптимістичне бароко виявилось українцям найбільш близьким і зрозумілим.

З початком правління Петра I стала відкриватися Заходу й Росія. З Європи государ залучав суднобудівників, ремісників, архітекторів, а з України – громадських діячів, учених, духовних осіб – тих, хто привніс у російське суспільство освіченість і культуру. За сприяння Стефана Яворського, митрополита Рязанського й Муромського, у Москві було засновано перший публічний театр.

Поглинання українських талантів російською культурою суттєво знекровило Україну. До того ж це супроводжувалося придушенням усього "малоросійського". Побутує навіть точка зору, що до середини XIX століття Україна культурно себе вичерпала.

Однак, незважаючи на всі старання імперської влади, українська культура продовжувала розвиватися. На східних землях вона увібрала творчу енергію Достоевського, Чехова, Айвазовського, Врубеля, Рєпіна, Чайковського, на західних – Канта, Гегеля, Міцкевича, Шопена, Ліста, Дюма. Відчуття приналежності до однієї спільноти і відносно невеликі відстані сприяли тому, що між мешканцями східних і західних українських земель ніколи не припинялися контакти, і це спричинило виникнення цілісного культурного й ментального простору. Вбираючи в себе чуже, українська культура зберегла своє. Симбіоз привнесеного і свого став в Україні до того органічним, що не викликав розшарування на культуру запозичену і місцеву – відштовхуючись від цієї двоєдності, склалися світогляди Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Лесі Українки, Івана Франка, Марка Вовчка, Володимира Боровиковського, Максима Березовського, Михайла Булгакова та інших письменників, худож-

ників, музикантів.

І все ж українська культура традиційно "зациклена" на власному етнографічному "хуторянстві", на пошуку національної ідентичності й етнічному виживанні. Вона не встигає іти в ногу з часом і тими процесами, які хвилюють людство. Однак Україна збагатилася світовою культурою своїм духом і своїми шедеврами, сказала своє слово Вічності й не має наміру поступатися іншим.

Архітектура



З кінця XVI до середини XVIII століття в європейському мистецтві, зокрема в архітектурі, переважав стиль бароко – форма, яка тяжіє до урочистості, пишноти, вражає уяву ефектами, декоративним розмахом і бурхливою динамікою. Культурі бароко притаманне багате оздоблення, що створює гру світлотіні, ошатні інтер'єри – з різьбленням, позолотою, ліпниною. Цей стиль органічно заволодів світоглядом українських зодчих, які не могли собі дозволити зводити палаци як у Версалі, однак неминуче привносили у свої споруди дух оптимізму й життєствердження. Українське бароко – це сміливе і водночас наївне прагнення "зробити красиво", зробити так, "щоб було не гірше, ніж в інших". Несвідомі образи народної ментальності, які до XVII століття мали досить обмежену сферу прояву – в іконописі, вишивці, писанках, речах декоративно-ужиткового мистецтва, – із початком на українських землях епохи Відродження отримали неосяж-

не поле для реалізації. Підтвердженням тому слугують хоча б українські храми, або своєрідні будинки заможних городян, чи архітектурні споруди уродженця села Шолудьки Подільської губернії Владислава Городецького (1863 - 1930): його знаменитий київський Будинок із химерами (скульптурними прикрасами у вигляді дельфінів, жіночих фігур, жаб, ящірок, носорогів і слонів) і зараз викликає подив і захоплення як серед фахівців, так і серед туристів.

Театр

В обрядах і традиціях українців, у їхніх етнічних ритуалах закладені багаті зародки драми. Відгомони ігрищ, які згадуються у літописах, дотепер живуть у народних колядках, веснянках, купальських забавах, а також у весільних містеріях.

У 1600 – 1620 роках, за часів європейських походів гетьмана Конашевича-Сагайдачного, в Україну був завезений вертеп. Згодом його назвали малоросійським і взяли за основу для театральних вистав при дворі Олексія Михайловича.

Нову епоху в історії української драматургії відкрив автор "Наталки Полтавки" і "Москаля-чарівника" Іван Котляревський. У 1907 р. Микола Садовський заснував перший у Києві постійний театр.

Оповідати в цій книзі про віхи розвитку українського театру немає сенсу. Варто лише зауважити, що багато класичних російських і європейських п'єс, які здобули світове визнання, викликають у сучасній Україні обмежену цікавість, у той час як на виставах за творами Котляревського, Карпенка-Карого, Лесі Українки, Гоголя, Булгакова завжди аншлаги. Ці автори зуміли так схопити типові риси характерів своїх героїв, із такою глибиною і гумором їх піднести, що виведені ними на сцену персонажі дотепер актуальні.

Серед зірок світової сцени гідне місце посідає нащадок запорозьких козаків

княнин Сергій (Серж) Лифар. Він був солістом і керівником однієї з кращих балетних труп Європи – паризької "Гранд Опера". За 26 років творчої діяльності Серж Лифар поставив понад 200 балетів, виховав плеяду неперевершених солістів, заснував Інститут хореографії, створив власну балетну школу. Спеціально для нього в Сорбоні було створено кафедру історії й теорії танцю. У Києві щорічно проходять міжнародні фестивалі "Серж Лифар де ля данс", ставляться його вистави, вивчаються й удосконалюються традиції майстерності – у 2005 році на престижному конкурсі балету в Москві танцюристи Київського оперного театру отримали 8 нагород, по суті, зайняли весь п'єдестал.

Однак сьогодні українські театри переживають не найкращі часи. Вони традиційно бідні, бояться експериментів, експлуатують старомодну манеру акторського виконання, догоджаючи невибагливому глядачеві й підлещуючись до нього. Тому що критерій усього – квиток. Проте провідні українські актори й режисери продовжують творити "мистецтво без кордонів". Практично всі найбільш відомі європейські балетні трупи мають у своєму складі українських танцюристів, українські оперні співаки збирають великі зали за кордоном. А попри всю відсталість і "безнадійність" українського кіно, режисери Олександр Довженко, Сергій Параджанов, Юрій Іллєнко, Мирослав Слабошпицький й інші здобули світове визнання. Танцювальні колективи імені Павла Вірського і «Київ Модерн Балет» неодмінно зривають бурхливі овації в концертних залах усіх куточків планети.

Живопис

У XVI–XVII століттях, долучившись до польського способу життя, українська старшина почала наслідувати європейські традиції. Особливо вона вподобала моду на створення портретів. Так з'явилися цілі картинні галереї – Галаганів, Дараганів, Родзянок, Сулим. Українські художники вирушали навчатися у Варшаву, Рим, Відень. Повернувшись додому, вони привносили у свої роботи нові тенденції й віяння живопису Відродження.

Це сприяло швидкому розвитку місцевого живопису й виникненню своєрідного українського портретного стилю – за особливостями техніки, колориту, манери використання фарб роботи українських портретистів XVII–XVIII століть не мають аналогів у світовому мистецтві того часу.

Чому ж тоді Україна не має своїх Рубенсів, Тиціанів, Ботічеллі? Тому що все-таки існувало мало замовників, – вважає науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології НАН України Олена Кашуба-Вольвач. Європейська буржуазія була значно багатшою за українську. Коли ти вже поїв, попив, у тебе все є, ти озирнувся – ну ось, можна перейти й до мистецтва. А на українських теренах у той час відбувались постійні війни. І бажання "озирнутися" весь час залишалося недосяжним.

А втім, коли в Україні портрет уже став повноцінним атрибутом життя, в Росії його ще не було. Основоположниками російського портретного жанру стали княгиня Дмитро Левицький (1735–1822) і миргородець Володимир Боровиковський (1757–1825). Левицький після переїзду до Петербурга здобув звання академіка, а в 1771 році отримав посаду керівника портретного класу Академії мистецтв. Найкращим учнем Боровиковського був О. Венеціанов.

У XIX столітті в Україні сформувалася ціла плеяда талановитих живописців – Тарас Шевченко, Микола Пимоненко, Микола Ге, Микола Ярошенко, Олександр Мурашко, Олександр Архипенко, Олександра Екстер. Кандинський виріс в Одесі, де на нього, безумовно, вплинули яскраві південноукраїнські мотиви.

У Маріуполі народився Архип Куїнджі. Його "Українська ніч" викликала на виставці в Парижі в 1878 році величезний фурор. А робота "Місячна ніч на Дніпрі", в якій фарби просто фосфоресціюють, стала світовою сенсацією. Учнем Куїнджі був Микола Рерих.

Ілля Рєпін народився й виріс на Харківщині. Свою останню, так і не завершену роботу він назвав "Гопак".

Тріумфи в Європі й США незмінно супроводжували киянина Казимира Малевича. Його стиль ліг в основу нового художнього напрямку – супрематизму.

Новітню епоху в мистецтві поліграфії відкрив майстер книжкової графіки Георгій Нарбут. Він одним із перших почав оформлювати "архітектуру" книги комплексно, враховуючи кожен її елемент – сам розробляв шрифти, визначав формат, площу тексту, ширину берегів, добирав папір, рекомендував спосіб друку, розробляв ілюстрації, титульні аркуші й обкладинку в безпосередній залежності від змісту.

Мистецтвознавці сперечаються, чи існувала у ХХ столітті окрема українська художня школа. Але для розуміння українського менталітету, як мені здається, важливо не те, чи назвуть мистецтвознавці український живопис школою, а те, які у творчості українських художників є особливості, що вирізняють їх з-поміж російських і європейських майстрів.

Із цим питанням я знову звернувся до експерта – Олени Кашуби-Вольвач. Ось що вона відповіла.

– Візьмімо, приміром, Архипенка. Це український майстер, киянин. У 10-х роках ХХ століття він приїхав до Парижа, досить швидко увійшов у систему авангардних переконань і дуже добре там себе відчув, підкоривши самих французів незвичністю, нестандартністю.

– Чим саме?

– Мистецтво Заходу відштовхувалося від римської античності. Архипенко ж відштовхнувся від кам'яних скіфських баб, які в нас ледве чи не на городах стоять. Він узяв цю форму, обробив її та привніс у живопис деяку первинну субстанцію. Ми аналізуємо форму до її найпростіших елементів. А наші кам'яні баби – яка форма може бути простішою? Лаконічна, стисла.

– Можливо, з античністю Архипенко був не дуже знайомий?

– Без сумніву, знайомий, адже він отримав класичну художню освіту. Але йому "в спинному мозку" засіла оця скіфська баба. Крім того, він єдиний скульптор того часу, який заходився скульптуру розфарбовувати. Для початку ХХ століття це був нонсенс. Якись історики пам'ятали, що у Стародавній Греції вся скульптура була розфарбована. І навіть одягнена. Але всі інші були переконані, що скульптура Греції – це біломармурові статуї. А насправді в еллінів усі статуї були розфарбовані. Для Архипенка як для людини Півдня колір дуже багато важив у системі художнього образу.

– А для французів?

– Для французів не так. І Брак, і Пікассо, і власне, вся плеяда початку століття більше цікавилася формою, її станом, обсягом, перевтіленням однієї конфігурації в іншу, співвідношенням простір – об'єм тощо. А Архипенко в систему європейського авангарду привніс колір. І взагалі, не лише Архипенко, а й уся Україна у світовий авангард привнесла колір. Причому колір у якихось динамічних формах.

– А як із кольором склалося в Росії?

– Російський авангард, якщо ми беремо його в особі, припустимо, Попової, Удальцової, Ларіонова, в принципі, більш насичений кольором, ніж французький, але менше, ніж український. Та ж Олександра Екстер, українська художниця, що увійшла й у російський авангард, і у французький, теж вирізнялася кольором. Або Олександр Богомазов. Якщо, скажімо, прийти на виставку, де були б зібрані роботи різних авангардистів, то підписів до них можна не читати – всіх, хто мав українське коріння, можна визначити просто візуально, за кольором.

– Він яскравіший? Більш насичений?

– І яскравіший, і більш насичений, буває незвичайним сполученням кольорів – роботи дуже радісні, відкриті. Вони не забілені – це чистий пігмент, що у сукупності з іншим чистим пігментом дає звучне й сильне враження. Ні в російському мистецтві, ні у французькому немає цих "українських" поєднань: жовтого,

блакитного, бірюзового, якогось бузкового з ультрамариновим, рожевого з ясно-зеленим або яскраво-синім.

– Величезне вам спасибі.

Таким чином, полотна українських художників відрізняються від полотен інших майстрів більшою стильовою розмаїтістю, яскравою кольоровою гамою, оптимізмом, сполученням колоритності й наївності.

Про Катерину Білокур Пабло Пікассо сказав так: "Якби в нас була художниця такого рівня, ми би змусили говорити про неї весь світ". Зазвичай про інших художників Пікассо озивався інакше: "Я потопаю в цих нездарах".

Яскравими ілюстраціями українського світосприйняття є роботи майстрині так званого наївного мистецтва Марії Приймаченко. Її картини – приклад архетипічної творчості. Спираючись на традиції народного декоративного живопису, вона створила власний фантастичний світ, заселений блакитними мавпами, зеленими у квіточку крокодилами, іншими абсурдними істотами. У зображеннях звірів наявні елементи стародавнього мистецтва. А традиція малювати тварин з підкресленням межі голови й тулубу сягає корінням у часи палеоліту. Бик на картинах Приймаченко, як правило, постає у вигляді засіяної зірками істоти. Найчастіше в її творах зустрічаються тотемні для древніх слов'ян тварини: коні, ведмеді, голуби, ластівки, лелеки, змії. Ці образи протягом століть жили в народній свідомості і трансформувалися у творчість художниці. Міфологічні сюжети закладено й у підписи до картин. Наприклад: "Кобра як устане, то й небо дістане, а до сонця достать – треба кобрів з п'ять" (відповідно до народного повір'я, змія може перетворитися на веселку і з'єднати небо й землю). "Звірина серія" Марії Приймаченко не має аналогів у світовому мистецтві. Після того, як у Парижі її полотна побачив Марк Шагал, у його роботах теж з'явилися вигадливі істоти.

Багаті українські художні традиції розвивають сучасні майстри. Чимало з них (Іван Марчук, Владислав Єрко й інші) добре відомі за кордоном. На престижному Осінньому салоні в Парижі в 2003 році першу премію здобула картина "Покрова" молодої київської художниці Катерини Касьяненко.

Музика

Українці, певно, не дарма вважають себе однією із найспівучиших націй – на сьогодні лише занотованих українських народних пісень нараховано понад двісті тисяч. У цих піснях, як і в колядках, веснянках, весільних приспівках, баладах, думах, гумористичних куплетах лунають відголоски сивої давнини, вирує безодня бурхливого, змістовного життя.

Деякі українські пісні – типові індоєвропейські мантри. Інші сягають корінням часів раннього слов'янства й Київської Русі.

Музичне мистецтво України в XVII–IXX століттях було на досить високому рівні – про це неодноразово згадують мандрівники-іноземці. Не дивно, що європейські композитори з ним були добре знайомі: Бетховен у "Варіаціях для фортепіано" використав мотиви пісні "Іхав козак за Дунай", Ференц Ліст обробив і поклав на ноти народну пісню "Віють вітри". Не гірше за європейців знали український фольклор російські композитори: Петро Чайковський, який пишався своїм українським корінням, використав українські народні теми в 1-му концерті для фортепіано з оркестром, у 2-й "Малоросійській" симфонії і в багатьох інших своїх творах; за українськими мотивами Римський-Корсаков написав опери "Травнева ніч" і "Ніч перед Різдом".

Основи академічної української музики заклали композитори Максим Березовський (1745–1777) і Дмитро Бортнянський (1751–1825). Ім'я Березовського, який написав чимало чудових інструментальних і хорових творів для італійських оркестрів і музичних колективів двору Катерини II, на мармурових скрижалях Булонської філармонічної академії викарбувано поруч із ім'ям Моцарта. Дмитро Бортнянський понад тридцять років керував Придворною співочою капелюю в Петербурзі. Його нарекли "дідусем" російської музики. Ця капела завжди вважалася гордістю царського двору, і неважко здогадатися, наскільки престижною була по-

сада її головного диригента. Твори Дмитра Бортнянського звучали на найважливіших державних церемоніях, а його опери мали великий успіх в Римі, Венеції, Болонії.

І Максим Березовський, і Дмитро Бортнянський (обоє – уродженці Глухова) відштовхувалися у своїй творчості від мелодійних зворотів, властивих українським пісням. Вони привнесли поліфонію у православну музичну культуру, яка до них визнавала лише одноголосся. Визначивши подальший розвиток світового хорового співу, ці два музиканти кардинально вплинули на творчість Глінки, Чайковського, Мусоргського, Бородіна й інших видатних російських композиторів.

Гідний внесок у розвиток музичного мистецтва зробили українські композитори Лев Ревуцький, Борис Лятошинський і Микола Лисенко. Українське коріння має знаменитий польський композитор першої половини ХХ століття Кароль Шимановський. Народився він в Єлисаветграді (нинішньому Кропивницькому), навчався в батька Генріха Нейгауза – Густава, у віці 37 років емігрував до Варшави, де став одним із лідерів європейського музичного життя.

У селі Сонцівка Донецької області виріс і тривалий час викладав Сергій Прокоф'єв. Там у нього брав уроки музики Рейнгольд Глієр, у майбутньому автор понад п'ятисот музичних творів, ректор "фабрики" оперних голосів – Київської консерваторії.

Українська музична культура виховала цілу плеяду віртуозів зі світовим ім'ям – піаністів Володимира Горовиця, Генріха Нейгауза, співаків Олександра Вертинського, Анатолія Солов'яненка, альтиста Юрія Башмета, диригента Романа Кофмана й багатьох інших. У виступі на урочистостях з нагоди 200-річчя Великого театру СРСР Іван Козловський назвав 200 імен тих українських співаків, кому зобов'язана своєю славою російська опера. Високо цінуються у світі сучасні українські композитори, такі як Валентин Сильвестров, Мирослав Скорик, Євген Станкович.

Молодий український диригент Кирило Карабиць із симфонічним оркестром Radio France у 2005 р. репрезентував у Страсбурзі оперу "Євгеній Онегін", в якій партію головної героїні виконала вихованка Львівської музичної академії Наталія Ковальова. Цю виставу критики назвали сенсацією сезону.

За підрахунками продюсерів, дві третини естрадних зірок Росії – вихідці з України. А перемоги Руслани Лижичко і Джамали на конкурсах "Євробачення-2004 і 2016", неабияка популярність не лише в Україні, а й за кордоном гурту «Океан Ельзи» засвідчує, що українським музикантам не обов'язково роздаровувати свої таланти іншим культурам – на власному ґрунті шансів виявити самобутність найбільше.

Література

Українська література, як і будь-яка інша, виникла задовго до появи писемності. З покоління в покоління передавалися казки, фантастичні історії, легенди, приказки.

Великий вплив на розвиток української літератури мала літописна традиція Київської Русі.

Перше друковане видання українського автора – це книга доктора мистецтва й медицини Юрія Котермака. Називалася вона "Прогностична оцінка 1483 року", вийшла латинською мовою в Римі та являла собою, як би зараз сказали, астрологічний календар.

Першим класиком, так би мовити, дідусем "малоросійської" літератури є Іван Котляревський. Це не означає, що до нього ніхто не писав українською. Просто з появою "Енеїди" і "Наталки Полтавки" стало очевидно, що українська література становить своєрідну, на жодну ієшу не схожу цілісність, якій властиве відображення найменших чуттєвих порухів, особистих переживань, скорботи, пафосу, сміливих одкровенень людини щиросердної, романтичної, але мало пристосованої до життя.

"Батьком" української прози називають Григорія Квітку-Основ'яненка, "ма-

тір'ю" – Лесю Українку. У Києві, Петербурзі, Варшаві, Відні видавалися книги Івана Франка, у Німеччині – Петра Могили, Феофана Прокоповича й інших українських авторів. У Москві в 1827 і в 1834 р. опублікував дослідження українських народних пісень етнограф Михайло Максимович, за що йому сердечно подякував Олександр Пушкін.

Особливе місце в когорті українських письменників належить Тарасові Шевченку. В 1840 р. у Петербурзі вийшов його "Кобзар", і відтоді найталановитіші українські автори намагалися друкуватися не в Україні, а за кордоном. Що вдієш, навряд чи Гоголь, залишившись у селі Василівка на Полтавщині, здобув би всесвітню відомість. Але, перебравшись до Петербурга, він і надалі черпав натхнення в диканському хуторі, у миргородській калюжі, у сорочинському ярмарку, в українських піснях, легендах, переказах, у самій історії України.

Михайло Булгаков, на словах обмовляючи все українське (*„нельзя же в самом деле отбить в слове „гомеопатическая“ букву „я“ и думать, что благодаря этому аптека превратится из русской в украинскую“*), проте забрав із собою до Москви *"Днепр, Крещатик, крупный ласковый снег..."*. Доктор Яшвін, alter ego автора, вигукує: *„Ах, какие звезды на Украине! Вот семь лет почти живу в Москве, а все-таки тянет на родину... Нет красивее города на свете, чем Киев“*.

Твори українського письменника Івана Багряного (1906–1963) виходили друком у США, Канаді, Англії, Німеччині, Голландії, Франції, Австралії. Загальний наклад його книг лише англійською мовою становить понад мільйон примірників. У Нью-Йорку йому було вручено символічний ключ від міста, на його честь 22 січня щорічно відзначається як український день і над будинком нью-йоркської мерії висується синьо-жовтий стяг.

"Король сміху", головний редактор "Нового Сатирикону" Аркадій Аверченко переїхав із Харкова до Петербурга вже відомим письменником. Збірник його оповідань "Веселі устриці", вперше опублікований 1910 року, за 7 років перевидавався 24 рази – явище в літературі нечуване!

1990 рік був оголошений ЮНЕСКО роком Василя Єрошенка (1890–1952). Це – класик японської літератури, який писав під псевдонімом Айрошянке. Його творчості, абсолютно невідомій в Україні, в Китаї і Японії присвячено кілька монографій. Історія його життя здається фантастичною. Народився він у слободі Обухівка Білгородської губернії, у чотири роки після хвороби втратив зір. Коли йому виповнилося двадцять два роки, він самотньо, без провідника, вирушив до Англії, де під час навчання в Королівському коледжі написав англійською мовою свої перші казки. Їхня публікація привернула увагу критики. Відправившись до Японії й самотужки опанувавши японську мову, сліпий Василь не лише навчився швидко писати японською, але й став одним з найвідоміших письменників. Його твори, зібрані в п'ять томів, витримали низку перевидань і популярні в Японії дотепер. Наприкінці життя Василь повернувся в Обухівку, саме там похований.

Справжнє ім'я класика англійської літератури Джозефа Конрада – Юзеф Коженювський. Народився він в селі Теренове нинішнього Бердичівського району Житомирської області, до еміграції жив на Чернігівщині, в Одесі, Львові.

Шолом-Алейхем народився й виріс у Переяславі (нині – Переяслав-Хмельницький). Він добре знав український фольклор, захоплювався народними переказами – в його творах завжди відчувається неповторний колорит українського єврейського життя.

До 22-річного віку жив на Україні Костянтин Паустовський. Він закінчив Першу київську гімназію, де, на курс випереджаючи його, навчався Михайло Булгаков.

Польський фантаст зі світовим ім'ям Станіслав Лем народився у Львові, у гімназії вивчав українську мову, якою володів досконало.

Справжній вибух у читацьких колах свого часу спровокував харків'янин Едуард Лимонов (Е. Савенко).

А скільки гумору, "стьобу" і жартів привнесли в літературу зі свого українського життя Ілля Ільф (І. Файнзільберг), Євген Петров (Є. Катаєв), Михайло Жванецький!

А тепер подивімось, що проходить червоною ниткою через ту українську

літературу, яку нав'язували й надалі нав'язують у школі. Головні програмні сюжети дають дітям зрозуміти, що життя – "...одна смердюча яма. Там важка праця, малий заробіток, бруд, пияцтво, розпушта, погана їжа і погана горілка, всякі хвороби; там людина гірша скотини, там брат на брата здимає ніж, там чад і вічне пекло"¹. На жаль, українська класична література, по суті, не глибока. Вона чудово зображує, але те, що вона зображує, аж ніяк не чудове. Більшість творів об'єднує одне – осад після прочитання, що все в українців не так, як треба. А як треба – хто зна... Навіщо це французові, німцеві, англійцеві? Які вони для себе можуть зробити з усього цього висновки? Взагалі, нікому, крім самих українців, це не цікаво. Та й українцям до того байдуже. Однак ця "червона нитка", немов нитка Аріадни, перейшла до сучасних українських письменників – вони, схоже, були старанними учнями і продовжують творити в тому ж дусі. А читач їхні „спроби пера” вперто бойкотує: наклад української книги, як правило, не перевищує двох тисяч примірників.

Але все ж кращі зразки української літератури налаштовують на оптимізм. Яким життєлюбством пронизані такі твори, як "Енеїда", "Наталка-Полтавка", "Вечори на хуторі біля Диканьки", "Сватання на Гончарівці", "Шельменко-денщик", "За двома зайцями"! Скільки в них життєствердної енергії! Як і народні перекази, українська проза багата на яскраві художні засоби – порівняння, гіперболи, епітети, метафори, в ній буває фантазія і здоровий пафос. Цьому сприяє особлива метафоричність української мови. Чи можна, не втративши колориту, перекласти будь-якою мовою, приміром, такі вирази: "Дарма, що тепло, зима свого не подає"; "Гарне насіння, та чи залюбить воно нашу землю?"

У літературі, власне, як і в житті, українці виявили вміння відтінити сумне – радісним, журливе – світлим, глибоко відчуті і те, й інше. Теми часу, надії, долі, сенсу життя – все це на українському ґрунті забарвлене не поміркованістю, а емоційністю, пропущене не крізь розум, а крізь серце.

Один із найпотужніших жанрів української літератури – фентезі. В народній свідомості збереглися вкрай розмиті уявлення про колись "головних" богів – Перуна, Дажбога, Хорса, Велеса... Проте українці завжди були надзвичайно чутливі до потойбічних містичних повір'їв, демонічних страшилок, а тому й до всього світу чудес. Згідно з народними уявленнями вся природа заселена чортами, лісовиками, домовиками, перевертнями, тими "хто греблю рве", вовкулаками. Якщо в Європі відьом методично спалювали на вогнищах, то для українців ця дама – явище, радше позитивне. Так само, як і мавка – русалка, істота з мертвим тілом і живою душею. Українець завжди знаходив спільну мову з демонами всіх різновидів і всіх мастей. Жах викликали хіба що упирі.

Язичництво, багата демонологія вплинули на внутрішній світ українців, і, відповідно, на українську літературу. Один із найяскравіших творів шкільної програми – казково-фантастична п'єса "Лісова пісня". Фентезі – улюблений "коник" Миколи Гоголя. І не випадково автором культового роману "Майстер і Маргарита" є киянин – письменник, який підсвідомо увібрив у себе демонічні архетипи української ментальності.

Творчість Лесі Українки, Миколи Гоголя та Михайла Булгакова стала тим фундаментом, на якому тримається сучасна українська література. Московська газета "Книжное обозрение" свідчить: *„Давно подмечено – лучшая русскоязычная фэнтези почему-то пишется именно на Украине”* (№51, грудень 2005). Уточнюю: не "чомусь", а закономірно пишеться в Україні – лєвова частка сучасної російської фантастики написана українськими письменниками, серед яких харків'яни Андрій Валентинов, Дмитро Громов, Олег Ладигенський, Олександр Зорич (псевдонім тандему Дмитра Гордевського і Яни Боцман), письменник із Миколаєва Володимир Васильєв, одесит Макс Фрай (Світлана Мартинчик) і багато інших. 2005 року кращими європейськими письменниками-фантастами визнано киян Марину та Сергія Дяченків, а кращим європейським літературним виданням у цьому жанрі – український журнал "Реальність фантастики". Єдиний автор із СНД, твори якого

¹ М. Коцюбинський. Із реферату, прочитаного у 1908 р.

входять до десятки європейських бестселерів – киянин Андрій Курков. Пише він на межі реальності й сюрреалізму. Його романи перекладені тридцятьма мовами, видані загальним накладом понад чотири мільйони примірників.

У сучасній українській літературі набирають силу й інші жанри. Підтвердження тому – світові успіхи Ліни Костенко, Оксани Забужко, Юрія Андруховича. Збірник віршів київської поетеси Ірини Ратушинської "Сірий – колір надії" Британський книжковий клуб включив до списку тридцяти книг, які було вручено королеві.

Кохання

*Тече річенька, невеличенька,
Схочу – перескочу.
Віддайте мене, моя матінко,
За кого я схочу.*

Іноземці, що відвідують Україну, мимоволв втрачають голову – такої кількості красунь на квадратний метр території не знайти ніде у світі. Генетики стверджують: що відкритіша нація, то вона сильніша. Перебуваючи на перехресті шляхів, укладаючи шлюби із представниками десятків, сотень етносів, увібравши їхні матриці, українці сформуваали власний потужний, здоровий генотип, який сприяє не лише виживанню у скрутні часи, а й фізичній досконалості.

Антропологічна привабливість українців, імовірно, склалася й завдяки народній традиції, котру характеризує така приказка: *Не бери від породи, а бери від природи*. Без усяких генетиків спостережливі прихильники "культу природи" здогадувалися – чим більш "породистіший" рід, чим більше він замкнений на "обраних", тим він фізіологічно неповноцінніший. Так склалося, що в українському суспільстві ніколи не були розвинені "комплекси обраності" – вирішальне значення у виборі чоловіка або дружини мала не його або її знатність, не воля батьків, а кохання – у разі батьківської незгоди молоді могли просто втекти з дому й повінчатися таємно. Але тоді вони ризикували не одержати спадок. Тільки й усього! Було б за чим побиватися...

Дівчата зазвичай виходили заміж незайманими – батьки пильно стежили за тим, щоб до строку *пшениченька не зійшла* й щоб *не вчинив горобець на припичку жнива*. Якщо молодиця передчасно *губила запаску* – її обстригали. І щоб не ходити з "модною" зачіскою, до весілля *Катерина Василю не давала киселю*. Зате згодом чоловік і жінка заповзято надолужували втрачене й від душі *зазнавали розкошів* – бо *жона як м'ята: що більше мнеш, то більше пахне*. До речі, коли молоді в першу шлюбну ніч залишалися наодинці, під вікнами "група підтримки" співала їм сороміцьких пісень. Така ж традиція існувала й у грецьких поселеннях Північного Причорномор'я.

В українській родині головою вважався чоловік, але на ділі правила жінка. Коли молода дружина входила в родину чоловіка, вона потрапляла під владу свекрухи, яка злостиво тішилася з нагоди повернути невістці все те, що сама колись витерпіла. І щоб не доводити взаємини двох норовливих господинь до сюжету Кайдашевої сім'ї (*найдорожчий клад, як у родині лад*), молодята якнайшвидше будували власну хату і жили своїм, незалежним від батьків, життям – їхній зв'язаний любов'ю шлюб розпадався вкрай рідко.

Українські козаки багато часу перебували там, куди жінок не підпускали на постріл гармати – на Січі. Може, вони тікали туди від сварливих дружин? Може, запорожці взагалі були жононенависниками? Аж ніяк – з їхніх пісень і прислів'їв такого не скажеш: вони визнавали, що *без жінки мужчина, як без хвоста скотина*. І якщо *старий козак, як собака, досі не женився*, то глузувань із цього приводу йому було не уникнути. Пристрасть козаків до вільного життя виявилась у тому, що в їхніх піснях не лише вони, а й їхні "соромні уди", як гоголівський Ніс, бувають самі по собі, не підкоряючись нічій волі – *струмент лежить на полиці, поглядаючи, де є гарні молодичі, монашка вішає шанду-манду над віконцем, а легковажній дівчині запросто загубити в лісі козупеньку*. Запорожці були справж-

німи лицарями, поціновувачами звабливих дам і вважали, що *хто чеше передок, тому чарку й огірок; а хто пасе дулу, тому жабу в руку.*

Однак жіноча одностатева любов на українських землях була поширена повсякчас. По-перше, в постійно спустошуваному кочовиками степу існував дефіцит чоловіків. По-друге, певною мірою позначався архетип багатоженства, який залишився з тих часів, коли один чоловік навряд чи справлявся з трьома-чотирма "роксоланами". І, по-третє, чоловіче населення багато часу товклося на Січі. *Кукурудзи, кукурудзи, кукурудзи дайте! Кукурудза не pomoже, козака шукайте!* І якщо козака не знаходилося, то жінка шукала собі *дівку, як калинову квітку.*

Але, повернувшись із Січі, козаки негайно бралися до справи. Одвіку живучи серед такої сили красунь, українець традиційно – *джигун, курвець, дівчур, перелюбець, волоцюга.* Для того, щоб *притокмити струмент, посвататися вночі, оживити малого бога, розкохатися, присолодити, злучитися, перепихнутися, всадовити дівку на дуба, приспатися* жіночої уваги йому не бракувало. Для нього звичайною справою було *від Варки заблудити до Одарки.*

Не проти він був *почесати передок* і з двома красунями. *Як вийду я за ворота та стану я, стану, одна несе вареники, а друга – сметану.*

Йому до снаги *злягтися* із трьома: *По горі, горі качечки ходили, мене молодого дівчата любили. Ти, чорна, йди до човна. Ти, руда, ходи сюди. А ти, біла, постій там, я до тебе прийду сам.*

Він готовий пізнати одночасно навіть чотирьох! Добри вечір, дівки, вам! Вас чотири, а я сам. Туди-сюди повернуся, чотирьох я не боюся!

Як же на все це сороміцтво реагували цнотливі дівчата?

Судячи з народних пісень, ось як: *А яке ж кому є діло, що п'ятнадцять я любила? Поки молода буду, то й сто тридцять перебуду!* Хоча українці багато не треба: *Ой я в річці купалася, межі трьома кохалася. На камені ноги мила, четвертого полюбила.* Для вправної в коханні молодички в українській мові знайшлося стільки синонімів, скільки годі й шукати в будь-якій іншій: *залицяльниця, пестуха, перелюбка, приспанка, хорошуля, давалка, кокотка, баламутка, розпусниця...* І якщо козак, хильнувши чарку, блукав від однієї *охотухи* до іншої, то він міг жодної не застати вдома – *спокусниці* аж ніяк не сиділи без справи: *Ой, піду я до Микити, бо він знає, що робити.* Не заставши ні Варки, ні Одарки, козак чимчикував до *Горпини, на якій тільки піч не була.* На шляху він міг зустріти *Пріську, яка, кого бачить, того й любить.* Або *Христю маленьку, на передок слабеньку.* Якщо його *женило дозріло,* знає він, хто в його селі завжди радий *червоному буряку до білого тіла,* хто йому давно натякає: *прийди, прийди уночі, моє просо утовчи; моє просо рудоє, будем товкти обоє.* Знає він, у якій хаті *розкурить козакові дівчинонька люльку,* де живе вдовиця, що *зосталась молода, буде хлопцям коляда; признаюся, хлопці, вам – як давала, так і дам.* А якщо козакові пощастить, то перепаде йому не лише вдовиця. Адже *яка дочка – така й мати, схотілося разом дати; почекай, доню, почекай, серце, бо я старша, то дам перша.*

А якщо козакові все ж не пощастить? Якщо так трапиться, що, поки він сидів у шинку, всіх красунь уже "розібрали" – що ж він, бідолаха, залишиться самотнім? *Сам п'ю, сам гуляю, сам стелюся, сам лягаю?*

Аж ніяк. Якщо він не пропив останнього шеляга, то запряже коня й подасться на околицю найближчого міста, туди, де його любо привітають *шльондри, шалави, мандрьохы, блудяжки, курви, лахудри, лярви, проשמандовки, шельми* – тобто ті, хто *навприсядки, навлежачки заробляють сережечки.* У кожному краї діяли приховані від сторонніх очей заклади, в яких *дівчата хлопцям давали, на чоботи заробляли.* Іван Франко, до речі, радить вибирати населені пункти, що поменші – там і ціни гуманніші, та й вибір кращій: *Яке місто Станіслав, за гріш дівки не дістає. Бережниці не тото, за гріш дівок – решето.*

Хоч як дивно, ставлення в народі до всіх цих *безрозумових дівчат* було доволі поблажливим. Автор книги "Україна кохання" Олександр Віженко пише, що до жінок легкої поведінки він не знайшов виразної антипатії в жодній із народних пісень. Навпаки, в них відчувається поблажливе, з легким гумором і сарказмом "ви-

правдання" теми недозволеної любові й дівочої гріховності – *нехай дівка грішить, а то не буде в чому каятись*. І вже зовсім неймовірно те, що повій (принаймні у піснях і приказках) не особливо засуджували ревниві українські жінки, які далеко не завжди перешкоджали візитам чоловіка до *ібунки*. *Краще хай собі ходить Микола до боски, аби не ходив до сусідки Тодоски*, вважали вони.

Поки ласий до пристрастей Микола *стрибав у гречку*, сама дружина теж часу даремно не гаяла: *Слава богу, що муж добрий – не б'є, не лає, що він мене, молоденьку, гуляти пускає*. Якщо вірити народним прислів'ям (а чого ж бо їм не вірити?), то в української жінки завжди був той, хто зрозуміє, приголубить і пригорне – *ой, кум кумі рад, завів куму в виноград*. Таке воно життя – адже *то не кума, що під кумом не була*.

А може, все було не так? Хіба українців не стримували церковні правила, які категорично засуджують *сороміцтво, блуд, блудяжество, бісівщину*? Релігійні канони стверджували: якщо жінка під час пристрасті виявиться на чоловікові зверху – поститися їм обом п'ять років. А якщо дозволить собі (ганьба!) "цілувати соромний уд" – піст десять років! Про перелюбство мови немає взагалі – це один зі смертних гріхів, за який дорога веде прямо в пекло.

І що? Постилися українці по 5–10 років? Дзуськи... А про перелюб із народних пісень дізнаємося ось що: *Закувала зозулечка, сидячи на свеклі: хто не любить чужих жінок, буде душа в пеклі*. І, щоб не втрапити у пекло, козак на схилі літ займався підрахунком своїх зозульок: *Ой любив я дівок сорок, а молодиць триста; маю в бога надієньку: моя душа чиста*.

Хоча були, звичайно, в Україні й побожні жінки. Вони, як то й заведено, сповідалися в духівника: *Я ж попові признаюся, що я з кумом кохаюся*. Що ж їм відповідав священник? *А піп каже: "Можна, можна, тільки прошу, обережно"*. Мало того. Деякі жваві панянки примудрялися спокусити святого отця прямо на сповіді: *Взяв піп її за коліно, перестало, що боліло. Як взяв її трохи вище, стала Гандзя веселіша*.

От такі, виявляється, українські Гандзі.

Зрозуміло, всі ці прислів'я, приказки й гумористичні співанки не можна сприймати за чисту монету. Але все-таки з пісні слів не викинеш – у цих національно-амурних фантазіях віддзеркалено еротичний світогляд українців, їхню неймовірно багату палітру сприйняття любові, еросу, сексу.



Сусіди з обох боків



Російський менталітет



Якщо дотримуватися загально визначених шаблонів і в кожного народу виокремити дві риси, то може виявитися, що англієць – пихатий і лицемір, італієць – побожний і балакучий, француз – вишуканий і примхливий, німець – пунктуальний і заощадливий, українець – добросердний і "собі на умі". А хто ж тоді росіянин?

Я не ставив перед собою завдання дати в цій книзі вичерпну відповідь на питання, що таке російський менталітет. Різниця між росіянами й українцями суттєва, незважаючи на те, що подібного теж чимало. Спробую, описуючи розходження, не піддатися спокусі судити, що добре, а що погано. Не існує в психології шкали "добре – погане". Навіть такі риси російського характеру як напористість, агресивність, жорстокість, імперське мислення помилково було би трактувати як "погані". Можливо, саме вони, а не українські романтичність і щиросердність, дозволили росіянам створити потужну державу, освоїти Сибір, завоювати Середню Азію й Кавказ, роз-

ромити армії Карла XII, Османської імперії, Наполеона, виховати геніїв літератури й мистецтва.

Існує міф, що ключ до коду російського характеру підібрати неможливо. Скільки авторитетів заявляли, що "умом Росію не понять" й російська душа так і залишиться великою нерозгаданою таємницею! Мовляв, російський народ – не такий, як усі.

Але ж це справді так! Російський справді не такий, як усі. Так само, як італійський, китайський, японський, грузинський, український... І теза, що російський народ не можна міряти тим самим аршином, що й інші, – не більше, ніж розповсюджена мантра.

Що ж, розглянемо, чим є насправді ця "велика таємниця". Щоб не повторюватися, деякі нюанси я виклав у розділі "Мозаїка української душі": там подано домінуючі українські риси у порівнянні з російськими і європейськими. А всім, хто бажає дізнатися більше про російський менталітет, рекомендую книги, які мені допомогли краще його зрозуміти: В. М. Соловйов, "Таємниці російської душі"; А. Гудзенко, "Російський менталітет".

Отже, що є привабливого і не дуже в загадковій російській душі.

Нація, територія, природа

Виступає представник України в ООН:

– Коли князь Русі – Олег пішов скупатися в річці, москалі вкрали його меч, який він залишив на березі.

Представник Росії:

– А при чому тут москалі? Москалів тоді взагалі ще не було!

– Саме про це я й хотів сказати.

Анекдот.

Про походження російського народу існує багато гіпотез. Тому й багато, що звідки він узявся – до пуття невідомо. Більшість дослідників дотримуються точки

зору, що у той час, як основу української нації склали племена східних слов'ян (поляни, деревляни, сіверяни, білі хорвати тощо), основу російської – фіни, які населяли в X–XIII століттях суздальські землі (мурома, меря, весь, мещера, мокша, печора, нарова, мордва та ін.). В. О. Ключевський у книзі "Історичні портрети" пише: *"Фінські племена заселилися серед лісів і боліт центральної та північної Росії ще в той час, коли там не було помітно ніяких ознак присутності слов'ян. У впливі цих племен етнографічний вузол питання про походження великоруського племені, яке утворилося із суміші елементів слов'янського й фінського... Наша російська фізіономія не зовсім точно відтворює загальнослов'янські риси, (що) з великою ймовірністю відносять на рахунок фінського впливу"*.

Визрівання тієї спільноти, котру нині заведено називати російською, найімовірніше, почалося з появою Московського князівства. Воно ніколи не входило до складу Київської Русі. Його на свій розсуд і з урахуванням кліматичних особливостей створили емігранти з київських земель, які, змішавшись із фінами і прийнявши в себе безліч фінської крові, придбали, як стверджує Михайло Грушевський, низку таких якостей, як млявість, відсутність ініціативи, покірність насильству.

Переimenування Московії на Росію відбулося за наказом Петра I в 1713 році, а етнонім "русский" закріпився лише наприкінці XVIII століття, коли Катерина II остаточно наказала московському народу вважати себе руським і заборонила йому вживати назву "московити".

Переважна частина території Росії – ліси, болота, тайга, тундра. Ця місцевість не придатна для землеробства. А там, де все-таки щось може зрости, врожайного року чекатимеш довго. Низька хмарність, велика кількість опадів, сутінки лісових хащ не сприяли формуванню в тутешньої людини життєрадісності, породжували в неї сумніви, смуток, підозрілість, відчуття загрози і страху. *"Сумна, сувора, одноманітна природа не могла... розвивати в ній почуття краси, прагнення прикрасити своє життя, підняти його вище щоденної, буденної одноманітності"*, – писав С. М. Соловйов. *"Уже сам ландшафт Росії, – відзначав В. Янов, – своєю монотонністю ознаменував душу росіянина. Нескінченна сіра рівнина, нескінченне плесо мінливих вод, сіре, похмуре північне небо не сприяють внутрішній індивідуальності, і пісня поволзьких рибалок або бурлак однотонна, безбарвна й сумна, як природа. Порожнеча простору впливається в порожнечу людини"*.

Просто неймовірно, що народ, який жив у таких умовах і перебував під окупацією монголо-татар, надзвичайно швидко, за мірками історії, створив потужну країну. Перемога росіян над поляками у війні 1654–1667 років остаточно визначила панівний статус Московії у Східній Європі. Істотно зміцнив державу й "прорубав вікно в Європу" Петро I. *"Але все-таки трапилось не те, чого хотів гордовитий Петро: Росія не ввійшла, ошатна й сильна, на бенкет великих держав. А, підтягнута ним за волосся, закривавлена й оскаженіла від жаху та розпачу, постала перед новими родичами у жалюгідному і нерівному вигляді – рабою. І хоч би скільки гриміли грізно російські гармати, повелось, що рабською і приниженою була перед усім світом велика країна, що розкинулася від Вісли до Китайської стіни"*¹.

Культ царя

Цей культ у російському менталітеті, либонь, є одним із базисних. Віра неписьменного народу в "Бога, Царя и Отечество" всмоктувалася з молоком матері, була не нав'язаною, суцільною, непохитною, вела до тяжких випробувань і перемог.

Культ правителя – традиція одвічно східна. Московські князі, які тривалий час були васалами татарських ханів, перейняли від них манеру поведінки, яка ґрунтувалася на деспотичній централізації влади в одних руках. На московських землях всюди запроваджувалися татарські порядки – в управлінні, в судах, у спо-

¹ Олексій Толстой. „Петро Перший”.

собах збору данини, в поведженні із простолюдином. Згодом татарська стихія цілком опанувала душу московита, увійшла у плоть і кров російської людини. Такі її прояви як особиста відданість государеві, викорінення інакомислення, захоплення доносів, прагнення до військових експансій активно прищеплювалися Петром, зміцнювалися самодержцями XVIII–XIX століть і пережили 1917 рік.

Незважаючи на відданість государеві, у Росії влада й народ завжди протистояли один одному. Росіянин, чекаючи від того, хто "нагорі", добра, допомоги, підтримки, зазвичай пов'язував з ним також і несправедливість, що існувала довкола. Народ жив, очікуючи від свого правителя як чергової подачки, так і чергової підлоти. Віктор Шендерович із цього приводу сказав так: "Коли влада повернулася до людини обличчям, людина закричала від жаху".

І дотепер російська людина "кричить від жаху", але традиційно продовжує сподіватися на «Бога і помазаника його на землі – царя».

Архетип сильної руки – агресивність – жорстокість

Як і в Золотій Орді, влада в Росії завжди вирізнялася жорстокістю. Нажаханий її звірствами, народ усе ж визнавав за нею право бути такою – за його уявленням, без "крутості" не можна вести ні дім, ні громаду, ні державу. Якщо тиск влади слабшав і вводилися демократичні порядки, це розцінювалося як слабкість, і правитель втрачав повагу.

Микола Карамзін в "Історії держави Російської" писав: *"Смирено плазуючи в Орді, ... міжусобиці вдома ознаменувалися різними злочинствами... – в оскаженні своєму без усякого суду топили й палили людей, ... навіть законні страти виявляли жорстокість варварську"*.

К. Валишевський так змальовує похід на Новгород Івана Грозного: *"В п'ятницю 6 січня прибув сам Іван із сином і стрільцями. Він наказав бити киями до смерті всіх ченців... У наступні дні терор досяг жахаючих розмірів... Городян приводили сотнями, катували, палили на малому вогні витонченими способами, потім майже всіх присуджували до смерті й везли топити... Немовлят топили, прив'язуючи їх до матерів. Опричники зі списками стояли на човнах і спостерігали, щоб ніхто не врятувався... У цілому, загинуло 60000 людей... І коли Іванові більш не було кого вбивати, він обернув свою лють на неживі речі. З особливим звірством накинувся він спочатку на монастирі... Всі крамниці в місті й околицях, а разом з ними й будинки, були розграбовані та зруйновані дощенту"*.

Вбачаючи зрадника в кожному, Іван Грозний винищував не лише простий люд, а і своє оточення – гвардія його особистих опричників одержала право на тотальний терор. Потому він стратив опричників, убив рідного сина – спадкоємця престолу. Жорстокості проти власного народу примножили Петро I, Ленін, Сталін.

Насильство правителів – це відбиток тих звичаїв, які протягом століть були невід'ємною частиною російського життя. Безжальність, жорстокосерддя, безмежне право сильного – ці архетипи сформували колективну свідомість, у якій людинолюбству і прощенню місця лишилося небагато. Диким терором супроводжувалися будь-які селянські повстання. У Московії за крадіжку відрубували руки, а культи занурювали в киплячу смолу. У судах катували не лише обвинувачуваних, а і свідків – "до изумления", як визначав норму катувань тодішній кодекс. Московське законодавство проголошувало, що якщо володар "прогрішиться", невдалим ударом уб'є свого холопа або холопку, то за це його суду не піддавати. Ні в Київській Русі, ні в Галицько-Волинському князівстві таких порядків ніколи не було.

Горький, говорячи про ХХ століття, відзначив: *"Російська жорстокість не змінилася; самі її форми зосталися колишні. Хронікер писав на початку XVII століття про катування своєї епохи: одним порох клали до рота і підпалювали, іншим сунули його в зад... У 1918–1919 роках те саме відбувалося на Дону й на Уралі: нещасних підривали, вставивши в зад динамітні шашки... Якби ця жорстокість була лише проявом збоченої психології окремих людей, про неї не варто було б говорити: це стосувалось би психіатрії, а не моралі. Але я говорю про колективну насолоду стражданню. Хто жорстокіший – червоні або білі? Вони*

однаково жорстокі, тому що й ті, й інші – росіяни".

Агресивність і до цього часу є одним з основних російських державних принципів – у 2008 році Росія ввела свої війська у Грузію, у 2014 – в Україну, у 2015 – в Сирію.

Хто наступний?

Державність – патріотизм – відсутність свободи особистості

– Росіянам потрібно купідона на гербі намалювати.

– Це чому ж?

– Він теж з голою сракою, озброєний і лізе до всіх зі своєю любов'ю.

Анекдот.

Одна з істотних відмінностей між російською й українською самосвідомостями полягає в тому, що росіяни як мінімум 400 років живуть у власній державі, а в українців її ніколи не було. Якщо запорозькі козаки боролися "за віру", то росіяни йшли в бій "за віру, царя й вітчизну".

Але, з іншого боку, "державність" – це право держави, точніше, її правителів, панувати над суспільством, в якому людина – гвинтик, черв'ячок, жук-гноювик. Російська влада ніколи не залишала свою людину наодинці із собою, весь час втручалася в її життя й, діючи силовими методами, нав'язувала їй комплекс "вічного боржника". Придушуючи особистість, вона тотально контролювала свій народ. Усі верстви населення потрапляли в залежність від неї. Якщо Київська Русь знала вільних купців і ремісників, то в Московському князівстві людину вільної професії годі й шукати – люди мали перед державою різні повинності, а в разі потреби їх примусово перекидали з місця на місце.

У той час, як у Європі кріпосна неволя відмирала, у Російській імперії вона лише міцнішала. Весь процес формування Росії став зворотним до західноєвропейського: це був розвиток не від рабства до свободи, а від свободи до рабства. Поневолення власних громадян дозволило створити потужну імперію на вбогому економічному підґрунті. Злиденна держава, що розросталася без кінця і краю, мала змогу розвиватися лише завдяки спільним надзусиллям, примусовій праці та страшним, безглуздим жертвам. "Герцен говорив, що Петро був першою вільною особистістю в Росії. Сперечатися з ним не можна – біда в тому, що Петро був *єдиною* вільною особистістю в Росії, всі інші, від фельдмаршала до селянина, були, по суті, рабами", – пише у книзі "Російський менталітет" А. Гудзенко.

Імперське мислення – широчінь душі

Належність до великої держави – відчуття досить потужне. Не так багато світова історія знала імперій – Стародавній Рим, Візантія, Золота Орда, Британія часів Великої колонізації, Османська імперія, та ще з десяток. У цьому переліку належне місце посідає Росія.

Імперіалізм – явище, яке кардинально перетворює світ. На відміну від звичайної держави, імперія жадає від національної еліти й від кожного свого громадянина особливої внутрішньої напруги, духовного максималізму. Імперія – це відмова від мислення провінціала на користь почуття власної відповідальності за долю всього світу.

Із часів Петра I Росія претендує на звання держави з вищими в порівнянні з іншими країнами цінностями. Суть одного з російських міфів, який увійшов до офіційної ідеології та знайшов відгук у чуйній російській душі, полягає в тому, що у Росії – особливий шлях, мовляв, вона – третій Рим, покликаний обдарувати світ рятівним началом, дати відповіді заляклому в користолобстві людству на найважливіші питання, бути провідником духовності й культури, посередником між Богом і тими, хто загруз у мізерності й нікчемності буття. І, зважте, ці амбіції виявляє

не лише прошарок інтелектуалів, але вся країна.

З одного боку, подібний підхід досить креативний – чого б досягли російські письменники, музиканти, художники без такого "місіонерства"? Але з іншого – прагнення врятувати людство носіями того суспільства, яке перейняло звичаї Золотої Орди, вельми насторожує.

В 1654 році Московія (назвімо речі своїми іменами) колонізувала Україну. Політика боярської Москви мало чим відрізнялася від політики, типової для колонізаторів. Вона реалізувалася через приниження й презирство до неросійських народів, що входили до її складу. Росіянин непохитно знав, що він – не якийсь там малорос, а – великорос! І мова його велика й могутня! І душа! І помисли! Зазнаючи знущань від власних правителів, він вважав за свій обов'язок указувати територіальним окраїнцям, як їм, на його думку, варто жити. Колонізатори завжди приносять на завойовані території свою мову і свої традиції. Так і Росія, вихолостивши в Україні її культуру, натомість привнесла свою.

"Імперське мислення" і "широчінь душі" – поняття не тотожні, однак досить близькі. Як перше, так і друге, безумовно, пов'язані з неосяжними просторами держави – росіянин, змушений долати величезні відстані, докладає до цього не лише фізичні зусилля, а й духовні. Він схильний до розв'язання надзавдань. Недбалий щодо малих справ, він "гори зрушить" у великих. Його не влаштовують звичні для Заходу цінності – будинок, сім'я, кар'єра, банківський рахунок. Він прагне прислужитися винятково Вищій меті, чомусь грандіозному, чи то буде наближення Царства Божого, чи освоєння Космосу, а чи світова революція.

У росіянина особливі відносини з часом: він його не цінує, не заощаджує і не розуміє, що означає "точність – ввічливість королів". Самодисципліна погано вживається з буянням його пристрастей. Пити – так пити! Любити – так любити! Бити – так бити! Ще би "працювати – так працювати", і ціни б російській людині не було.

Самі росіяни у словосполучення "широта душі" звикли вкладати винятково позитивний зміст. Однак гусарство, щедрість, розмах поривань раз у раз призводять до нав'язування своїх смаків, інтересів, бажань. Навіть пригощати в Росії прийнято "через не хочу".

За законами широкої душі традиційно керували економікою країни російські правителі: на "дуті" проекти викидалися кошти, які часом становили понад половину державного бюджету. "Широка людина – треба б звузити", – доходить висновку один із персонажів роману Федора Достоєвського "Брати Карамазови".

І "широка" російська людина себе звузила. Це не уникло прискіпливого погляду одного малороса, який написав роман, що зчинив у Росії переполох. От що про це повідомляє сам автор: *"Мертві душі" не тому так злякали Росію й нарobili стільки галасу всередині неї, що вони розкрили які-небудь її рани або внутрішні хвороби, і не тому також, що вивели приголомшливі картини всепереможного зла і страждань не винності... Але вульгарність усього разом злякала читачів. Злякало їх те, що один за одним ідуть у мене герої, і один перевершує іншого своєю похабністю, що немає жодного втішного явища, що ніде навіть і відпочити або перевести подих бідному читачеві, і що, після прочитання всієї книги, здається, ніби точно вийшов з якогось задушливого льоху на боже світло. Мені б радше вибачили, якби я виставив бездушних нелюдів; але вульгарності не пробачили мені. Російську людину злякала її нікчемність більше, ніж усі її вади й недоліки.*

Безкорисливість – корупція

Часто можна почути, що таємниця російської душі – в силі її безкорисливості. Допмагаючи ближньому, росіянин не розраховує нажитися з чужого горя. Навпаки, нерідко діє собі на шкоду. "Віддати останню сорочину" – явище суто російське. Українець «останню сорочку» теж віддасть, але ще одна в нього завжди знайдеться.

І ще один нюанс: допомагаючи сусідові в біді і не маючи з цього зиску, росіянин, не замислюючись, спалить його будинок, якщо туди раптом зазирне удача.

Універсальне світове явище – хабарництво. Але в Росії воно набуло майже сакрального значення. Чиновництво Росії – це "річ у собі". Величезна школа неробства завжди слугувала не народу, а своїм корисливим інтересам. Засновник і духівник цієї школи, "птенец гнезда Петрова, отважный мастер красть и лгать" – Меншиков. Нинішні російські олігархи, які приховують від державної скарбниці мільярди доларів і переказують їх за кордон, у порівнянні з ним – просто кишенькові злодії. У той час, коли бюджет Росії становив від 1,5 до 10 мільйонів рублів, цей "щастя баловень безродный" примудрився переказати в англійські банки ні багато, ні мало 5 млн. рублів.

В Україні корупція теж існує. Але українська влада хоча б імітує з нею боротьбу. А російська своїх мільярдних шахраїв ловить так, як по ТВ «Diskavery» ловлять рибу: впіймали – показали – відпустили.

Мораль – неповага до закону

Особливу роль у формуванні російської ментальності відіграла Катерина II. Викликаючи тихе ремствування в народі, вона серед претендентів на друге місце в державній ієрархії влаштувала пікантне суперництво, і, хоч-не-хоч, прищепила Росії думку, що для державної кар'єри не так важливо мати розум або талант, як опинитися в потрібний час у потрібному місці та сподобатися царській особі. Катерина чудово знала про всі шахрайства свого оточення, однак навести лад навіть і не намагалася. Підбадьорені такою поблажливістю, її наближені крали з подвоєним натхненням, а за їхнім прикладом – і вся країна. Все продавалося, від лакея до сенатора – государиня розбестила не десяток-другий фаворитів, а весь російський народ.

Поряд із переконанням, що немає гріха в розкраданні казенного добра, в Російській імперії узвичаївся ще один принцип: суддя завжди судить несправедливо. Тому що "справедливо" він судить лише тоді, коли одержить хабара. І що більше одержить, то "справедніше" буде судити.

Головних героїв російських казок два. Перший – дурень і "везунчик", що уособлює щасливого халявщика, другий – крадій. Навіть у казках для дітей, які видаються величезними накладками, стверджується, що немає гріха у крадіжстві в багатія. Головний герой сучасних російських фільмів і телесеріалів – бандит, до якого російський люд виявляє симпатію геть повальну. Кримінальний шансон – національне надбання. Блатні "поняття" проникли скрізь – у бізнес, парламент, систему стосунків між людьми, власне, у саму структуру мислення. Дотепер Росія – країна, де немає гарантій для особистості, де міліція є напівдержавною, напівприватною корпорацією збирників, де "кинути" ділового партнера – справа звична.

Благородство – презирство до людини

У той час, як українська шляхта була нечисленною, російське дворянство становило потужний прошарок суспільства. Дітей у дворянській родині виховували, орієнтуючись на аристократичні ідеали. Вищі цінності – честь, хоробрість, незламне слово, освіченість, висока внутрішня культура, загострене почуття власної гідності формували у хлопчиків такі риси характеру, як благородство, гордість, рішучість, у дівчаток – витонченість, романтичність, вірність.

Однак подібне виховання прищеплювало юнакам і чванкуватість, нахабство, завищену самооцінку, гіпертрофоване сприйняття свого "я". Недобррозичливий погляд, необережне слово, навіть дружній жарт сприймалися як виклик – дуелі винищували цвіт російського суспільства і були нормою життя.

Світогляд, який ґрунтувався на повазі винятково до представників свого кола, неминуче обертався пихою, погордою дворян щодо селян, які були для них черню. Поняття "класовий ворог" тому так добре і прижилося в Росії, що задовго до жовтневого перевороту російське суспільство було розколоте на частини, які люто ненавиділи одна одну. "Верхівка" виявляла презирство до "низів", а "низи" ненавиділи не лише "верхівку", а навіть своїх геніїв і героїв. Приміром, у 1918 році

в одну ніч селяни спалили маєтки Пушкіних і Ганнібалів – Михайлівське, Тригорське й Покровське. Палили з танцями, піснями, не заради грабунку – це для них було святом. У часи радянської влади подібне "людинолюбство" набуло нових форм: терор "верхівки" проти власного народу, штучний голод, масові утиски. Жалюва доля спіткала солдатів, яких у роки Другої світової війни було звільнено з полону. Головна їхня провина полягала в тому, що вони залишилися живі – всіх їх "за зрадництво" кинули до таборів.

На просторах імперії людське життя завжди коштувало небагато – людину могли люто побити, або й убити, лише за чоботи. Ще за часів Петра I позиції воєводи буквально встелялися трупами своїх солдатів.

Що ж, презирство до оточення і нині є однією із сумних рис російської ментальності. У російській пресі невдвовижку зустріти, приміром, таке повідомлення: *"У Башкирії пізно вночі було збито жінку, що йшла по узбіччю. Під час аварії окрім водія в машині були його дружина, дитина і двоє братів. Зникнувши з місця події, через деякий час водій повернувся. Переконавшись, що жінка ще жива, він дістав з багажника "монтировку" й завдав їй кілька смертельних ударів по голові"*.

Один із спічрайтерів Хрущова відзначив, що в 1960-х роках лише в Тульській області з 2-мільйонним населенням убивств було більше, ніж у всій 55-мільйонній Англії. За кількістю охоронців Росія посідає, мабуть, перше місце у світі. Лише безпечніше від цього не стає.

Гостинність – недоброчливість

Гостинність – традиційна російська риса. Не в багатьох країнах гостя зустрінуть привітніше, ніж у Росії. Причому привітність ця щира, іде від самої душі російської людини. Вона не пов'язана з показухою чи прагненням не "осоромитися" перед гостем, тим паче перед іноземцем, на якого, за великим рахунком, російській людині начхати. Несхильня перед іноземщиною – така сама споконвічна російська риса, як і гостинність. Імовірно, насаджування Петром і Катериною чужоземних традицій сформувало в населення країни сталий до цих традицій, та і, власне, до чужинців, імунітет.

Чи націоналісти росіяни? Запитайте в них. Дев'ять із десяти скажуть: ні, ми – не націоналісти, ми – патріоти! Загалом, у патріотизмі як такому немає нічого кепського. Адже це не що інше, як любов до батьківщини. Тільки патріотизм, певно, є прагненням щось для своєї країни зробити, а не волати: "Дивіться, німці, – ми кращі за вас!"

Протягом усієї своєї історії російська людина позначала, що їй аж ніяк не чуже ставлення до інших народів як до нижчих. Це і є націоналізм, який в сучасній Росії відчувають на своїй "шкірі" африканці, "особи кавказької національності", азіати.

У 2006 році правозахисна організація "Міжнародна амністія" оприлюднила доповідь, назва якої свідчить сама за себе: "Розгул расизму і ксенофобії в російському суспільстві". Відповідно до опитування, проведеного російським Левада-центром у листопаді 2005 р., 60% російських громадян так чи інакше підтримували ксенофобські гасла. Найбільш "поганими" народами для громадян Росії у той час були чеченці, цигани, азербайджанці, араби, американці, євреї, естонці, німці, японці. У 2008 році «найнебезпечнішими ворогами» було оголошено грузинів – по Росії прокотилася потужна хвиля, спрямована проти тих, хто має грузинські прізвища. Вона торкнулася навіть такого визначного письменника, як Борис Акунін (Григорій Чхартішвілі).

Після Революції Гідності в Україні – «ворогами» для росіян, ясна річ, стали українці. Як сверблять руки у "стражів правопорядку", якщо вони спіткають українця на російській території! Просто так йому із цих "правопорядних" рук не вирватися. Залишається лише дивуватися тому, що російське суспільство сприймає медіа-пропаганду Кремля так, як кролик сприймає «вагоме слово» удава.

Ксенофобія існує не лише в Росії. Приховано або явно вона присутня і в європейських країнах. Однак Європою ви можете подорожувати спокійно – ніде на

вашу російську (українську, молдавську, турецьку і т. ін.) мову не реагуватимуть вороже. І якщо в пушкінські часи іноземець і по Росії мав можливість роз'їжджати один, без супроводу і знання мови, то зараз йому навряд чи хтось порадить так робити.

Хоча, напевно, ксенофобія тут ні до чого. До іноземця можуть ставитися навіть краще, ніж до співвітчизника. Адже в іноземцеві, насамперед із Заходу, росіянин очікує побачити людину порядну, чесну, не здатну на ті капості, які так просто отримати від своїх.

Культура – невігластво

У XVI столітті архієпископ Новгородський Геннадій з великим сумом констатував, що священики, ним призначені, не вміли ні читати, ні писати, а багато з них навіть погано знали молитву "Отче наш". Про цілковиту безграмотність священнослужителів неодноразово згадує В. Й. Ключевський. Російська православна церква у своєму невігластві була досить послідовною: вона забороняла світські книги, виступала проти вивчення арифметики, астрономії, географії, музики, називаючи ці дисципліни "поганськими хитрощами". Століттями Московія лишалася малорозвиненою глухоманню – навіть Борис Годунов абияк читати умів, а підписуватися – ні. У країні практично не існувало звичних для Київських і Галицьких земель шкіл. "Немає сумніву, що древній Київ... перевершував Москву п'ятнадцятого століття з багатьох позицій", – писав у "Історії держави Російської" М. Карамзін.

За свідченнями Чаадаєва, Герцена, Джеймса Біллінгтона (директора Бібліотеки Конгресу США, автора книги "Росія в пошуках себе"), до середини XVIII століття в Росії не було ні національного мистецтва, ні літератури, ні науки. Ще довго все, що в Московії з'являлося нового, продукували іноземці або люди з домішкою чужої крові: Пушкін – з ефіопів, Лермонтов – із шотландців, Фонвізін – німець, Жуковський – турок, Айвазовський – вірмен, Багратіон – грузин, Купрін – татарин, євреям узагалі ліку нема. А чого вартий внесок вихідців із Малоросії! Але росіяни усіх їх вважають своїми. Здатність приймати все велике у свій духовний організм – одна з визначних рис російської культури.

Пошук індивідуальності, пов'язаної з географічним розташуванням країни та її історичним минулим, зумовив те, що в Росії виникли бурхливі дебати в інтелектуальних прошарках суспільства. Як наслідок, з'явилася своя самобутня культура. Небагато країн дали світу таку плеяду талановитих і творчих особистостей за такий короткий проміжок часу – Ломоносов, Толстой, Достоевський, Тургенев, Чехов, Набоков, Бердяєв, Мусоргський, Бородин, Чайковський, Римський-Корсаков, Брюллов, Левітан, Шишкін – якщо цей список продовжити, він займе не одну сторінку. В Петербурзі й Москві один за одним відкривалися нові театри, музеї, галереї, бібліотеки, видавництва. За столицями потяглася провінція – і з відсталого глушини Росія перетворилася на країну, яка перебуває в авангарді світового мистецтва.

Не будемо гадати, чи досягла б вона більшого, якби не жовтневий переворот. Ідеологічний прес, тотальна цензура, репресії свою справу зробили. Однак і "прищепили" радянській культурі те, без чого не може обійтися справжня творчість – мову натяків, недомовок, замаскованих думок автора. Вміння бачити прихований зміст, підтекст, не помічений цензором, але зрозумілий і поцінований обізнаними людьми, сформувало певний тип творчого мислення, якщо завгодно, творчого менталітету, який втілювався в яскравих творах. На цьому явищі визрів цілий пласт російської культури, культури Ахматової, Зоценка, Пастернака, Аксьонова, Солженіцина, Бродського, Райкіна; на цьому підґрунті зросло не одне покоління як росіян, так і громадян усіх республік, які входили до складу Радянського Союзу. Ризик загострював сприйняття, стимулював "кухонну" культуру з поганенькими магнітофонними записами Галича, Окуджави, Висоцького, зі стихією бардівської пісні, андеграундного живопису й літератури.

Росія, чий високий творчий потенціал гідний подиву, як і раніше, є донором світової культури. Динамізм інтелектуального життя Москви, Петербурга, навіть

обласних центрів вражає. Як вражає і незмінна здатність Росії долучати до своєї творчої круговерті тих режисерів, музикантів, письменників, дизайнерів, артистів, кому в себе на батьківщині набридло борсатися в болоті зневаги й байдужості.

Підприємницька спритність – лінощі

Російська людина – конгломерат протиріч. Вона зіткана з полярних, взаємо-виключних якостей. Практично всі герої творів класиків російської літератури – особистості неоднозначні. Лише різниця потенціалів у душі російської людини була і є джерелом творчої енергії письменників, які знають життя не з чуток.

У поняття неоднозначності російської натури цілком укладаються й такі, здавалося б, протилежні риси, як підприємницька спритність і знамените російське ледарство.

У дворянських родин дітей не орієнтували на ділову хватку, збільшення багатства, кар'єру. Головними цінностями визнавалися не працьовитість, а шляхетність, інтелігентність, честь. Однак це не інструменти досягнення успіху. Це – принципи. З дитинства дворянин засвоював свій спадкоємний привілей – відразу до праці. Він гребував займатися ремеслом, виробничою діяльністю, торгівлею, віддавав увесь свій час полюванню, картам, балам. У Росії чесний заробіток ніколи не цінувався. Тільки "лівий", халявний. До тих, хто прагнув чогось досягти, приховано або явно ставилися з презирством – національним "символом працьовитості" був визнаний не якийсь там тато Карло, а Обломов. У селі хвацького труженика зневажали дужче, ніж ледаря-барина, і, щоб він своєю трудовою "заразою" не розбещував інших, завжди були готові зробити з нього посміховисько і знищити його господарство.

Цікаву рису російського менталітету відображає прислів'я: "Один із сошкою – семеро з ложкою". За всіх часів у російському суспільстві існував величезний прошарок людей, які принципово байдикували. Це були не лише дворяни, а й різного роду нахлібники, утриманці, уявні хворі, забезпечувати яких, на думку російської людини, – "божа справа". Навіть у сільських громадах неодмінно були несусвітні ледарі, затяті п'яниці, спосіб життя яких роздратування не викликав.

Однак росіяни – історично активний і результативний народ. Міф про російські лінощі далеко не завжди має під собою підґрунтя. У 1860-х роках піднялася перша хвиля російського капіталізму. Це була епоха піратського "первісного накопичення капіталу". Викуп земельних угідь, будівництво, розвиток залізниць викликали ажіотаж, спричинили появу величезних статків.

Друга хвиля – вісім років між революцією 1905 року й Першою світовою війною. За багатьма показниками – це найсприятливіші роки в житті Росії. В цей час зміцніла промисловість, відбулося реформування сільського господарства. За рівнем наукової діяльності і якості підготовки фахівців Московський і Санкт-Петербурзький університети вийшли на передові європейські позиції.

Рівень підприємництва досить високий і в сучасній Росії. Але його гальмує неймовірна корупція, звичка до шахрайства й ошукування ділового партнера, неповага до праці, і не в останню чергу – "халявне" набуття капіталу за рахунок продажу енергоносіїв. У російській людини часто виникає бажання зробити щось особливе: переплисти океан, посадити на Марсі яблуні, вигадати вічний двигун. Зате мало охочих сіяти хліб, стояти біля верстата, ремонтувати дороги – робити те, що "не за законами широкої душі". А залежність від продажу енергоносіїв виявилася для Росії катастрофою: у 2014 – 2016 роках ціни на нафту суттєво знизилися, як наслідок у 2,7 разів знизилася середня зарплата росіян.

Поспішність – категоричність – рішучість

Росіянинові властива така риса як необдуманна поспішність – він занадто швидко хоче все отримати. Головне, щоб було багато, і щоб усе це саме впало йому в руки. Він не любить вести тривалі переговори, довго зважувати "за" і "проти", ухвалює рішення одним махом, не шарпаючися вправо – вліво.

А його пристрасть до суперечок, несприйняття будь-якої думки, окрім власної, давно стали "притчею во язицех" – під час дискусій на російських ТБ каналах усі кричать, і ніхто нікого не слухає.

Проте категоричність і поспішність росіянина сприяють його цілеспрямованості і волі до перемоги. Але в разі програшу він готовий ущент рознести все, що потрапить йому під руку, як це відбувається після футбольних матчів.

Цілеспрямованість не може себе виявити без таких рис характеру, як упевненість і рішучість. "В горящую избу войдет, коня на скаку остановит" – це про російську жінку. Але події на Майдані засвідчили, що й українка, як побачить «палачую хату», не стане лише голосити і кликати на допомогу.

У переліку джерел самовпевненості різних народів Лев Толстой пояснює самовпевненість німців – їхньою вченістю, французів – вірою у власний шарм, англійців – гордістю за державу, італійців – темпераментом. Для росіян письменник знаходить таку формулу: "Росіянин самовпевнений саме тому, що він нічого не знає й знати не хоче".

Непередбачуваність – допитливість – невибагливість

Схильність до крайнощів російської людини виявляє себе й у такій рисі характеру, як непередбачуваність: росіянин захопить хлібосољством, щедрістю, безкорисливістю, але в той же час може вразити брутальністю й хамством.

Росіянин не визнає загальних канонів – ні в бізнесі, ні в побуті. У нього свої правила. Він допитливий, прагне відкрити для себе нові землі, отримати нові враження; російська мова звучить у найвіддаленіших куточках планети. Про допитливість російської людини свідчить не лише пристрасть до подорожей, а й потужний науковий потенціал: у переліку лауреатів нобелівських премій 18 росіян.

Росіянин невибагливий у побуті, неперебірливий у їжі – що знайшов, те й з'їв. Народна кухня досить примітивна, її, можна сказати, взагалі немає: картопля, каша, млинці, щі, пироги, пельмені... Усілякі ресторани бефстроганови – плоди фантазії не народу, а гурманів шеф-кухарів.

Гумор – товарицькість – пияцтво

Росіянин, як правило, екстраверт – він не витримує замкненого способу життя, важко пристосовується до самотності, радіє новим знайомствам. Він не надто відвідує, на відміну від жителя Заходу, психотерапевтів. Навіщо? Їх йому заміняють друзі: "вилити душу" й "поплакатися в жилетку" – звична справа.

Але в цієї медалі є й зворотній бік: звичка нав'язувати іншим свої проблеми. Іноземці, захоплюючись відкритістю російської душі, відзначають брак у росіян делікатності, дотримання загальноприйнятої дистанції, відсутність спроможності огородити іншу людину від клопоту й незручностей. Також їх вражає зневажливе ставлення росіян до себе, пов'язування своєї місії з Божим промыслом, претензійність, прагнення вийти на перший план, високі амбіції, які поєднуються з особистістю широкою, відкритою, однак категоричною і наївною. На тлі організованих, дисциплінованих, пунктуальних, прагматичних європейців, які багато чого домоглися в житті, росіянин з його недбалістю, необов'язковістю, непередбачуваністю сприймається ними як велика дитина, що навіть через дрібницю здійсмає гвалт.

Хоча, з іншого боку, іноземці, можливо, незрівнянно наївніші за росіян. Росіянин – скептик і насмішник, балакун і цинік, а тому ставиться до всього з гумором. Серйозної людини в Росії не витримують. Усе – від зустрічі друзів до ділових перемов, від будівництва комунізму до похорону генеральних секретарів, неодмінно супроводжується анекдотами, каламбурами, двозначними дотепними репліками.

І так само все в Росії неодмінно супроводжується випивкою. Традицію пиячити заклав Петро I – одним із найважливіших обов'язків його "пташат" була участь у багатоденних царських запоях. Догоджуючи государеві, високопоставлені особи всіх рангів укоренили цю традицію в довірених їм колективах. Навіть в армії: в усьому світі пияцтво для офіцера є вадою, але в Росії воно є нормою жит-

тя. Адже й відпочивати, й працювати росіянин може, лише прийнявши щось "на грудь".

Кохання

Російська жінка – національне надбання. Вона гарна, мила, привітна, готова вирушити за своїм обранцем хоч у Сибір, хоч у Космос, хоч на Гавайські острови. Відкритість душі сформувала її натурою чарівною, тонкою, чутливою.

Російські любовні пісні не менш різноманітні, ніж українські. Однак у них набагато частіше зустрічаються скарги дівичі, яку силують виходити заміж, або докори чоловіка нелюбій дружині. Від докорів чоловік переходив до дії: "якщо не б'є, то не любить", – так вирішили собі російські жінки.

Висновок

Не будемо підбивати під російським характером якусь узагальнюючу риску. Те, що ми розглянули в цьому розділі – тільки вершина айсберга. Щоб змалювати весь айсберг, знадобилася б ціла книга.

Кажуть, росіяни живуть за поняттями, близькими до законів Мерфі. Можливо, це й так. А втім, ми говоримо про народ, який, перебуваючи у важких природних умовах, тривалий час під ярмом татар, зумів створити величезну, могутню державу, яка відіграє у світі далеко не останню роль, хоч і завдаючи цьому світові великого клопоту. Ми говоримо про народ, який під час Другої Світової війни здійснив неймовірне: за немислимо короткий проміжок часу перекинув промисловість за Урал, забезпечив війська зброєю, танками, літаками в кількостях, які перевищували виробництво всієї гітлерівської Європи, і повернув хід історії в інший бік. Такий народ не є пересічним.

І те, що Росія, взявши від України найкраще, натомість збагатила її своєю культурою і своїми звершеннями, означає, що вирішила Історія. Багато українців сприймають цей процес по-іншому: мовляв, Росія, колонізувавши Україну, перетворила її на свій додаток, ліквідувала українську культуру й позбавила можливості власних епохальних досягнень.

Що ж, це так. Але, зрештою, що заважало українцям свого часу колонізувати Росію? Захопити Москву? Завоювати Кубань, Сибір? Що заважало українцям не виштовхувати своїх геніїв у чужі культури, а приваблювати до себе таланти як з Росії, так і з інших країн?

Урешті-решт, бог із нею, з тією Москвою. І з Сибіром теж. Що маємо – те й маємо. А ті, так звані патріоти, як російські, так і українські, котрі намагаються вишукати в сусідній країні лише погане, нагадують чоловіка і дружину, які після розлучення нічого хорошого одне про одного згадати не можуть.

Інтерв'ю з Юлієм Ліфшицем (закінчення)

– Пане Юлію, яка, на ваш погляд, різниця між українцями й росіянами?

– Коли говорять, що всі риси як української, так і російської людини зумовлені місцем проживання, – це правда. Величезна територія Росії з малою заселеністю й достатніми природними запасами їжі сприяла системі збирання. Ліс дає поживу, яка заготовлюється влітку. А взимку – мужик лежить на печі, і, щоб мізки не повернуло, плете постолі й ріже ложки. Він робить це не тому, що йому потрібно заробити. Їжа в нього завжди є.

– Але в лісі щось потрібно ще й спіймати.

– Російська людина – спритний мисливець, хоча м'яса в Росії взагалі їдять не багато. Що давав ліс насамперед? Гриби, ягоди. Гриби – білок, ягоди – вітаміни. Чудово, що це треба? Немає конкурентів, ніхто з тобою не воює, ні від кого не треба ховатися, і нема сенсу красти. В глибинці Росії донедавна двері підпирали ціпком і писали: "Я пішла до Маші". Заходь, сиди, чекай, лягай спати, їж. Там інакше не мислять. І не треба заробляти гроші. Пішов у ліс – і набрав

усього, що треба. Цим визначається ментальність російської людини. А взимку він нічого не робить. Тому й п'є.

– Та і в Україні взимку нема чого робити.

– По-перше, на Півдні зима коротка. А, по-друге, Україна хліборобська: треба підготувати рало, насіння, ще щось. І все це сховати так, щоб ворог не знайшов. А в Росії, особливо в північній і північно-східній частині, ворогів немає, хто не зайде – друг!

– Як же там, у такому випадку, сформувалося те, що сьогодні можемо бачити в негативному ставленні до прибульців?

– Головна частина іммігрантів прибуває в Росію з південно-східних країн. Тому пішли протиріччя між російським способом життя і способом життя прибульців зі Сходу. Інакше кажучи, виник конфлікт ментальностей. Адже східна людина – вона інша.

– В Україні до Сходу ставлення терпиме, "аби вони нас не чіпали", чи не так?

– Десь так. Я ще хотів би звернути увагу на один фактор, який визначає різницю в ментальності росіян і українців. Це – характерний для Півночі брак кисню.

– Із такими лісами, з таким чистим повітрям брак кисню?

– Брак кисню виникає через мороз. На Півдні все відновлюється швидко. А там система регенерації вповільнена – у Тундрі слід від машини зберігається десять років. А якщо в північних широтах уповільнена система регенерації, то уповільнена і швидкість реакцій. У тому числі і швидкість мислення – адже не дарма існує приказка, що „руський довго запрягає, та швидко їде”. Звідси ж і порівняння росіянина з ведмедем – істотою сильною, розумною, але не надто швидкою у мізкуванні.

– Росіяни мізкують повільніше від українців? Я щось цього серед нинішніх росіян не помітив. У мене складається враження, що навпаки – в українців мислення повільніше. Щоправда, я спілкуюся переважно з пітерцями й москвичами.

– Пітерці й москвичі – це зовсім інше. Петербург формувався навколо імперського Двору: він вишуканий, пишномовний, витончений, але снобистсько-нещирий. Москва – купецька, ринкова, динамічна, і чесно-хамська.

– Нагадує Нью-Йорк.

– Так. А провінційна Північ – російська, скандинавська, будь-яка – вона розмірена, плавна і, так би мовити, загальмована. І це пов'язано з браком кисню.

– Звідки ж у Росії за всієї її, як ви стверджуєте, "загальмованості", шар такої потужної культури?

– Це знову ж пояснюється тим, що з ними ніхто не воював. І все це розтягнуто в часі. Там культура могла спокійно нашаровуватися.

– Можливо, на бурхливий розвиток культури вплинув Двір?

– Ну, це окрема розмова. Адже ми не беремо культуру верхніх прошарків суспільства, ми беремо культуру етнічну. В Росії етнічна культура замішана на артільності, в Україні – на індивідуальності. В умовах суворої зими вижити можна було лише у групі. Якщо тобі потрібен будинок, ти його повинен спорудити за коротке літо. Якщо в тебе немає сірників, ти підеш до сусіда. Тому в Росії – артільність, а в Україні – індивідуалізм. У Японії на якийсь острів завезли мавп. Коли їм холодно, вони збираються разом і гріються теплом одне одного. А людина від мавпи принципово не відрізняється. Географічні умови формують звичай і тих, і інших.

– Як ви думаєте, звідки в росіян агресивність?

– Це не агресивність як така. Це – система виживання.

– Виживання? Навіщо їм потрібні були нові території? Живи собі в лісі, їж ягоди. А вони кого лише не намагалися скорити. Дісталися навіть до Каліфорнії.

– Це, на мій погляд, не завоювання. Це – цікавість. У російської людини всякчас виникає питання: що буде, якщо ось так? А якщо так? Якщо ми туди підемо? Або туди? Ви часто чули від росіянина: "Воно тобі треба?"

– Ні.

- Така відповідь – традиційна українська ментальність.
- "Краще там, де нас немає" – це, вважаєте, не українське?
- Це російське. Українське – "Добре сидимо!".
- Гадаєте, в Росію це від українців прийшло?
- Звичайно!

– А до українців, напевно, від античних греків. Добре лежимо!

– Точно. Епікурейство, життя як система задоволення – це модель Півдня. А в Росії не "сидять": то туди підуть, то сюди... Їм навіщось потрібно увесь час мотатися, рухатися, їздити по світу, по ріках сплавляються всі, кому не ліньки. Територія велика, чого сидіти? Давай поїдемо куди-небудь. Це – елемент допитливості.

– В українця допитливості немає?

– Немає. "А навіщо? Воно тобі треба?" Зі скіфських часів українець засвоїв: будеш висовуватися – залишишся без голови. А в Росії, коли тебе ніхто не чіпає, звичайно будеш "висовуватися", станеш допитливим, чому ж не стати? Тим більше, коли холодно і потрібно щось вигадати.

– Дякую за інтерв'ю.

Що ж, як кажуть: «В Росії дві біди: дурні і дороги. А в Україні три: дурні, дороги та Росія».

Нам залишилося коротенько розглянути сучасний європейський менталітет, після чого ми перейдемо безпосередньо до українського.

Ментальність сучасної Європи

Європа – поняття неоднорідне. Проте, розділена на католиків і протестантів, мешканців півдня й півночі, аристократів і звичайних громадян, вона все-таки зберегла відносну єдність – між її жителями існує певний зв'язок, так би мовити, сімейна подібність, що об'єднує їх в одне ціле.

Національний невроз

*Україна заявила про намір приєднатись до Євросоюзу.
Дізнавшись про це, Великобританія вирішила, що час
звідти тікати.*

Анекдот

Європеєць – француз, німець, англієць, італієць, угорець або поляк, вельми стурбований своєю "п'ятою графою". Порівнюючи власну націю з іншою, він прагне відшукати те, що "доводить" його "перевагу". Ці порівняння досягли апогею в націонал-соціалізмі. Злочини фашистів – не наслідок марення самотнього маніяка, який спромігся заразити своєю параноєю все суспільство. Вони відштовхувалися від давніх традицій, прихованих тенденцій, укорінених помислів – щоб здобути підтримку населення, Гітлерові (як і його російському послідовнику – Путіну) потрібно було лише пропагувати те, що народ сам бажав чути.

Із часів античного Риму ставлення європейців до "чужих" традиційно насторожене, хоч би як офіціанти й співробітники готелів намагалися замаскувати це посмішками. Досить високим у Європі залишається рівень прихованого антисемітизму, "антициганізму" та інших "анти-ізмів".

У минулому найбільш активні західноєвропейські нації – англійці, французи, іспанці, голландці, португальці – поширили свій вплив на значні території земної кулі й утворили величезні колонії. Імперська свідомість сформувала у громадян цих країн почуття власної винятковості, обраності, месіанства. Нації, які спізналися на розподіл світу – німці, італійці, австрійці, – не збиралися відмовлятися від пошуку свого місця під сонцем і розглядали країни Східної Європи як свої потенційні колонії, а до народів цих країн ставилися як до „другорядних”. І якщо фашизм у Європі як явище знищений, то колоніальні стереотипи підсвідомо живуть у європейській ментальності й дотепер – як на державному рівні, так і на побутовому.

Порядок і влада закону

Римська імперія залишила Європі повагу до правил і законів. У всіх європейських країнах судді реально незалежні й керуються не власними уявленнями про справедливість, не хабарами, а чітко визначеними законодавчими актами, де ясно сказано, за яке порушення яке має бути покарання. Базисні канони європейського права, за суттю класичного римського, поза західним світом декларуються, однак реалізуються вряди-годи. Для розуміння сучасного європейського менталітету важливо навіть не те, що там існує розвинена правова система, а те, що європейці реально ставляться до неї як до глибоко продуманого порядку, порушення якого викликає обурення. За винятком певних, чітко окреслених районів у столицях і мегаполісах, Європа майже не знає злочинності. Порядок у суспільстві існує не тому, що добре працює поліція, а тому, що він у головах людей.

Близько століття минуло відтоді, коли характерною ознакою європейського життя була жорстокість. Простий люд гаяв час у бійках, розпусті, пияцтві, цькуванні собаками тварин і людей. Але доба жорстокості й терору була лише етапом у формуванні демократичного суспільства, яке сьогодні вільне від криміналу або

сваволі влади. Ні чиновник, ні суддя, ні президент не мають у Європі ніякого "морального авторитету" – їхня справа виконувати ту роботу, на яку їх найняли платники податків. За великим рахунком, європейцю начхати, хто є його президентом – його життя практично не залежить від того, якого кольору партія прийшла до влади.

Я понад 20 років прожив в Угорщині. І якось спіймав себе на думці, що не знаю, хто в цій країні президент. Обережно, щоб не розкрити свого невігластва, я запитав про це колегу-угорця. Він відповів: "Президент? Ой, ну цей, як його... Такий, низенький... Господи, та недавно ж його по телевізору бачив...".

Однак демократичність, законослухняність і порядок – алгоритми в Європі не абсолютні. Коли я наївно запитав свого німецького колегу, чи всі він сплачує податки, той відповів: "Тю... Краще я куплю собі ще одну товсту машину". А в Парижі вважається дурним тоном переходити вулицю на зелене світло – французи, не звертаючи уваги навіть на автобуси, пхаються на червоне.

Прагматизм

Приватна власність – непорушна європейська цінність. Із цієї позиції, позиції власника, стиль мислення європейців традиційно визначається раціоналізмом і прагматизмом. Фінансовий зиск апіорі мотивує їхнє ставлення до життя й оточуючих. Іноді складається враження, що навіть дітей вони народжують винятково із прагматичних міркувань – потрібно ж комусь, урешті-решт, передати свій магазин.

Культ грошей

Єдиним "гарантом" щастя й незалежності європейці визнають міцний банківський рахунок. Культ грошей, з одного боку, сприяв тому, що Європа, по суті, є клубом багатих людей, однак з іншого – він зумовив появу серед мешканців цього континенту звичку до дріб'язкової ощадливості, пуританського способу життя, скнарості. Але ж скнара за характером досить непривабливий.

Проте один із головних постулатів Європи: "Якщо ти бідний, чи правильно ти живеш?" – незмінний. "Працюй – і тобі відплатиться" – саме до такого висновку привів європейців "гріховний" культ грошей.

Висока працездатність

Наведу уривок із записів одного мандрівника: *"По полях розсіяні якісь дикі тварини, самці й самки, чорні, з обличчями землистого кольору, обпалені сонцем, що схилилися до землі, яку вони риють і колупають із непоборною завзятістю; між ними начебто чути розбірливу мову, а коли вони випростуються, то ми бачимо людські обличчя, і дійсно – це люди. На ніч вони віддаляються у свої лігвища, де харчуються чорним хлібом, водою й корінням"*.

Про кого пише автор і про який час? Таке враження, що про неандертальців.

Наведена цитата – спогади Фонвізіна, який подорожував у XIX столітті Францією. І те, яким був рівень життя французьких селян тоді, і який він сьогодні, свідчить, чого можна досягти наполегливою працею.

Стрімкий стрибок Європи до добробуту став можливим завдяки економічній свободі, приватному підприємництву, невтручанню держави в бізнес і в ціноутворення. Люди працюють охоче, багато й добре: робочий день починається рано, виробничий процес ретельний, "перекури" суворо за графіком.

Прагнення до якості

Європейський робітник – старанний виконавець. Образно кажучи, він ремісник, діяльність якого не відрізняється фантазією, зате гарантовано надійна та які-

сна. Йому не потрібно по декілька разів про щось нагадувати – все, що є його обов'язком, він виконає добросовісно й вчасно. Але якщо йому дати завдання, яке потребує винахідливості, нестандартного підходу, він, радше за все, з ним не впорається, оскільки звик робити лише те, чого його навчили, а не те, що вимагає кмітливості.

А втім, подібне ставлення до роботи в підсумку зумовлює високу продуктивність праці й відповідну якість товарів і послуг. Саме високу якість товарів і послуг європейці асоціюють із високою якістю життя. Для них це одне й те саме.

Снобізм

Західне суспільство – надзвичайно снобістське. Сприймати людину інакше, ніж представника певної професії, там просто не вміють. Зазвичай європейець не стане спілкуватися з людиною більш низького, з його погляду, ієрархічного осередку: стоматолог не буде підтримувати дружніх стосунків із таксистом, родина мексиканців нізащо не подорожуватиме з родиною булочників.

Чому в Парижі процвітає "висока мода"? Лише тому, що вони сноби. Насправді французам на те, у що ви одягнені, начхати – навіть якщо у вас на штанах дірка, вони цього, швидше за все, не помітять. Але, з іншого боку, усіяло заохочуючи снобістський етикет, торгівля посадила суспільство "на голку" брендів: щоб продемонструвати, що ти "досяг вершин щастя", потрібно мати годинника певної марки, їздити на пузатих і незручних в умовах міського руху автомобілях, одягатися у розкручених дизайнерів і лише з колекції поточного року. Порушника цих правил очікує ввічливе презирство й відмова вести з ним ділові стосунки.

Пунктуальність

Більшість емігрантів, роками проживаючи в Європі, довго не можуть пристосуватися до однієї з непорушних цінностей цього суспільства – пунктуальності. В Європі все коштує дорого, час – насамперед. Цінуючи свій і чужий час, європейці нікому не дозволяють його "красти". Міський транспорт рухається суворо за розкладом, вивішеним на кожній зупинці. "Дріб'язкова" економія часу привнесла в їхню систему мислення чіткий порядок, а в трудове життя – розмірений графік. Це дозволяє мешканцю Європи за одиницю часу виконати набагато більший обсяг роботи, ніж за той же період зробив би його східний сусід, працюючи, за звичкою, із чаюваннями й захопливими теревеннями.

Індивідуалізм – самотність

У Всесвітній декларації прав людини проголошено: права особистості мають пріоритет перед правами держави. Це і є найбільш значущий компонент "європейськості". Цивілізація присутня тільки там, де є повага до людини. Лише за таких умов можна нажити статки і не боятися їх втратити.

Але в цієї медалі є й інший бік. Скажімо, Швеція та Швейцарія – найзаможніші країни світу. Однак чомусь саме в цих країнах рік у рік статистика фіксує найвищий рівень самогубств. Здавалось би, парадокс? Аж ніяк. Це – плата за самотність, яка є наслідком концентрації уваги винятково на своїх приватних інтересах, на своїй особистості.

В сучасній Європі людина, як і в римському суспільстві, як і в епоху середньовіччя, є структурою замкненою. Замкненою є не лише особистість, а й кожна європейська родина, все європейське суспільство в цілому. "Мій будинок – моя фортеця" – один із базисних архетипів Європи. Але й у сім'ї людина самотня, не знаходить у своїй фортеці ні тепла, ні щирості, ні любові.

На Заході не існує традиції дружніх посиденьок удома. Оскільки не існує самої дружби. Зустрічаються європейці в ресторанах, як правило, з тими, від кого сподіваються мати якийсь зиск. Замість спілкування із друзями, вони радше спілкуються зі свійськими тваринами. А свято в Європі – це зібратися на майдані і че-

кати видовищ.

Поява Інтернету, здавалось би, надала фантастичну можливість для спілкування різних людей із будь-якого куточка планети. Але багатогодинне "сидіння" в Інтернеті, електронна пошта, чати й форуми насправді тільки поглиблюють самотність. Адже віртуальне спілкування – це те саме, що і віртуальний обід, віртуальна пристрасть або намагання "відкрити душу" монітору.

Замкненість і самолюбство перетворили життя європейця на щось сумне й невеселе. Якщо в Росії – "Імперія зла", то в Європі – "Імперія нудьги". Хоча, з іншого боку, архетипи індивідуалізму змушують західну людину для досягнення своїх цілей сподіватися не на приятелів і кумів, а лише на самого себе, вгризатися в успіх власними зубами, самому бути господарем своєї долі.

Емоційна стриманість

Рівень емоційності в Європі дуже неоднорідний: у ній є як "емоційний" південь, так і "холодна" північ. Це природно. Однак дещо спільне у цьому плані в європейців все-таки є – це традиція стримувати почуття, самоцензура спонтанних емоцій. Бурхливо не заведено демонструвати ні радість, ні скорботу, ні сміятися від душі на весіллі, ні плакати на похороні. Ну, хіба що досхочу можна горлати на стадіоні.

Комуністична пропаганда стверджувала, що на Заході "людина людині – вовк". Це не так. Радше, там "людина людині – стіна". Суспільство, яке витиснуло зі своїх архетипів емоційну близькість, неминуче втрачає здатність до щиросердного співчуття, співпереживання, приходять до депресії і втрати радості буття.

Але європеєць – неначе дитина, яку ще змалечку кривдили дорослі. Глибоко в душі він залишається тонкою, ранимою людиною, яка вельми цінує й поважає те, чого їй не вистачає – безпосередність, відвертість, доброзичливість. І з оточуючими, якщо вони не намагаються порушити дистанцію, в принципі, поводитьься дружелюбно, принаймні радо їм посміхається.

Турбота про тіло на шкоду душі

Здоров'я в західному уявленні – необхідний інструмент заробітку. Тому й інвестувати в цю сферу як підприємства, так і громадяни не шкодують. Стабільне здоров'я і стабільна працездатність – загальноновизнаний стереотип життя європейця. Тіло для нього є улюбленою машиною, яку необхідно ретельно доглядати: вчасно "міняти мастило", періодично влаштовувати "техогляд" і "ремонтувати" найменші неполадки. Що ж, позиція досить прагматична, однак, погодьтеся, правильна. Звичка не нехтувати своїм здоров'ям і матеріальні можливості сприяли тому, що західна медицина перебуває на висоті, не досяжній для решти країн світу.

Однак переможна хода раціональної, наукової медицини призвела до того, що Європа визнала за непотрібне й надалі зберігати багатовіковий досвід цілительства. Там зникла культура домашнього оздоровлення: мами й гадки не мають, що таке гірчичники, банки, не тямлять, як заварити трави. З будь-якого приводу вживають ліки. Таку "ментальність" нав'язала їм фармакологія – монстр, який приносить багатомільярдний прибуток.

У західній медицині давно втрачено традицію розглядати людину в єдності її тіла й душі. Вузька спеціалізація лікарів призвела до того, що лікар бачить не хвору людину цілком, а якийсь об'єкт, з "незалежними" органами. Проте лікування шляхом чіткого дотримання інструкцій, які склали досвідчені фахівці, у багатьох випадках себе виправдовує.

Звичайно, не варто сприймати турботу європейця про тіло на шкоду душі буквально. Концертні зали, музеї, картинні галереї там завжди переповнені. Книжкові виставки збирають тисячі відвідувачів; головні свята – не Новий рік або 8 Березня, а Великдень і Різдво.

Тільки про що свідчить "передріздвяне божевілля"? Лише про те, що Різдво

– свято не душі, а торгівлі. Ніцше проголосив: "Бог – помер". Для Європи він, можливо, ніколи й не народжувався. "На Заході церква без Бога, у Росії Бог без церкви", – писав В. Й. Ключевський. За винятком усього якихось десяти відсотків, європейці відвідують місця відправлення релігійних культів лише з нагоди весіль і похорону.

Індійський філософ Ошо зауважив: *"Люди на заході – екстраверти. Вони створили стільки матеріальних благ, скільки світ не знав ніколи раніше. В них дивний одяг – царі можуть позаздрити їм, вони їдять кращу їжу, в них чудова гігієна, їх оточує краса... але вони екстраверти. Їхній внутрішній світ бідний, їхній внутрішній світ пустий"*.

Чесність

Я далекий від твердження, що європейці винятково чесні. Зовсім ні. Неправда – така ж складова їхнього суспільства, як і правда.

Однак у сфері ділової етики нечесність, прагнення "надути" партнера або спіймати його на неуважності – явища неприпустимі. Збереження свого доброго імені є невід'ємним компонентом європейського бізнесу: біржові контракти можуть фіксуватися лише помахом руки брокера, багатомільйонні проекти узгоджуватися без письмової домовленості під слово честі обох сторін, банкрутство рівносильне ганьбі. Правило "хто сьогодні збрехав, тому завтра не повірять", – спрацьовує бездоганно. Як мінімум, у бізнесі. Власне, у будь-якій крамниці ви можете бути впевнені, що вас не обрахують.

Уміння робити висновки з помилок

Не так давно за мірками Історії населення Європи злидарювало й помирало від голоду. На дорогах було повно розбійників, розлючені юрби роздирали на шматки представників влади, влада відповідала стратами – в Англії лише за Єлизавети I було повішено понад 90.000 людей. Учені-богослови з ентузіазмом, гідним кращого застосування, палили відьом – збожеволілі жінки самі з'являлися на судилища й зізнавалися у зносинах із дияволом. Деякі землі Німеччини залишилися майже без жіноцтва. Інквізиція в 1568 році намагалася засудити на смерть усіх жителів Голландії. Останній випадок публічного спалення єретика відбувся не так вже й давно – у 1826 році. Протягом сторіч на континенті тривали безглузді побоїща, не було краю жорстокостям війн ХХ століття. Однак Європа визнала свої помилки та зробила відповідні висновки: Ватикан безапеляційно засудив інквізицію, Німеччина покалася за нацизм. Саме Європа стала ініціатором прийняття правил гуманного ставлення до полонених і ув'язнених, наполягла на скасуванні смертної кари. Можливо, саме здатність два рази не наступати на ті самі граблі блокує старі конфлікти. Наприклад, прагнення до незалежності басків в Іспанії та Франції, північних ірландців у Великобританії – мета лише сотні-другої екстремістів.

Кохання

Яке в прагматичному суспільстві може бути ставлення до любові, сексу, шлюбу? Зрозуміло, прагматичне. Як і стародавні римляни, європейці в діяльності Амура дотепер убачають загрозу порядку, стабільності, дисципліні. Таке враження, що Venus verticordia (Венера, що захищає серця від бажань), як і раніше оберігає серця європейців від пристрастей.

Родина в європейському менталітеті посідає важливе місце. Але головна умова шлюбу – аж ніяк не кохання. Донині батьки, перш ніж дати своє благословення, проведуть детальну калькуляцію й передадуть дорогоцінну акцію лише у фінансово надійні руки. Не так давно в Англії існувала традиція: якщо пара вирішила розвестися, чоловік "виставляв дружину на продаж" – знаходив за шлюбним оголошенням нового чоловіка, який мав оплатити розлучення. Чому в Європі на-

стільки поширені "громадянські шлюби"? Тому що вдвох жити дешевше: партнери (вони самі себе так називають) порівну платять за комунальні послуги, і кожний за себе – у ресторані.

Не дивно, що кохання в ієрархії європейських цінностей посідає більш ніж скромне місце. Церква зробила для цього все, що могла. Європейська жінка завжди "рятувалася від гріхопадіння" еротичною холодністю, намаганням не отримувати від статевої близькості насолоди. І досі, незважаючи на величезну кількість глянцевого журналістики, дами не завжди мають уявлення про те, що таке сексуальне задоволення. Багато жінок його навіть і не прагнуть, адже, як і в Середньовіччі, для них це – гріх. Жінка, для якої "любов" – це будинок, діти й виконання домашніх обов'язків, просто обуриться, якщо чоловік поводитиметься з нею "як з коханкою".

А чи багато в сучасній Європі ви зустрічали гарних дівчат? Таке враження, що їх усіх свого часу поспалювала інквізиція.

Проте не все в еротичному плані на Заході безнадійно. Великий вплив на європейців справила "сексуальна революція" ХХ століття. Головне її гасло: "секс – це не лише продовження роду".

Нарешті, додумалися. Відкрили собі голу істину.

Post Scriptum

Як невеличкий підсумок, пропоную уривок зі спогадів про Швецію жительки Санкт-Петербурга Оліани Ліонової.

У шведів є два головні ідеали, які вони плекають протягом тривалого часу. Перший – це робота, яка є сенсом їхнього життя. Друге місце у списку недоторканного порядку речей належить поняттю "потрібно – не потрібно". І справді, потрібно дітям тільки в суботу їсти солодощі – значить, так і ніяк по-іншому. І діти самі вже це розуміють і не вимагають жодних солодощів у будні, в такий спосіб вбираючи в себе ці „потрібності” й „непотрібності”.

Непорушність законів, як писаних, так і неписаних, – явище, без перебільшень, у цій країні унікальне. Закони тут існують для всього: починаючи з риболовлі, закінчуючи кастрацією й заплідненням кішок.

Шведи завжди дотримуються такого поняття, як "у міру". В них для цього навіть є окреме слово – lagot. Якимось дивним чином для них усе завжди залишається lagot. Наприклад, якщо ви запрошені в гості до шведа, не чекайте, що вам накриють щедрий стіл.

Мозаїка української душі



Настав час підбити підсумок, що ж, власне, являє собою сучасна українська ментальність. Безглуздо сьогодні ототожнювати мешканців Запоріжжя із запорозькими козаками, а львів'ян – з підданими Австро-Угорської імперії. Російський, а згодом радянський періоди безслідно промайнути не могли.

І все ж, для 7500-літньої історії цього регіону то лише епізод. Від Київської Русі українців відокремлюють 40 поколінь, від стародавніх греків – близько 80-ти, а від трипільських пра-пра-дідусів і пра-пра-бабусь народний характер переходив усього лише 200 разів. Не так уже й багато.

На початку XI століття внаслідок конфлікту між Ярославом Мудрим і його братом Мстиславом було укладено угоду, що розділила державу по Дніпру. Ярославові відійшло Правобережжя, Мстиславові – лівий берег. І хоча формального поділу на Правобережжя і Лівобережжя тоді не відбулося, однак, можливо, саме в ті часи у свідомості мешканців цього регіону закріпилися різні політичні образи земель двох берегів Дніпра. І до, і після Русі лівому берегу щастило менше: там майже не було поселень трипільців, зате у подальшому традиційно господарювали сармати, хозари, половці, під час монголо-татарської навали Лівобережжя було буферною зоною між володіннями галицько-литовських князів та Золотої Орди. Згодом Правобережна Україна перейшла до польської корони, Лівобережна потрапила під вплив Москви.

Однак у той час, коли аристократія Правобережжя "ополячилася", а мешканці міст Лівобережжя "обрусіли", селяни по обидва боки Дніпра, а це як-не-як близько 80% населення, залишилися "міцним горішком", не похитнулися ні вправо, ні вліво, зберегли своє коріння, від якого живляться і понині.

І все ж складається враження, що в жителів України два різні менталітети. Один – із демократичними козацькими традиціями, інший – промосковський, з його своєрідною мораллю й культом сильної руки. У ментальності будь-якої людини, тим більше цілої нації, діаметрально протилежні риси присутні неминуче. Не можуть усі 45 мільйонів громадян мати як один колір волосся, так і один «колір» думок. Але незважаючи на полярні, здавалось би, взаємовиключні риси, український менталітет залишився досить цільною структурою. Її і розглянемо.

Перлини самобутнього намиста

Оцінювати психологічні риси за шкалою "добре – погано" безглуздо. Однак визначальні риси української ментальності умовно можуть бути поділені на три категорії. Мусить бути хоч якийсь порядок. А читач, якщо захоче, може перенести те, що вважатимете за потрібне, з однієї категорії в іншу, або ж відмовитися від будь-яких класифікацій взагалі.

Осілість

Український чорнозем – результат надзвичайно складного сполучення цілої низки фізичних і природних умов. Родючий ґрунт нарощувався тут упродовж сотень тисяч років. І це ні з чим не зрівнянне багатство сприяло тому, що із часів Трипілля людина, яка оселилася на цій території, не бачила сенсу шукати земель більш благодатних і залишилася тут довіку. Українці – це яскравий феномен автотонного етнічного утворення. Не так вже й багато у світі народів, які викристалізувалися у власному ареалі, чиє коріння сягає глибини тисячоліть. Орди незваних гостей не спромоглися витіснити осілих землеробів з обох берегів Дніпра.

З одного боку, українець не прагне кудись переїжджати. Йому й тут добре. Але з іншого – немає країни, де б не жили українські емігранти. Декілька мільйонів українців працює сьогодні за кордоном, у тому числі у країнах ЄС. Однак залишитися там назавжди намагаються далеко не всі – заробивши, більшість із них прагне повернутися додому. Схоже, в українця розвинений архетип kota: він гуляє, де хоче, але повсякчас вертається на своє подвір'я. У Росії, де залежність від землі не така велика, напевно, більш виражений архетип іншої, не менш пристойної свійської тварини – собаки, з її відданістю хазяїну, безпосередністю, агресивністю.

Хазяйновитість

Споконвіків жителі українських територій – селяни, для яких архетип землі був одним із основних. До сільськогосподарського виробництва раніше, ніж мешканці інших регіонів планети, перейшли племена трипільської культури. Землеробством і скотарством займалися праслов'янські, слов'янські племена, мешканці Київської Русі та їхні нащадки. За винятком періодів знегод, війн і штучних голодоморів, українці та їхні пращури завжди мали достатню кількість їжі. А це, безперечно, головне, що необхідно для нормального життя.

Селянин – людина хазяйновита. По-іншому й бути не може. В українських прислів'ях і приказках поняття "хазяїн", "хазяйка", "хазяйська дитина" звучать не інакше, як похвала. Охайні й доглянуті садиби – з тином, фруктовими садками, квітниками та свійською живністю для України традиційні. Велика кількість керівників вищих господарських установ у Радянському Союзі були вихідцями з України. Канадці не мають сумнівів у тому, що своїм відродженням їхній аграрно-промисловий комплекс зобов'язаний саме українцям. Те ж можна почути й у Латинській Америці.

Селянським є й російське суспільство. Але, на відміну від України, в Росії землеробська праця була общинною, існував міф про "справедливу" майнову рівність. Усе було влаштовано так, щоб ніхто не розбагатів, однак і не вмер з голоду. Внаслідок цього нормою життя стали скромні статки, відверта бідність і нужда. У російській глибинці зрідка зустрінеш навколо подвір'їв огорожі, а на присадибних ділянках будівлі для кіз, свиней, великої рогатої худоби – домашнім підсобним господарством там займаються мало.

Общинна російська психологія лягла в основу радянської зрівнялівки – однакової винагороди за працю, що різнилася мірою докладених зусиль, кваліфікацією та якістю. В Україні ж праця – справа сімейна. Тут завжди існували родини як бідні, так і заможні, але бідність ніколи не зводилася до достоїнства, а заможність шанувалася.

Що там говорити про українську хазяйновитість! Де ще, крім України, під вікнами багатоповерхівок насаджують городи?!

Універсальність

Слов'яни та їхні пращури, як правило, мешкали в невеликих селах і на хуторах. За таких обставин кожному господарю й господині доводилося бути майстрами та майстринями на всі руки: і хату звести, і хліб спекти, і пологи прийняти, й оковиту вигнати. Кожний собі був і швець, і жнець і на дуді грець.

Ця універсальність залишилася в українському характері дотепер. Здатність полагодити і автомобіль, і комп'ютер, самому зробити будь-який ремонт або самотужки впоратися з якоюсь недугою європейцям, наприклад, не властива.

До речі, в українських медичних університетах, як колись у радянських медінститутах, студентів готують бути не вузькими фахівцями, а лікарями-універсалами – у здатності бачити хвору людину в цілому українські лікарі випереджають своїх західних колег навіть не на голову, а взагалі на всю людину.

Миролюбство

Миролюбство – неодмінний компонент селянського світогляду. Коли вистає врожайних земель, прагнення завоювати інші території безглузде. Парадигма "хлопці, давайте жити дружно" – одна з базисних у взаємовідносинах українців і їхніх пращурів із навколишнім світом: *і жили в мирі поляни, і деревляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати.*

Хоча ранні слов'яни *життя вели геть-чисто розбійницьке* і завжди були не проти поскубати Візантію, запорожці, взявши на озброєння їхню воєнну тактику, на чужі володіння ніколи не заглядалися – "погулявши" у Стамбулі, вони поверталися на Січ; Богдан Хмельницький, переможно дійшовши до кордонів із Європою, далі йти не наважився.

У колективному підсвідомому росіян миролюбства бракує – величезні неврожайні території сформували в них дух ворожнечі й загарбництва. Навіть свята в російській глибинці не обходилися без кулачних боїв – в Україні такої традиції ніколи не було. Впродовж століть росіяни активно знищували один одного: терор Івана Грозного, криваві народні бунти XVII–XVIII століть своєю безглуздою жорстокістю істотно перевершували "звірства" Богдана Хмельницького й запорожців.

Символи Росії – Ленін на броньовику, Єльцин на танку, Путін у винищувачі. Якби хтось із українських президентів – Грушевський, Кравчук або Кучма вирішив вилізти на танк, видовище було б вельми комічним – агресія й насильство українському світогляду не властиві. Коли у президента Єльцина виник конфлікт із Думою, він її розтрощив з гармат. Що в такій ситуації зробив з Верховною Радою президент Ющенко? Він її просто "вимкнув". Як телевізор.

У той час, як українські підрозділи беруть участь у миротворчих акціях ООН у Боснії, Косовому, Іраку й інших країнах, російське "принуждення к миру" в Абхазії, Грузії, Осетії, Сирії лише загострює конфлікти. Завдяки відсутності агресивності і здатності розв'язувати внутрішні проблеми не з позиції сили, а з позиції розуму в самій Україні до вторгнення на її територію російських військ не було ні "гарячих точок", ні загрози тероризму. Західний обиватель був вельми розчарований теле-репортажами з Києва під час Помаранчевої революції. Згаявши біля телевізора стільки часу, він так і не дочекався кадрів бійок і крові. І навіть під час найстрашнішої ночі Революції Гідності, коли на Майдані Незалежності підрозділи «Беркуту» в упор розстрілювали мітингувальників, зі сцени лунало: «Хлопці, у нас мирна акція! Не вбивайте полонених! Не чиніть опору!».

Миролюбство українців проявляє себе й у грі її збірної команди з футболу: тактика побудована від оборони, спортивної агресії обмаль, як і гострих ситуацій та ударів по воротам. Українські футболісти, які кожного разу намагаються не так виграти, як „протриматися” до кінця матчу, буває, нагадують хворих на пронос, які намагаються „протриматися” до кінця лікування. З такою „миролюбною” грою ук-

раїнській команді якось вдалося у 2006 році на чемпіонаті світу в Німеччині потрапити до вісімки найсильніших, але у 2016 році на чемпіонаті Європи вона не спромоглася забити жодного голу.

Сміливість

Українська "неагресивність" зовсім не означає "боягузтво". Тільки сміливі й відважні люди могли собі дозволити жити не за законами джунглів, а за законами значно жорстокішими – дикого, відкритого усім вітрам і кочовикам степу. Прабатьки українців не особливо ховалися в лісах, не таїлися за товстими стінами замків, *панцирів ніколи не зодягали* і безстрашно йшли в бій із сильнішим військом, з'являлися там, де їх найменше чекали, і своєю зухвалістю збивали з пантелику будь-яких ворогів. На Січі в козаки приймали лише того, хто був хоробрим, сміливим, безстрашним перед авторитетом супротивника. Ці якості українці виявили й у боях Другої світової війни.

Бойові операції вимагають не лише сміливості солдатів, а й обдарованості командирів. У книзі американського історика Майкла Леннінга "100 найвизначніших полководців світу" українці, зрозуміло, відсутні. Напевно, пан військовий історик і гадки не має, що існує така нація. А якби поцікавився, то довідався б, що вона подарувала світу цілу плеяду яскравих стратегів, серед яких Данило Галицький, Дмитро Вишневецький, Іван Богун, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс, фельдмаршал Іван Паскевич, Нестор Махно, маршал Родіон Малиновський, генерал армії Іван Черняхівський і багато інших.

Українська сміливість повною мірою виявила себе під час вторгнення у 2014 році російських військ у Донецьку і Луганську області. Путін безглуздо не врахував сміливості українців і їхньої здатності до самоорганізації. Неочікувано для Москви, та й, можливо, для самих українців, погано забезпечені українські збройні формування дали рішучу відсіч російській військовій машині.

Волелюбність

Від попередніх поколінь перейшли до українців і такі риси, як волелюбність, незалежність, непокора чужинцям. Практично всі народності, які мешкали від Карпат до Дону, – кіммерійці, скіфи, сармати, слов'яни, готи, жителі Київської Русі – були готові будь-якої миті дати відсіч загарбникові й не дозволити *нікому поневолити себе або підкорити*.

Не знітився під диктатом Золотої Орди князь Данило Галицький. Розгромивши кількох ординських царків і заручившись підтримкою Литви, він запобіг татаризації українських територій, знайшов спосіб залишити в незмінності існуючий від Києва до Галичини лад і традиційний уклад життя – ці землі практично не знали рабства або знали його лише побіжно. Московії ж у цьому аспекті „не поталанило”. От що про це у книзі "Віхи священної історії" пише Ю. М. Канигін:

"Пізніше вчені будуть ламати голову, намагаючись пояснити феномен тривалого існування кріпосного права в Росії, скасованого на 200 років пізніше, ніж у Західній Європі. Пояснювали особливостями географії, особливостями економіки або навіть бажанням "німкені Катерини" закабалити російський народ. Але як можна забути азійський монгольський менталітет нації, що формувалася в умовах широко поставленої работоргівлі! Український етнос формувався в інших умовах – теж не "райських", але в інших. Азійчини, монгольщини в Західній Русі було значно менше, ніж у татарській Росії. І кріпосне право на Україну пішло в основному через Московію після "возз'єднання" з Росією. Тут усе-таки домінував дух козацької вольниці".

Не скорилися українці й полякам – *не думають нам холопи ніяких повинностей відбувати й у послуху панів залишатися*, – скаржилися шляхтичі. Голийбосий, дивиться, що б потягти, але вільний і за словом у кишеню не лізе; суворий до ворогів, однак відданий другові; дитя природи без "царя в голові" – таким змають українця польські анекдоти.

Козацьку ідею свободи високо цінували декабристи.

Ілля Рєпін так писав про українців: "Ну й народець! Голова йде кругом від їхнього гамору й шуму... Без відпочинку живу з ними, не можу розлучитися, веселий народ... Недарма про них Гоголь писав, усе це правда! Чортячий народ!.. Ніхто в цілому світі не відчуває так глибоко свободи, рівності і братерства!"

Українці однаково не відчувають ні пієтету до "сильних світу цього", ні страху перед ними. Взяти, хоча б, відповідь запорожців турецькому султанові на його пропозицію про заступництво: *"Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар!.. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землею й водою будемо битися з тобою. Вавилонський ти кухар, олександрійський козолуп, Великого й Малого Єгипту свинар, всього світу й підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча срака, різницький собака, нехрещений ти лоб, мати твою в ...б!"* Те, що вони таке відправили "дипломатичною поштою" – сумнівно. Але хіба хтось сумнівається, що козаки саме так думали?

Вільні, гордовиті, задоволені своїм бурхливим, ніким не керованим життям, українці все ж "купилися" на запевнення московських бояр, які обвели їх навколо пальця.

Запекло боролася із двома монстрами – гітлерівською Німеччиною й сталінським Радянським Союзом – Українська Повстанська Армія. У тій ситуації розраховувати на перемогу було неможливо. Повстанці не перемогли, однак і не скорилися.

У 1960–1980-і роки в Україні розгортався, здавалось би, безнадійний рух морального опору комуністичному режиму, що вкотре засвідчив українське неприйняття рабства, несправедливості, збережене у віках почуття власної гідності. Ці риси підтвердила й перемога Руху Спротиву 2013–2014 років.

А що ж у Росії? Росіяни виявили свою волелюбність під час путчу 1991 р. Саме Москва, а не Київ, стала тим місцем, де Історія зіскочила із шизофренічних рейок.

І все-таки в Росії найважливіші традиції – армійські. Людина, що глибоко за своєю військовою субординацією, морально більше готова не до свободи, а до командування й беззаперечної підлеглості. "Свобода" по-російськи сьогодні – це тотальна брехня у ЗМІ, придушення будь-якого громадянського спротиву, розв'язання війни проти України. Російські телепрограми наскрізь пронизані випадами, на кшталт "чхати ми хотіли на те, що про нас думає міжнародна спільнота". У цих заявах ніколи немає й натяку на критику владної вертикалі. Після горбачовсько-ельцинської "відлиги" росіяни знову бояться привселюдно висловлювати свої погляди. Але найжахливіше те, що 85% росіян вважають це "нормою". До подій на Майдані 2013–2014 років мої російські друзі, які давно не були в Україні, усміхалися: "Ой, можна подумати, у вас якось по-іншому!"

Так, у нас, дійсно, по-іншому. І після Революції Гідності це стало очевидним будь-кому.

Демократичність

В архетипах українського менталітету міцно "засіла" парадигма давньогрецької демократії. На відміну від європейських країн з їхніми традиціями королівських династій, східнослов'янський етнос завжди тяжів до демократичних або анархічних форм правління: у ранніх слов'ян більшість важливих рішень ухвалювали народні збори, у Київській Русі вагома роль належала вічу. До речі, перша "Революція Гідності" у Києві відбулася в 1068 році – кияни, не вдоволені правлінням Ізяслава, зазвали на головний стіл його племінника Всеслава.

Після розпаду Київської Русі Південь і Північ пішли різними шляхами. В Україні вкоренилася козацька демократія, де домінувала рада, а обраного з-поміж своїх гетьмана, щоб він не зазнавався, час від часу обмазували брудом. Власне, як і тепер. У Росії ж узвичаїлася "богообрана" абсолютна влада князів, імператорів, президентів.

Не дивно, що туга за сильною рукою для російської людини традиційна – про інший державний устрій вона й гадки не мала. І до, і після Петра народу нав'язувалася воля монарха, а будь-які спроби будувати життя з ініціативи низів жорстко придушувалися. *"Гоніння на все незалежне, на все що не обрусіло, почалося не сьогодні й не вчора, а стало державною політичною суттю Московії багато сотень років тому. Воно увійшло в кров великороса-державника й завжди було особливо помітно на побутовому рівні"*, – пише у книзі "Країна Моксель" Володимир Білинський.

У Росії – або сильна авторитарна влада, або ніякої. У президента немає жодних проблем з парламентарями: вони дружно проголосують за будь-яку його примху. Ухвалення державних рішень у Росії – це кулуарні домовленості між правителем і жменькою наблизених. В Україні ж Верховна Рада – реальна гілка влади, яка бере участь як у політичних водевільях, так і в прийнятті найважливіших рішень.

Українська демократичність знайшла своє віддзеркалення в першій конституції, складеній Пилипом Орликом. Цей уклад законів був заснований на традиціях козацького права й раціональної європейської думки доби Просвітництва. З'явившись на 80 років раніше французької "Декларації прав людини й громадянина" і на 60 років раніше американської "Декларації незалежності", своєю актуальністю й високим рівнем демократичних ідей вона випередила віяння Французької революції, яка зруйнувала монархічний лад.

350 років Україна перебувала у складі Російської імперії й Радянського Союзу. У цей час демократія в Україні "спала летаргійним сном". Але її непорушні істини – домінанта права, відсутність авторитарного правління, чесні вибори – на сьогоднішній день уже майже "прокинулися", і, хочеться вірити, остаточно. Однак у середовищі депутатів усе ще живе татаро-радянське переконання, що аморальність влади – це нормально, що коли вдалося залізти на державний подіум, варто цим скористатися й накрасти на все життя. Це переконання, якого давно позбувся Захід, "своєю смертю" в Україні не помре.

Духовність

Хлібороби – органічно найближча до Космосу категорія людства. Їм годі пояснювати, що церква – це храм, побудований людиною, а природа – храм, створений Богом. Цілковито залежні від примх Всесвіту, селяни апіорі релігійні. Вони глибоко, більш інтуїтивно, ніж свідомо, вірять у Вищі Сили й у їхню владу над буттям.

Хто налаштований войовниче, змушений бути замкненим. Той же, хто не вважає себе ворогом буття, хто живе в гармонії зі світом і не намагається когось собі підкорити – відкритий. Відчинені всі його вікна й двері: в них може увійти вітер, у них може увійти гість і в них завжди може увійти Бог.

І якщо європейці вважають, що центр духовності міститься у Ватикані, а росіяни от уже скільки століть плекають мрію відтворити третій Рим у Москві, то українці дотримуються слова Біблії: *«Коли хто не родиться з води й Духа, той не може увійти в Царство Боже»*.

Обдарованість

Генофонд народу, який вживає продукти, вирощені на благодатному чорноземі, істотно відрізняється від генофонду народів інших, бідніших земель. Генетична матриця "чорноземних" етносів містить схильність до міцного здоров'я, фізичної та психічної витривалості і не в останню чергу, до обдарованості.

Обдарованість – річ тендітна, у неволі розмножується погано. Ті спільноти і племена, які жили на українських землях під чийось диктатом, небагато залишили світові. Натомість незалежні й вільні – збагатили його своїми надбаннями: сві-

това цивілізація немислима без спадщини Трипілля, без античної культури Північного Причорномор'я, без скіфського золота, києворуських ювелірних шедеврів, східнослов'янських легенд, українських ікон, пісень і вишиванок.

Українське православ'я ніколи не відділялося від Заходу й від католицизму глухою стіною й не перешкоджало духовному і культурному взаємопроникненню. Однак українська культура, яку на сході поглинула імперська російська, а на заході польсько-австро-угорська, своїм становищем нагадувала Попелюшку. XVIII–XX століття – це русифіковані міста й україномовні села. Звідси й міф, що українське – означає щось провінційне. Цей міф міцно втокмачила і закріпила у свідомості жителів імперії колоніальна російська влада.

А втім, глибокий, базисний архетип культури простежується в ментальності всіх етносів українського чорнозему. Життя на стику різних цивілізацій привнесло в їхній світогляд толерантність, гнучкість, динамічність і, як наслідок, – здатність до створення високих духовних цінностей.

Образність сприйняття

Сприймання українцями дійсності – це плин насичених різними барвами слайдів. Щоб у цьому переконатися, достатньо порівняти картини українських художників із творами інших майстрів.

Образність українського мислення, на противагу, наприклад, абстрактно-філософському російському, виявляється не лише в живописі, а й у поезії, літературі. Російська література – це насамперед структура. У ній поєднуються традиційні для Росії помпезність, розважливість, пошук відповідей на "вічні" питання. Російські автори неспішно будують сюжети, детально проробляють композиції, насичують їх грою розуму, глибиною та сміливими висновками. Переважає тут не візуальне полотно, а сам механізм, загальна ідея та майстерне розміщення деталей.

Українська література потужна відчуттям візуальності. Це майже завжди картинка. У порівнянні з російськими, українські поети і письменники менш вправні щодо побудови конструкції, їм не вистачає гри з акцентами, ритмом, інтонаціями. Творчий пошук українських авторів відбувається не в рамках структури й форми оповіді, а в атмосфері духу й образу. Вони працюють не над "філософським каменем" твору, а над виразністю, над покладеними на сюжетну канву ілюстраціями, кінематографічним зображенням життя. Аж ніяк не випадково потужним жанром української літератури є фентезі.

"Українська й російська літератури різні хімічно", – так образно констатувала завідувачка відділу компаративістики Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Еленора Соловей. І, схоже, "різні хімічно" українська й російська ментальності.

Сентиментальність

Визначальний внесок у формування світогляду українців зробило географічне середовище. Безкрай степовий ландшафт, із нескінченним, загубленим у вічності обрієм, м'які хвилі золотавого колосся, прозорість тихих рік, спекотне, але не палюче сонце під синім куполом неба – все це породило в тутешньої людини сентиментальність, вразливість, мрійливість, чуттєвість, пасивність, ліризм, глибоку емоційність і романтизм.

Який сам українець, така і його мова: м'яка, мелодійна, співуча – мова поезії, почуттів, кохання.

Містицизм

Близькість до землі, залежність від світу природи сформували в українця й таку рису ментальності як містицизм. Для українця природа з усіма її мешканцями – своя, рідна, зрозуміла.

Для європейця, з його любов'ю до порядку, прагненням уникнути хаосу й не-

передбачуваності, «природа» – це чіткий окультурений ландшафт, з рівними лініями лісонасаджень і підстрижених кущів. Хіба в таких умовах може вижити якийсь гном, троль або перевертень?

Пращури українців обожнювали сили саме дикої природи: священним вважалося все, що з нею пов'язане і що в ній "живе" – мавки, лісовики, упирі, русалки, духи, вовкулаки, потерчата й інші містичні створіння, з усіма їхніми законами і примхами. Це сформувало в українців якесь інтуїтивне відчуття того, що у природі можливе переплітається з неможливим. І не лише у природі, а й у житті. У глибині душі українці й дотепер язичники. Живучи в системі двовірства, вони і надалі відзначають дохристиянські свята. А русалки, лісові духи та інші язичницькі істоти в українському фольклорі посідають особливе місце. З фольклору вони перекочували в літературу, і весь світ довідався, хто така конотопська відьма, як виглядає Вій, які дива трапляються вечорами на хуторі біля Диканьки, як проходять бали Воланда і зльоти київських відьом.

Хто ще так "свято" вірить у замовляння, чари, зілля? Обвішавшись комп'ютерами й мобільними телефонами, українці дотепер оберігають дітей від "лихого ока", не передають нічого через поріг, знають, як захиститися від енергетичних вампірів, довіряють гороскопам і снам. У їхніх записниках завжди знайдеться кілька телефонних номерів екстрасенсів, ворожок, астрологів. Європейський громадський транспорт не зустрічає пасажирів зображеннями святих. У будь-якій українській маршрутці місце водія обвішане іконками й амулетами.

Сердечність

Головний напрям української філософської школи фахівці визначають терміном "кордоцентризм". Означає він домінують емоційності над раціональністю, почуттів над логікою, серця над розумом. Але ж філософія безпосередньо пов'язана з менталітетом. Менталітетом мислителів і менталітетом народу, до якого вони належать.

Традиції Стародавньої Греції, філософія Візантії й Київської Русі, а також власні світоглядні канони сприяли тому, що у світовідчутті українців вкоренилася акцентуація на душі, яка знайшла притулок у серці. Сердечність – стрижень доброти, духовності, любові, джерело світлих помислів і вчинків.

Феномен сердечності одним із перших у новоєвропейській філософії обґрунтував Григорій Сковорода. В його вченні на перший план висувається те, чим, власне, завжди жив його народ: теплота взаємин, барвистість буття, щирість, інфантильна надія, уміння знаходити компроміс із зовнішньою пільмою.

Після Сковороди українські філософи неодноразово зверталися до дилеми серця й голови, духу і прагматизму, мудрості й розуму. У протистоянні почуттів, переживань, внутрішнього екзистенційного світу особистості, з одного боку, і раціоналізму, схематизму, логічної вивіреності умовисновків – з іншого, перемагало, як правило, серце.

Це суперечить світогляду Європи, яку заповнили спроби раціонального тлумачення всього суцього. Поняття сердечності для Заходу малозрозуміле й тому малоприйнятне.

Відкритість

"Вічнозелена" природа, м'який клімат, родючий ґрунт, що дозволяє селянам особливо не напружуватися, не лише пом'якшили національний характер українця, зробили його душу поступливою і неагресивною, а і сформували таку рису як відкритість. Із часів Київської Русі, а певно, і раніше, в оселях українців (байдуже, селян чи городян) на вікнах не було ані віконниць, ні фіранок, ні гардин – життя людей текло в усіх на очах.

Відкритості кожної окремої людини, кожної родини сприяла також просторість українського ландшафту, невелика кількість гір і відсутність територіальних кордонів. Саме ця відкритість як національна риса, можливо, і не дозволила україн-

цям упродовж багатьох століть створити власну державу. Європейці, які завжди мешкали на невеликих, оточених узгір'ями, болотами й лісами територіях, – люди досить замкнені. Споконвіку вони огорожували свої садиби, міста і країни кам'яними мурами й прикордонними перешкодами. В Україну й донині чи не кожен іноземець може з'явитися без візи, навіть із країни-агресора.

Барокове мислення

Світовідчуття того або іншого проміжку часу наочно виявляє себе в архітектурі. Архітектоніку мають не лише будинки, а й людське мислення.

Ключові архітектурні стилі такі.

Класицизм – звернення до античності як до ідеального еталона. Прихильники класицизму прагнуть облаштувати своє оточення так, щоб воно відповідало сталому уявленню про гармонію та красу.

Готика – це щось довге, гостре, холодне, з голчастими шпилями, що породжує відчуття дистанції та порядку. Людина, схильна до готичного способу мислення, за натурою суха, скута в думках, раціональна. Сердечною й душевною її не назвеш.

Бароко – щось святкове, декоративне, лялькове, із завитками і грою світлотіні. Барокова людина – романтик: привітна, доброзичлива, м'яка, однак не наполеглива, не вперта, не цілеспрямована. Хід думок цього невинного фантазера і непослідовного мрійника важко прорахувати: що він учинить наступної миті, ніхто не знає.

Ампір (від франц. empire – імперія) – щось стале, масивне, монументальне, властиве імперській архітектурі й імперському (з усіма плюсами й мінусами) мисленню.

Примітивізм – мабуть, найпоширеніший стиль як архітектури, так і мислення. Ні національних, ні державних кордонів він не має.

Модерн – це підкреслено випещені, манірні прийоми, деформація звичних образів, чудернацька асиметрія й орнаментация. Модерністи – гурмани. Їх приваблює все незвичне, неординарне, заборонене. Те, що пов'язане із традиціями й усталеними поглядами – не для них.

Еклектика – відсутність стилю, цілісності, послідовності, сполучення різнорідних елементів і прийомів. Хоча, з іншого боку, витончена відсутність стилю – це теж стиль.

Що нам дає цей віраж у мистецтвознавство?

А ось що: з-поміж безлічі архітектурних напрямків саме бароко, з його казково-оптимістичним зачином, виявилось найбільш близьким і зрозумілим українському світовідчуттю. Ні української готики, ні українського ампіру не існує. Навіть монументальні будинки українські майстри оформлювали так, щоб вони справляли враження інтимних, камерних.

Барокове світовідчуття українців віддзеркалилося й у літературі. Як і народні перекази, українські літературні твори містять безліч декоративних художніх прийомів – порівнянь, гіпербол, метафор, епітетів. Метафорична сама українська мова.

Бароко – це стиль мислення не лише українських архітекторів, художників, письменників. А й запорозьких козаків, які здобували перемоги не за рахунок сили і раціональної тактики, а завдяки таким діям, яких від них ніхто не очікував.

Жвавість, заплутаність, орієнтація на ламану лінію, нестандартні ходи, несиметричні відповіді, непрогнозовані рішення – все це простежується і в економіці, і в геополітиці українців. Практично всі національні лідери – представники культури українського бароко, з характерною для неї примхливою етикою, тонким "візантійським" інтриганством, декоративною привабливістю й непередбачуваністю.

Європейське мислення більш стереотипне. Це не примітивізм. Це – звичка засвоювати інформацію швидше, за шаблоном, за схемою. Використання сталих кліше дозволяє жителям Заходу чітко впорядкувати свої уявлення, витратити на роздуми менше енергії та не забивати голову пошуками відповідей на риторичні

питання. Замість цього вони прагнуть знаходити рішення в контексті поточних завдань.

Кмітливість, хитрість, лукавство

Коваль тримає обценьками розпечену підкову.

– Боже, яка вона гаряча! – вижує селянин.

– Та ні! – каже коваль. – Дасте десятку, то я її язиком оближу.

– Та годі вам! Пошкодуйте свого язика!

Але, передчуваючи незвичайне видовище, таки дає десятку. Коваль облизує десятку й кладе собі до кишені.

Анекдот.

Схильність до нестандартних рішень і несподіваних вчинків сформувалася в українців не випадково. Необхідність виживати в оточенні "диких" кочовиків, споконвічна потреба щось приховати, під когось підлаштуватися, не сподіватися на чіюсь допомогу й виховали шляхом природного відбору у предків українців такі риси характеру як кмітливість, хитрість, лукавство. Їм доводилося думати одне, говорити друге, а робити третє. Вміння обдурити недобррозичливця, майстерно його "заговорити", змусити вести переговори в незвичній для нього площині або прийняти бій за незрозумілими йому правилами було головною зброєю і стародавніх слов'ян, і мешканців Київської Русі, і козаків-запорожців, допомагало їм знайти вихід зі скрутного становища і пошити в дурні ворогів.

Український історик ХІХ століття Дмитро Бантиш-Каменський так характеризував своїх співвітчизників: *"Малоросіянин – млявий, безтурботний. Але виверткий і невтомний тоді, коли сподівається досягти через це бажаної мети. Добродушність і простота, очевидно, визначальні риси його характеру; але вони часто бувають наслідком хитрості, яка є відбитком його розуму"*.

Хитрість, нестандартне, жваве мислення є однією з визначальних рис і сучасного українського менталітету. Українцеві раз плюнути змусити електролічильник крутитися у зворотному напрямку. Європеєць же навряд без інструкції допетрає, як замінити перегорілу лампочку.

Мільйони англійців сприймають своїм національним символом бульдога – тварину, яка відзначається агресивністю й упертістю. Символ Росії – ведмідь, Китаю – дракон, Франції – півень, Німеччини – чи то орел, чи то вівчарка. Який звір міг би символізувати Україну? Радше за все – лис. Тварина обережна, хитра, по своєму мудра, однак підступна й лукава. Лис не піддається дресуванню – у відповідь на одну й ту саму команду він щоразу виконує різний трюк.

Самовілля

Аби бути господарем свого життя, здатності домовитися з кочовиком, чужоземним загарбником або колоніальним правителем недостатньо. Потрібне ще щось. І це "щось" – незалежна вдача, почуття власної гідності, самовілля. Без цих рис українець би просто не вижив. А якщо вижив, то втратив би своє "я", розчинився у більш сильному й агресивному оточенні.

Ці якості рятують його й зараз – він, як і раніше, нікому не дозволяє себе приручити, зробити "лагідним" і покірним. Зброя залишилася та сама: непослідовність, "сахання" з боку в бік, багатовекторність і, не в останню чергу, – "дуля в кишені", котру він дістає тоді, коли домовитися не вдається, в найнесподіванішу і найменш очікувану мить.

Самовілля українців – річ непохитна. Чи можна уявити, як запорозький козак вимовляє: "барин приедет – нас рассудит"? Плювати він хотів і на пана, і на царя, і на султана, і на самого дідька! Самовілля – головне звинувачення щодо козаків, яке трапляється в польських документах ХVІ–ХVІІ століть.

Виступаючи в сенаті, Петро І так охарактеризував українців: *"Малоросійсь-*

кий народ zelo розумний і zelo лукавий: він, яко бджола любодельна, дає російській державі і кращій мед розумовий, і кращій віск для свічі російської освіти. Але в нього є жало". Що ж, маємо те, що маємо. І жало це – власна воля та непокора. Козаки, потрапивши в польський чи турецький полон, відмовлялися переходити в католицизм або іслам і приймали мученицьку смерть – під час страти вони сміялися, ганили останніми словами королів, султанів, закликали до непокори. Тарас Шевченко, викуплений із кріпацтва коштом царської родини, через шість років у поемі "Сон" розкрив усю колоніальну сутність імперії, відкрито закликав до ліквідації самодержавства, сатирично відобразив царську ієрархію, зокрема августійшу родину.

Указом імперського уряду від 1876 р. було заборонено видавати українською мовою книги, влаштовувати театральні вистави. Нічого кращого для розвитку української словесності придумати було не можна – цей указ викликав бурхливий потік літературних і драматичних творів.

У 2004–2005 і у 2013–2014 роках Україну сколихнули чергові хвилі непокори: українець, який дримав у своїй хаті скраю, прокинувся, узяв цю хату на плечі, поставив її на Хрещатику, дістав із кишені заповітну дулю й учинив такий карнавал, що навіть сам здивувався. Хоча дивуватися тут нема чому: кінь у стійлі й кінь у степу – це двоє різних коней. Український «кінь» до стійла не звичний.

Оптимізм

Доктор філософських наук Сергій Кримський відзначив такий цікавий момент: *"У кожному християнському храмі обов'язково має бути сцена Страшного Суду. А в головному храмі Київської Русі цієї сцени – немає! Кажуть, не збереглася. Але, судячи із гравюр і реконструкцій, її там і не було! Чому? Тому, що в архетипах нашого менталітету закладений онтологічний оптимізм, що пронизує всю українську культуру. У розвиненій українській культурі до Івана Франка й Лесі Українки немає ліричного аспекту трагедії! Трагедія розумілася тільки епічно".*

Без свого споконвічного оптимізму українець би не вижив. Величезна кількість веселих народних пісень – це ліки від нудьги, поганого настрою, сірих буднів, від серйозного погляду на існування. Незважаючи на важкі випробування, в його душі залишалося мало місця для депресії, злоби, фаталізму.

Європейців, з їхньою високою зарплатою та "райським" життям, оптимістами назвати важко. Як, власне, і росіян: повеселитися російська людина любить, однак безліч похмурих днів накладають на неї свій відбиток – вона часто неусміхнена, засмучена. У Росії популярний міф, начебто росіяни притягають людство своїм "лиця не общим выраженьем". Щодо "не общим" – це правда: іноземців вражає російська стіна похмуро-безрадісних облич, із якою вони зіштовхуються на вулиці й у транспорті. Помічено, що іноземці, які довго перебувають у Росії, стають набагато похмурішими, ніж до приїзду в цю країну. Про іноземців, що довго живуть в Україні, цього не скажеш.

Стійкість до стресу

Стресові ситуації впливають на людей по-різному. Для когось навіть ремонт у квартирі більший стрес, ніж погрози озброєного злочинця. Різні народи також по-різному реагують на одні й ті самі стресогенні фактори.

Після багатьох сторіч життя в оточенні постійної небезпеки, після стількох навал, воєн і голодоморів в українців сформувалась певна толерантність до глобальних катастроф. Наприклад, під час Чорнобильської аварії, коли вся Європа, про всяк випадок, складала заповіді, в Києві, незважаючи на те, що кияни знали не лише "телевізійні", а й реальні цифри радіаційного забруднення, ніякої паніки не було. Не було в Україні паніки ані під час Революції Гідності, ані під час загрози повномасштабного наступу російських військ. Коли Путін пообіцяв закидати Україну ракетами, українці, замість того, щоб кудись тікати, влаштували в Інтернеті то-

талізатор: хто вгадає – бахне чи не бахне?

Особливо схильні до негативних наслідків пережитої стресової ситуації люди, що опинилися в зоні військових дій. У багатьох із них розвивається так званий посттравматичний стресовий розлад. Епідеміологічні дослідження, проведені у США та Австралії, показали, що у значної кількості людей, які мають ПТСР (88% чоловіків та 78% жінок), унаслідок травми розвиваються інші хвороби: у 49,9% — депресія, 51,9% – алкоголізм, 19% хворих роблять спробу самогубства. За даними Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України, лише 20–30% особового складу українських військових, які зазнали психологічних травм під час виконання бойових завдань, не здатні подолати свої психологічні проблеми без сторонньої допомоги. І трирічний досвід роботи автора цієї книги з бійцями АТО свідчить про те, що українські воїни відновлюються досить швидко. Не лише завдяки психотерапії, а й завдяки своєму узвичаєному оптимізму і життєрадісності.

Життєрадісність

Оптимізм і життєрадісність – поняття майже тотожні. Й те, й інше нерозривно пов'язане з усіма аспектами буття як пращурів українців, так і їх самих. Про життєрадісність трипільців свідчить яскрава кольорова гама їхньої кераміки, про веселу вдачу давніх слов'ян неодноразово згадували заїжджі мандрівники.

А що про своїх північних сусідів говорили причорноморські греки? Нагадаю: *"Гіпербореї – щасливий народ, що пізнав гармонію, не знав ворожнечі, хвороб, не мав ні в чому потреби, жив у на диво м'якому кліматі й помирав тільки від пересиченості життям"*.

Життєрадісністю вирізняється й українська народна вишивка, українська кераміка, живопис, музика. Життєрадісно виглядає будь-яке сільське подвір'я – з акуратними світлими хатками й доглянутими квітниками. І не в останню чергу життєрадісність українця віддзеркалює те, без чого він ніколи не міг обійтися – гумор.

Розвинене почуття гумору

В Україні без гумору, шпильок, жартів не обходиться жодна розмова, жодне застілля, жодна наукова або політична дискусія. Гумор – сталий атрибут українського телебачення, парламенту, ділового життя, навіть судових розглядів. Що ж, жартувати здатний лише той, хто знає смак життя, одержує від нього насолоду й уміє підмітити те, що є його несподіваною суттю.

Схильність українців до гумору відзначали навіть польські шляхтичі. Ось один із польських анекдотів. Козак, який побував в Італії (на той час – зразковій європейській країні), відгукнувся про неї так: "Їдять траву, як барани, ходять у плащах, як цигани, і свиньорами звать панів".

Український гумор не є явищем унікальним. Багато сюжетів українських жартів перегукуються зі світовими. Але, як вважає старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології НАН України Олеся Брицина, український гумор усе ж відрізняється від інших національних насамперед тим, що в ньому мало руйнівної рефлексії, чорного сарказму, переважає добродушність, самоіронія й життєствердна налаштованість.

Найпопулярніший об'єкт українських жартів – не москаль, не чукча а чи хтось, кого б українець пихато намагався висміяти, а він сам, котрий, потрапляючи в різні ситуації, то виявиться розумним, то пошиється в дурні. Як, наприклад, у цьому козацькому анекдоті.

Чумак варить у степу куліш. Зачепив випадково казанка, і з нього все вилізло в багаття. Лягнув він рукою по коліну й зітхнув: "От бісова тіснота!"

Подібних анекдотів чимало. Той, хто не боїться кепкувати із себе, – непереможний.

Преклоніння перед жінкою

По обидва боки Дніпра глибока пошана до жінки існувала завжди. Її обожнювали трипільці, праслов'яни, греки. Гінекократичним був суспільний лад у сарматів; саме слово "сармат" означає "підвладний жінці". Такою самою вдачею відрізнялись і слов'яни, чиї жінки, як кажуть, були *розумні більше, ніж це властиво людській натурі*. У Київській Русі правовий статус жінки був вищим, ніж у країнах Європи, а в сім'ях ситуація, коли *володіють жінки мужами своїми й володарюють над ними*, була справою звичайною.

Культ жінки дістався й Україні. Невістка бралася верховодити негайно, тільки-но звільнялася від опіки свекрухи. Завважте – головувала в родині свекруха, а не свекор. Цим українська родина істотно відрізняється від західноєвропейських і російських аналогів, для яких характерна панівна роль чоловіка. Залежний від чоловіка стан жінки закладено як у європейських законодавчих актах, так і в російському "Домострої". Власне, в Росії завжди вважалося нормальним жінку бити. Мовляв, як не б'є, то й не любить. В українському фольклорі нічого подібного немає. У народному уявленні жінка – це дружина, підтримка, кермо. В українській мові не поширене словосполучення „взяти жінку” у значенні „одружитися”. Його замінює слово "побралися", тобто "взяли одне одного". До речі, якщо в усьому світі завжди було більш бажане народження сина, то в Україні дівчинку чекали не менше: "Що з тих лоботрясів за користь? Дівчинка і прястиме, і пошиє, і прибере, і випере сорочку". Українець ніколи не підносив чоловіка вище за жінку, не наділяв її різними глумливими "споконвіку жіночими" рисами. Козак завжди намагався бути в її очах "лицарем" і у стосунках із дружиною деспотом, як правило, не був.

У сучасній реальності ми бачимо й інше: мало яка українська жінка не зазнала зневажливого ставлення з боку чоловіків, майже немає жінок у парламенті. Але це – ментальність не українська, а "совкова", калька з чужих традицій.

А втім, жінки завжди схильні нарікати, що їх нібито пригноблюють і дискримінують. З одного боку, важко знайти українку, яка назве себе головою родини. Але з іншого, результати соціологічних опитувань продемонстрували, що верховенство матері в родині вбачають 62,4 % українських підлітків. У Росії цей показник становить лише 39,2 %.

На Заході, завдяки офіційним посадам у державі й бізнесі, жінки, здавалось би, відіграють істотнішу роль у суспільстві, ніж в Україні. Однак в Україні амплуа жінок високе завдяки їхньому впливу на чоловіків.

Нині, начитавшись книжок з гендерних питань, українки власній кар'єрі й самостійності почали приділяти уваги значно більше. Вони вчать "любити себе", прагнуть до "незалежності", матеріального виживання без чоловіків, претендують на посаду президента. А чоловіки, як і раніше, вважають, що жінка насамперед повинна бути доброю, мудрою, вродливою, хорошою матір'ю й господинею і що лідерські якості й сила волі їй потрібні в останню чергу.

Невеличкий нюанс. Гарну, романтичну жінку українці цінують набагато більше, ніж своїх видатних правителів, легендарних воєначальників і національних героїв. Так, Володимира Великого, який охрестив Русь, вони оцінили – в одну гривню, Ярослава Мудрого – у дві, Богдана Хмельницького – у 5, гетьмана Мазепу – в 10, першого президента своєї країни – в 50, а симпатичну дівчину-поетесу – в 200. Лише чого це вони привабливого юнака оцінили в 500 гривень?

Повага до родини

Родинні цінності завжди посідали в українській ментальності особливе місце. Сім'я володіла ділянкою землі, кілька споріднених сімей становили хутір або невелике село.

У російському та європейському суспільствах родина цінувалася не менше. Але якщо в Європі все майно традиційно успадковував старший син, в українців усе нажите батьками розподілялося між дітьми порівну, незалежно від віку, здібностей чи статі. Це частенько призводило до образ і сварок, оскільки отримана

частка влаштувала не кожного. Але сам принцип майнової рівності був зумовлений характерним для української ментальності уявленням про те, що в родині всі рівні й рівною мірою претендують як на лихо, так і на блага.

Стосунки між членами європейських родин дотепер будуються на підставі юридичних норм, відомих як римське право. Сучасні шлюбні контракти, що включають усі аспекти – від питань володіння майном до кількості сексуальних контактів між подружжям, є логічним продовженням цієї тенденції. Головний критерій європейського "сімейного щастя" – високий матеріальний статус. В українського ж молодого покоління, як показують соціологічні опитування, визначальним критерієм у виборі супутника життя й міцного шлюбного союзу і надалі залишається любов. Відповідно до моніторингу, проведеного Інститутом соціальних досліджень, незважаючи на невисокий рівень доходів, задоволені своєю сім'ю 68% українських чоловіків і 61% жінок. 70% молодих родин мешкають у квартирі батьків, а 90% систематично одержують від них матеріальну допомогу.

Еротичність

Погодитеся ви чи ні, однак складається враження, що еротичність – стрижень ментальності всіх праукраїнських народів. Це не випадково. Землеробські цивілізації завжди пов'язували культ Кохання з родючістю, вбачали сакральний зв'язок між Матір'ю-Землею й Матір'ю-Жінкою.

Надзвичайно ласими до пристрастей були трипільці – їхні теракотові статуї з усіма нюансами й принадами жіночої фігури вельми еротичні.

Слави невинних еротоманів набули стародавні греки Північного Причорномор'я – культ Афродіти в них був найбільш раннім і одним із головних. А їхні північні сусіди – агафірси, гіпербореї, будини своїм особливим ставленням до жінки, ненаситністю в коханні й розкутістю дивували навіть греків, принаймні Геродота. Персонаж, який найчастіше зустрічається на золотих виробах скіфів – богиня кохання Аргімпаса. У великій пошані Афродіта-Аргімпаса була і в сарматів, святилища вони споруджували лише на її честь.

Із природною легкістю ставилися до еротичного життя слов'яни, які *мали ж по дві й по три жони*, і жили всі разом у радості й любові.

Вражає своєю безпосередністю й таємне життя українців, про яке оповідають народні пісні, прислів'я, приказки. Українська жінка, з її владністю, відвертістю, багатими палітрами кохання, еросу, сексу, – явище для українців архетипічне. Навіть відьма в українському уявленні – це не баба Яга, не холодна мертвячка, а життєрадісна і приваблива особа. Вона модна, розумна, має приголомшливий успіх у чоловіків, які схильні запідозрити у відьомстві кожну жінку. Особливо ту, котра приворожила, від якої втратив розум.

І дотепер Україна, усвідомлюємо ми це чи ні, – обитель кохання й еросу. Донині її незримо береже Афродіта. Такі риси, як емоційність, щирість, чуттєвість, властиві всім українкам і з надлишком компенсують брак вишуканих манер або невміння будувати власну кар'єру. Українка привітна, скромна, наївна, мрійлива й мила – кількість красунь на душу населення в Україні просто зашкалює.



Розкуті нориви українців раз у раз ошелешують мешканців інших, менш розвинених у жіночому питанні, регіонів. Скажіть, де у світі, окрім України, проводяться чемпіонати країни зі стриптизу? Причому з показом цих змагань по центральних каналах ТВ у найбільш рейтинговий час! Скажіть, у яких щоденних газетах якої іншої країни ви знайдете народні конкурси оголених грудей? Ви десь, окрім України, чули, щоб диктор телебачення, закінчивши огляд новин, прощався з телеглядачами напуттям "Кохаймося!?" Чи бачили ви десь, окрім Києва, величезні рекламні пла-

кати, що закликають до того ж – кохатися, тобто займатися любов'ю?

Існує міф, що найбільш сексуальними народами є нібито французи з їхньою підступною елегантністю, шведи з їхньою "шведською сім'єю", індійці з їхньою Кама-сутрою, ну, можливо, ще тайці з їхніми центрами секс-туризму. Насправді найактивніші в сексуальному плані ті етноси, які впродовж століть утримувалися на грані виживання. В дикому, постійно спустошуваному кочовиками українському степу завжди існував дефіцит населення. В цих умовах рівень народжуваності і, відповідно, рівень того, що до цієї народжуваності призводить, завжди були величезними високими.

Маленький приклад з недалекого минулого. В 1742 році імператриця російська Єлизавета таємно обвинчалася з тим, хто підкорив її серце, – сином простого українського козака Розума. А з його рідним братом Кирилом обвинчалася близька родичка імператриці – Катерина Нарішкіна. Вибирати розпещеним дамам, гадаю, з-поміж кого було.

І Європі, навіть у Швеції або Франції, немає тієї, властивої стародавнім грекам, слов'янам і, зокрема, українцям, безпосередності й легкості у ставленні до сексуальності й любові. На Заході дівчина мало коли дозволить собі вступити в близькі стосунки з тим, хто їй сподобався. Перше, що вона з'ясує – який в обранця розмір банківського рахунку.

Таїланд – центр світового секс-туризму. Однак це клондайк не еросу, а еротичної індустрії. Там усе спрямоване на те, щоб клієнта "роздягнути", тобто "розвести його на бабло". Та ж ситуація і в Амстердамі. В індійських храмах жінки поклоняються фалосам. Не знаю, як було раніше, але сучасна Індія – країна вкрай асексуальна. Дошлюбні й позашлюбні зв'язки там майже відсутні, а після шлюбу й народження дитини індійська жінка швидко втрачає інтерес до чоловіка, перестає за собою стежити, стає огрядною й непривабливою. Світовий бестселер "Кама-сутра" – не більш ніж перший номер "Плейбою". Укладав цю книгу, радше за все, гаремний євнух – як практичний посібник використовувати її нереально, можна лише медитувати над її ілюстраціями.

Справжня антисексуальна революція все впевненіше набирає обертів у США: за будь-який, навіть найневинніший, комплімент там нині легко потрапити до в'язниці. Так звана "висока моральність" стала причиною арештів деяких матерів, які, на переконання американської Феміди, вчинили жахливий злочин, по суті, виявилися розповсюджувачками дитячої порнографії – сфотографували своїх маллят голенькими й віддали плівку на проявку, де це "неподобство" могли побачити ті, хто роздруковував світлини.



Істерія з приводу "порнографічної" літератури час від часу вирує в сучасній Росії – там знищуються цілі наклади легковажних книг. В Україні ж літературні твори про таємне життя народу особливого ажіотажу не викликають, користуються здоровим попитом і регулярно висуваються на здобуття державної Шевченківської премії. Диспути про те, "чи потрібний оргазм українській літературі?", жваво обговорюються у пресі.

Популярне в сучасній Україні свято Івана Купала. Приходьте в ніч із 6 на 7 липня на київський Труханів острів, Голосіївське або Нивське озера, до Венеціанського мосту в Гідропарку, й самі зможете в цьому переконатися.

Між Сходом і Заходом



Сьогоднішня роздвоєність в орієнтирах українців на Європу або на Схід не є чимсь новим. Маятникоподібне шарахання то в бік одних сусідів, то в бік інших існує здавен. Ці коливання, ймовірно, не припиняться, допоки Україна перебуватиме там, де перебуває – між Сходом і Заходом. Або доти, допоки українці остаточно не визнають, що краще погана дорога, ніж поганий супутник.

Західний світогляд діаметрально протилежний східному. Мешканець Заходу зосереджений на сьогоднішньому дні. Власною кар'єрою й побутовими зручностями він переймається більше, ніж "вищим" духовним життям. Східна ж людина сприймає себе поза часом. Вона вбачає своє існування згідно з "божественною гармонією світу". Академік Дмитро Лихачов визначив Захід як цивілізацію Справи, Схід – як цивілізацію Духу. А індійський філософ Ошо назвав Схід прикладом дисбалансу одного роду, а Захід – іншого. Захід, вважав він, хворіє на архетип "ян". У ньому надмірно домінує чоловічий первень – технократизм, конкуренція, енергійність, фізична й фінансова перевага. Терплячий консервативний Схід страждає на архетип "інь", в якому головне місце відведене пасивності, бездіяльності, невтручанню у світобудову.

А втім, Захід і Схід – це як ліва, раціональна, півкуля мозку, і права, образна. Західне ментальне поле, сильні сторони якого – логіка й чіткість рухів, можна визначити як "розум". Позасвідомий, ліворукий Схід, з його медитативним спогляданням життя, інтуїцією і глибиною прийнято ототожнювати з мудрістю. Опановуючи знання, логіки "гризуть науку", ліворукі отримують осяяння згори. У праворуких мислення більш лінійне, а тому вони легше надаються на "дресирування". Ліворукі – непередбачувані.

Свій рівень життя європейці називають високим. Однак це не рівень життя, а рівень споживання. Західний Проект має на меті перетворення людини у спрощену прогнозовану істоту з невеликим набором реакцій, сенс життя якої становитимуть робота й насолода матеріальними благами.

Балансуючи між Сходом і Заходом, український психотип сформувався як суперечливий синтез різних, здавалось би, несумісних явищ, які, проте, окреслилися в його ментальності обрисами цілісності та єдності.

Сьогодні можна почути, що з часів Київської Русі й польсько-литовського періоду Україна входила в духовний простір Європи, і лише Переяславська рада виврвала її із загальноєвропейської цивілізації. Так, у духовний простір Європи Укра-

їна, безсумнівно, входила. Але в ментальний – ніколи. Україна не сприйняла панівного в Європі "римського" менталітету. Хіба що до певної міри її західні області, які до пакту Молотова – Ріббентропа мали не так уже й багато спільного із землями на сході.

Інтровертність

Не лише особистість, а й ціле суспільство може бути структурою екстра- або інтровертивною. Екстравертивні соціуми, такі як Спарта, Рим, США, Росія або Європа – "чоловічі", сильні, вольові. Відкриті зовнішнім впливам, готові увібрати нововведення світової культури, вони відрізняються запальним характером, наполегливістю, цілеспрямованістю, тягінням до самоактуалізації й деяким аскетизмом. Їм властива динамічність, прагнення до захоплення чужих територій, себелюбство, схильність до ризику, поверхове ставлення до драматичних подій усередині країни, контактність і потреба в русі. Дух народу в таких суспільствах неспокійний, але не особливо заглиблений у свої проблеми.

Інтровертні, "жіночі" соціуми, до яких можна зарахувати Індію, Китай, Японію, арабські країни, Білорусь, а також Україну – більш традиційні. Вони зосереджені на внутрішніх потребах, інтересах, на власних ідеалах, власній культурі і власних цінностях. Це гальмує їхній розвиток і є причиною відставання від загальносвітових тенденцій. Країни-інтроверти орієнтовані не так на створення нового, як на збереження вже створеного. Тому реформи в них рухаються повільно. Народ у таких суспільствах спокійний, терплячий, поступливий. Йому властива апатичність, наївність, сугестивність, потреба в союзнику, виваженість у діях, необхідність зовнішнього оздоблення. Якщо подивитись, приміром, на храми суспільств-інтровертів, то в них легко можна побачити втілення жіночої мотивації: турботу про зовнішній вигляд, гармонію пропорцій, прагнення привернути до себе увагу. Для м'якої жіночої культури характерна й жіноча елегантність. Це виявляється в бароковому сприйнятті життя, гарному одязі, добірних стравах, сентиментальності, елементах естетизації побуту.

Помірність

Помірності способу життя українців не в останню чергу сприяли такі фактори як м'який клімат, відсутність можливості швидкого збагачення й середні розміри території. Широчінь російських просторів, безсумнівно, позначилася на широчині російської душі, з її хлібосольством, бравадою, максималізмом. Російська людина прагне до великої мети і вважає, що для її досягнення варто жертвувати не лише своїм "дрібним" благополуччям, а й мільйонами життів.

Відповідно, невеликі розміри країни не можуть не формувати в її жителів комплекс маленької людини, прищеплюють такі риси як скромність, ощадливість, дріб'язковість, скнарність. Не тільки у фінансовому плані, а й у ментальному. Для ілюстрації візьмімо хоча б народні танці: у невеликих країнах, таких як Угорщина, Голландія, Бельгія, Швейцарія та інших, танець – це скупі рухи з дистанцією між партнерами й притупуванням на одному місці. У країнах розміром побільше – більше й запалу. Але навіть іспанське фламенко або бразильська самба за експресією "не дотягують" до українського гопака, що персоніфікує хвацькість і розгул невгамовної козацької душі, яка не сприймала помірності народного побуту.

Меркантильність – безкорисливість

- Миколо, будеш їсти сало?
- Буду.
- Ні, не будеш.
- Чому?
- Бо я не дам.
- Анекдот

Кажуть, росіянин – бідний, але живе. як багатий; європеєць – багатий, але живе, як бідний. А Українець? Він живе так, як живе – не прагне мільйонів, але й усе робить для того, щоб не впасти у "святу" злиденність.

Степові хлібороби завжди мали все, що необхідно для життя. Але накопичувати надлишки було не вигідно, адже що просторіше господарство, то скоріше з'являться непрохані гості. І, можливо, тому в українців набагато менше, ніж, скажімо, в європейців, однак більше, ніж у росіян, розвинена така риса характеру, як меркантильність. Після того, як степ позбувся кочовиків, в Україні почали цінувати заможність. Поважався не власник розкішного маєтку, а той, кого б зараз назвали представником верхнього прошарку середнього класу. У термінології більшовиків – куркуль.

Православна культура глибоко увібрала в себе ідеали подвижництва, готовність відмовитися від усього матеріального, плотського й земного. Традицію протиставляти життя не смерті, а, радше, "нежиттю", духовній сліпоті, прагматичним цінностям зміцнив в українській філософії Григорій Сковорода.

Тарас Шевченко писав у щоденнику: *"Я добре знав, що живопис – моя професія, мій насущний хліб. Але замість того, щоб вивчати його глибокі таємниці, та ще й під керівництвом такого вчителя, яким був безсмертний Брюллов, я писав вірші, за які мені ніхто ні копійки не заплатив і які, врешті-решт, позбавили мене волі"*.

Українське скупердяйство, "не з'їм, то хоч понадкусюю" – це міф чи реальність?

Що ж, українець останню сорочку не віддасть. Як кажуть, "дає, та з рук не пускає". Поділи майна між найближчими родичами нерідко супроводжуються страшними сварками. Але що ми побачимо, якщо порівняємо українця з європейцем?

В Європі рахунок у банку завжди мав особливий пієтет. І дотепер там поважається лише заможна людина. У ментальному полі католицизму, особливо протестантизму, навіть служіння богу не виключає земних утіх, матеріального благополуччя, в тому числі й багатства. Застереження "легше верблюдові пройти крізь вушко голки..." там якимось чином не прижилося.

На відміну від європейця, українець не очікує, що йому за все, що він робить, обов'язково мають заплатити. Але й сам платити не поспішає. Головна тема українського фейсбуку – як не платити за комунальні послуги. Сплата податків – це неначе особиста образа. Щоб "на дурняк" отримати великі відсотки, українець ладен свої заощадження віддати першому-ліпшому шахрайському банку.

А що в Росії? Якщо українець готовий працювати і задовольнятися при цьому середнім достатком, то росіянинові – подавай мільйон! Півцарства!! Увесь світ!!! І щоб золота рибка прислужувала. Лише ворушитись, щоб цей мільйон заробити, він навряд чи збирається. А півцарства "на шару" – це інша справа!

Отже, за всієї своєї "жадібності", в українців усе ж таки добре розвинута жилка безкорисливості. Візьмімо, наприклад, Інтернет. В європейській мережі не знайти чого-небудь, що так чи інакше не пов'язане з прибутком – всі їхні сайти спрямовані або на безпосередній продаж, або на рекламу, або на різного роду комерційні приманки. Нікому там і на думку не спаде створити сайт без прицілу на зиск. Український сектор Інтернету до недавнього часу був світовим феноменом. Терабайти інформації там було викладено «просто так»: тексти книг, фільми, музика, фотографії, комп'ютерні програми... Але з ЄС пролунали погрози – і українці вимушені були все це закрити.

Стале уявлення про українську скупість геть зруйнував Майдан: під час Революції Гідності люди масово понесли на площу не лише продукти, ліки, одяг, а й гроші. Волонтерський рух Майдану і безкорислива допомога українців своїй армії під час війни з Росією на Донбасі – це унікальний прецедент у світовій історії. Такого «дев'ятого валу» добровільної підтримки з боку небайдужих громадян в інших країнах до цього часу не існувало.

Обережність – інертність



Умови життя серед дикого степу, роз'єднаність, незахищеність від набігів завоєвників сформували в українців таку національну рису як обережність. Українець нічого не зробить, скрупульозно не обміркувавши всі "за" і "проти", не попре з дріб'язкового приводу на рожен, не зважиться хутко на яку-небудь дію, не кине-ся з головою в сумнівну авантюру. Він не схильний як до різких рухів, так і до рішучих дій – ментальний шаблон "моя хата скраю" не раз рятував його від небезпеки.

В Україні дуже мало людей, готових узяти на себе персональну відповідальність. Цим зумовлена відсутність за 26 років незалежності реальних економічних реформ. Більше того, за цей час ніхто – ні та чи інша влада, ні багатопартійна опозиція – не взяли на себе клопіт скласти план розвитку суспільства. Не для власного піару, а для самого суспільства. Власне, народ про це їх і не питає – політичні ігри він сприймає як футбол (ура! наші ненашим забили!), владу це влаштовує, вона над економікою не надто мудрує і поводить-ся так, як її сприймають "низи". В умовах хронічної економічної кризи Верховна Рада хапається розглядати антикризові постанови зазвичай лише тоді, коли МВФ пропонує Україні „хабаря” у розмірі кількох мільярдів доларів. Надмірна обережність укупі з типовою рисою провінціалів – неспішністю – породжують бездіяльність, інертність, прагнення не вплутуватися в активні ігри.

Одне з правил українських керманів – не робити різких рухів. Необхідно брати участь у всіх інтригах, однак не як заводій. Це призводить до того, що в політичній боротьбі найчастіше перемагають не надто харизматичні діячі. Україна знає лідерів-хапуг, але вона не знає лідерів-руйнівників, агресорів, садистів. Не знає вона й завзятих творців. У цьому полягає глибока відмінність від російської психокультури, в якій зберігся сильний вольовий елемент. Українське прагнення до парламентсько-президентського колективного керівництва – це, з одного боку, "свято" демократії. Але з іншого – ефективний засіб уникнення особистої відповідальності.

Цікава деталь: українці не люблять, коли їх рахують. Якщо господарка ненароком перерахує гостей, вона одразу ж за це вибачиться. Можливо, ця нелюбов залишилася від тих часів, коли кочовики вимагали подушні податі. Хтозна. В усякому разі, українець твердо переконаний: якщо його взяли на облік, значить, неодмінно втягнуть у яку-небудь халепу. А не порахований – так і немає тебе. Немов сховався. Так спокійніше.

Пасивність – ініціативність

Для досягнення своїх цілей українцєві в його історії не так часто доводилося проявляти себе людиною твердою і енергійною. Він навряд чи коли-небудь розумів, що означає почуття державності й обов'язку, який треба виконувати дисципліновано, організовано, методично. Селянському світогляду, з його інтересами, обмеженими власним подвір'ям і власною ділянкою землі, на будь-яку суспільну ініціативу: облаштування клубу, бібліотеки або дороги, властиво реагувати – "воно тобі треба?". Селяни переїжджають до міста, обіймають високі посади, аж до президентської, і привносять у справу облаштованості держави алгоритм турботи лише про свій маленький світ. Усе інше – "воно тобі треба?".

Але є й інший бік цієї медалі. В деяких інших країнах, зокрема в Росії, все завжди насаджувалося примусово, зверху, за вказівкою правителя або монарха. В Україні – всі її "перебудови" починалися знизу, самим народом або його представниками у вічі, в козацькій або у Верховній раді. А події Революції Гідності довели, що алгоритм «воно тобі треба» притаманний лише пасивному прошарку населення, у той час як активна частина суспільства здатна взяти на себе відповідальність за подальший розвиток Держави.

Українці довго запрягають, але швидко їдуть. І не просто швидко – стрімголов! За історичними мірками слов'янам Київської Русі знадобилося небагато часу, щоб їхня держава досягла розквіту. Маємо надію, що не так багато часу для цього знадобиться й українцям.

Працьовитість – лінощі

Українці плекають міф, що вони – найбільш працелюбна нація у світі. Чи це так?

Певна річ, ставати до праці їм доводилося зі сходом сонця – і чоловікам, і жінкам, і навіть дітям. Однак сприятливі природні умови все-таки дозволяли їм, прямо скажемо, не надто перенапружуватися. Після епохи Трипілля економічне життя землеробських племен на українських теренах було вельми "ненав'язливим" – вони вирощували або збирали не більше того, що можна було сховати від набігів кочовиків. До роботи, схоже, ставились, як і стародавні греки, з прохолодою, розуміли, що, аби вижити, працювати, звичайно, необхідно, але надмірно горбатитися не варто. І нині таке враження, що в Україні ніяк не може закінчитися "італійський страйк" – усі на своїх місцях, але ніхто нічого не робить.

Хоча добре працювати українці вміють. Як приклад – швидке зростання кількості заможних господарств у часи гетьманщини. Та й наступний малоросійський період в українській історії – це час бурхливого розвитку промисловості, ремесел, сільського господарства, міського будівництва.

Проте рівень виробництва й торгівлі в Україні завжди був нижчим, ніж у розвинених європейських країнах. Про якість товарів і послуг краще не згадувати. А тому твердження, що українці – нація працююча, нехай залишається приємною ілюзією.

Не є сильною рисою українця підприємливість. На наших очах китайські автомобілі перетворилися на цілком прийнятний товар, за 20 років Бразилія з нуля створила свій літак і випередила за обсягом виробництва КБ Антонова, Ізраїль у пустелі досягає такої врожайності, про яку й не мріють ті, хто працює на «кращому у світі чорноземі».

Незважаючи на це, можна навести чимало прикладів, коли українець творив дива працюючості, потрапивши в екстремальні умови. Особливо поза своєю територією – емігрувавши до США, Канади, Латинської Америки, одержавши від урядів цих країн наділи землі на безлюдді, майбутні фермери день і ніч корчували ліси, розорювали непридатний ґрунт і зрештою домоглися небувалого врожаю.

Акуратність – невибагливість

Якщо вірити візантійським авторам, ранні слов'яни *легко зносили й спеку, й холоднечу, і дощ, і голизну тіла, і злидні*. Коли врожайність зменшувалася, вони знімалися з місця й переселялися на сусідні території. Тому й обходилися без добротних будинків та без каналізації. *Спосіб життя в них ґрубий, без усіляких зручностей; завше вони вкриті брудом*. І одержина слов'ян була простенькою: *деякі не носили ні сорочок, ні плащів, а самі тільки штани*. Невибагливими були також скіфи, сармати. Мешканці Київської Русі послуговувалися простими меблями, посудом, а палати князів аж ніяк не вирізнялися європейською вишуканістю. Байдушними до побутових умов були запорожці. Турботу про комфорт не закладено у православному світосприйнятті: якщо в католицьких храмах парафіяни під час служби сидять, то в православних сісти ніде навіть хворим і немічним.

Так, українець терплячий і витримає всі знегоди. І без гарячої води обійдеться, і без кондиціонерів.

Але є й інший бік. Наприклад, якщо заглянути вглиб історії й порівняти землянки давньогрецьких переселенців з житлами автохтонних "варварів", то останні на тлі грецьких явно вигравали. Не виключено, що ті "варвари" вміли гідно облаштувати свій побут завдяки відгомонам традицій Трипільської цивілізації, суспільства, яке мало всі умови для того, щоб створити собі гарний комфорт. А можливо, все значно простіше: хлібороб, світ якого – господарство, родина, будинок, так організує свій побут, щоб усе було "під рукою", охайно та зручно. На українських подвір'ях і тепер усе охайно та зручно. Хоча й не так прискіпливо причепурене, як на "лялькових" європейських.

Російська людина, схоже, ще невибагливіша, ніж українець. *"Московська небруквана вулиця XVII ст. була дуже неохайна: серед бруду нещастя, ледарство й порок сиділи, плазували й лежали поруч; убогі й каліки волали до перехожих про милостиню, п'яні валялися на землі"*, – писав у "Історичних портретах" В. Й. Ключевський.

Зате росіяни "обійшли" українців невід'ємним атрибутом свого побуту – лазнею. В українській культурі, як і в антично-грецькій, явища лазні як національної традиції немає. Скільки там тієї зими...

Індивідуалізм – колективізм

*Одне дерево – то ще не ліс.
Народне прислів'я.*

Українці схильні вважати, що вони невинуваті індивідуалісти. На перший погляд – це, безсумнівно, так. Живучи на хуторі далеко від "цивілізації", українець був змушений розраховувати тільки на себе, досягати добробуту лише власними силами. Сам собі хазяїн – життєве кредо українця, який не уявляв свого існування без власного індивідуального господарства. Приватні інтереси в Україні завжди були вищими за інтереси колективу. Общинне сільськогосподарське виробництво на її землях не прижилося. Як і колгоспний лад, калька з російської патріархальної громади, де все – не "моє", а "наше".

Однак європейець набагато більший індивідуаліст, ніж українець. Різниця між своєю окультуреною територією – будинком, подвір'ям, садом, і територією не своєю – лісом, рікою, полем, мешканець Заходу надає просто глобального значення. Скупчений простір привчив його відгороджуватися від сусідів, відгороджуватися – і бути іншим.

Для українця "мій будинок" не є, як у Європі, "моєю фортецею". Але в його хату можуть увійти не всі. Він – людина малої родини, малих колективів, невеликого кола знайомих і друзів. На Заході ж друзів, можна сказати, немає взагалі – лише знайомі. Там принцип "кожний за себе" непорушний. Вони навіть п'ють поодиночі – кожний сам собі замовляє, сам собі наливає і сам за себе сплачує.

Незважаючи на те, що індивідуалізм – один із визначальних архетипів євро-

пейської ментальності, західна демократія все-таки зуміла домогтися того, що їхні політики змушені піклуватися про себе далеко не в першу чергу. Вся ж історія України свідчить, що лідери, які доривалися до влади, турбувалися лише про власні інтереси.

Історія також свідчить, що навіть у концентраційних таборах українці, на відміну від євреїв або росіян, трималися відокремлено й не намагалися встановити зв'язок один з одним. Якщо хтось із них залучав земляка до участі в підпільній боротьбі, той, частіше за все, відразу його "здавав". Ми б могли цьому твердженню не довіряти, однак про це свідчать нацистські звіти.

Ще приклад. Якщо в Україні в черзі у покупця виникає конфлікт із продавцем, то черга здебільшого стає на бік продавця. У Росії черга або мовчить, або захищає "свого брата". За кордоном, на тлі дружних російських, німецьких, польських або грузинських земляцтв, українська діаспора видається доволі роз'єднаною.

Ось так, прагнучи відгородитися від своїх, українці в чомусь виграють, а в чомусь програють. Втім, увібравши в себе впливи Сходу і Заходу, українці наділені в достатній мірі як індивідуалізмом, так і общинністю. Однак саме в специфічному українському індивідуалізмі багато соціологів убачають гарантію успіху ринкових перетворень і вестернізації української економіки.

Емоційність – вразливість

Темперамент і емоційність формуються під впливом сонячної енергії. В цьому сенсі українці поступаються південноєвропейським націям – італійцям, іспанцям, мешканцям Балкан, але випереджають народи північніші.

І все ж українець – людина Півдня. Флегматиком його назвати важко. Він звик до яскравих кольорів, насичених образів, глибоких переживань. Українські художники надають перевагу чистим, яскравим фарбам, у незвичайних сполученнях – їхнім полотнам властивий динамізм, емоційність і широка стильова розмаїтість.

І в українській літературі все пропущено крізь серце, забарвлено не розважливостю, а емоційністю вразливої української душі.

Комунікабельність – замкнутість

Про комунікабельність або замкнутість українця можна сказати все те, що ми говорили, розглядаючи його індивідуалізм – колективізм. У цьому аспекті він теж "посередині": легше вступає в контакт, аніж європеєць, але менш товариський, ніж росіянин.

Скажімо, у вагонах російських поїздів пасажери швидко знайомляться один з одним. В Україні зазвичай спілкуються лише із сусідами по купе, та й то, не називаючи свого імені. А в Європі – майже не розмовляють між собою навіть сусіди по купе.

На жаль, з кожним роком українці спілкуються один з одним дедалі менше, надаючи перевагу телевізору чи комп'ютеру.

Проте зустрічі з друзями – невід'ємна частина українського життя. На сільське весілля без запрошення сходиться все село. Українське застілля триває, як правило, до пізньої ночі, грузинське – три доби, європейське – дві-три години.

Доброта – недоброзичливість

Геродот згадує, що мешканці лісостепу на північ від Чорного моря завжди були раді надати притулок сусідам, на яких "напали змії". Добрий відгук про пращурів українців залишили й візантійські автори: *вони не погані й зовсім не злостиві... Із тими, хто приходить до них і користується їхньою гостинністю, вони ласкаві в поводженні, немов із давніми приятелями*. Благодатна природа, родючі землі, помірний клімат сформували українця людиною м'якою і добродушною. В його суспільстві ніколи не побутувало переконання, що життя – це завоювання

місця під сонцем. Під сонцем він жив завжди.

Українець досить незлопам'ятний – у його архетипах немає поняття помсти, немає злості до тих народів, які заподіяли йому кривду. В той час, як вірмени ненавидять турків, азербайджанці – вірменів, хорвати – сербів, французи – усіх, хто не розмовляє французькою мовою, угорці – циганів, араби – євреїв, росіяни – тих, на кого вкаже Кремль, українці ні на кого зла не тримають. Переживши звірства німецького фашизму, українці не затаїли на німців зла. Страждаючи від військового тероризму з боку Росії, українці зненавиділи Путіна, але до пропутінських росіян ставляться хоч і з презирством, але без ненависті.

Зуб українець може точити хіба що на своїх суддів, міністрів, депутатів – просто "мед на душу", якщо когось із них посадять. А коли лаються язикаті господині – лише записувати встигай!

Патріотизм – толерантність

Армія. Політзаняття.
– Рядовий Чуб, що таке держава?
– Не знаю, товаришу прапорщик.
– Відставити! Рядовий Гукайло, що таке держава?
– Держава – це МАТИ!
– Ну, рядовий Чуб, так що таке держава?
– Держава – це мати Гукайла!
Анекдот

Потужною рисою англійського, французького або російського характеру, що простежується в літературі із часів Шекспіра, Гюго, Толстого, є глибокий, мало не рефлексорний патріотизм. Поза всяким сумнівом, патріотизм консолідує націю. Але з іншого боку, що вищий градус патріотизму, то менша здатність об'єктивно оцінювати себе й більше шансів піддатися національній параної. На кшталт: "Перші єгипетські фараони несли на собі карб здорової української сили й вроди"¹. За такий «патріотизм» стає соромно. Власне, від патріотизму недалеко й до расизму, чи не так?

В українців ніколи не було своєї держави. А та, що існує зараз, особливого захоплення в переважній більшості її мешканців не викликає. Тому патріотами значну частину населення України можна назвати лише з натяжкою. Зате українця ніколи не мучили комплекси, боцїмто він – кращий, розумніший, "крутіший" від інших. Немає в його світогляді уявлення, що, мовляв, наші – завжди молодці, а ненаші – завжди поганці. Поганцями він вважає лише тих "ненаших", які зі зброєю в руках приперлися на його землю.

Проте, незважаючи на складний історичний розвиток, а можливо, саме завдяки йому, національний дух українців виявив дивовижну стійкість. На відміну від баварців, моравів або провансальців, які не зуміли зберегти свою автентичність і розчинилися в ментальності численніших сусідів, автентичність українців з року в рік лише зростає. Під час подій на Майдані українці довели, що вони люблять Україну не лише до глибини душі, а й до глибини кишені. У 2014 році незалежний міжнародний рейтинг «Immigrada» визнав українців найпатріотичнішим народом у світі, ЮНЕСКО визнало український гімн найкращим серед національних гімнів 193 країн. Якщо раніше дівчата намагалися вийти заміж за іноземця, то після Революції Гідності багато хто з них почали шукати собі «справжнього українця». Чимало російськомовних громадян України перейшли у побутовому спілкуванні на українську.

В українській історії дуже мало національних конфліктів. Так, була війна з Польщею, під час якої на звільнених територіях "ні шляхтича, ні ксьондза, ні жида не знайдете". Однак підґрунтя цього явища не національне. Навіть віра тут ні до чого. Представники інших конфесій українцеві "до лампочки". Адже не лише като-

¹ А.Губко. „Психологія українського народу”.

ликів, а й свою, цілком православну, шляхту козаки, ледь що не так, лупцювали не менше. В селах і на Січі крамарі були євреями. Тисячі євреїв були врятовані українцями під час Другої світової війни. Тільки в резиденції митрополита Шептицького переховувалося понад 400 людей. У лютому 1942 року, коли здавалося, що нацизм неминуче переможе, Андрій Шептицький закликав не вбивати євреїв і не залучати до цього українців. Він єдиний з вищих церковних ієрархів Європи, хто насмілився відкрито звинуватити Гітлера в геноциді. За це гестапо провело в соборі св. Юра обшук, але заарештувати митрополита все-таки не наважилося.

Російська «гебельська» пропаганда істерично роздмухує міф, що українці буцімто ненавидять "москалів". Як мінімум, дуже не люблять. Це неправда. Навіть галичанин, зодягнувши футболку з написом "Дякую Боже, що я не жид і не москаль", – і з тим, і з іншим готовий поділитися кращим шматком сала.

Є такий анекдот.

Зібралися українці. – Москалів отут нема? – Нема. – Точно нема? – Точно. – Ну, тогда давайте перейдем на русский язык.

Соціологічні дослідження свідчать: у тієї людини, яка володіє не однією, а двома або кількома мовами, конфліктний потенціал нижчий. Майже кожний українець вільно говорить як мінімум двома мовами. До речі, громадяни Швейцарії, найменш конфліктної європейської країни, зазвичай володіють чотирма мовами.

Ввічливість – прямолінійність

Мало хто, крім самих українців, стане стверджувати, що українець – людина щира і пряма. Сам собі на умі, він одне думає, друге говорить, а третє робить. Що ж, бути таким його навчило життя в оточенні не завжди лагідних кочовиків.

У порівнянні з українцем росіянин більш прямолінійний. Відкритий і безпосередній, він "рубав з плеча" і ніяк не збагне, чому хохол морочить йому голову, вихляє з боку в бік, не говорить ні "так", ні "ні". Зате й українець рідко розуміє, чому росіянин поводиться фамільярно і вживає ненормативну лексику. Люди похилого віку згадують, що ще якихось п'ятдесят років тому в українському селі "московська лайка" сприймалася як чужа навіть серед чоловіків. Звичайно, гострі вирази були і є неодмінною складовою частиною військової лексики і прокльонів горлатих сусідок. Однак на Майдані, маленькому клаптику Києва, де під час руху спротиву перебувало декілька тисяч напіввійськових чоловіків, загальна атмосфера була надзвичайно доброзичливою. Раз у раз лунало «дякую», «прошу», «будь ласка». І жодної російської лайки.

Але українська ввічливість усе ж таки не витримує порівняння з європейським поведінням. Наприклад, у Парижі не лише продавець магазину, а навіть водій автобуса кожному, хто входить, каже "бонжур". Гадаєте, це означає "Добрий день"? Аж ніяк. Це значить – пред'явіть, будь ласка, квиток. В Європі, як правило, спілкуються за допомогою ввічливих напівнатяків. Ця звичка залишилася від витонченого придворного етикету. Там форми приятельських розмов або переговорів з партнером по бізнесу побудовані на розгалуженій системі умовностей, яка вимагає знання не тільки того, що ти хочеш сказати, але і як, коли, в якій формі.

"Відсталість" – високий інтелект

*Якби той розум спереду,
що тепер ззаду.*

Народне прислів'я

Інтелект – властивість кожної окремої людини, але не нації в цілому. Стверджувати, що якийсь народ більш інтелектуальний, а якийсь "не дотягнув", означає стати на позиції автора "Майн кампф" або бравих хлопців із Ку-клукс-клану.

Проте інтелект – якість не тільки вроджена. Він залежить і від впливу навколишнього оточення. "Дайте нам сотню дітей, специфічне середовище для їхнього виховання, й ми гарантуємо, що, взявши всякого з них у випадковому порядку,

зможемо перетворити його на фахівця будь-якого профілю: лікаря, юриста, жебрака або злодія – безвідносно до його таланту, схильностей, здібностей і покликання", – стверджують психологи, які використовують методи поведінкової терапії.

Українська історія, про яку, як проголошує дехто, не можна розмірковувати без броду, здавалося б, не сприяла формуванню цієї нації як спільноти високого інтелекту: в українців завжди кульгала економіка, не вирізнялася особливими досягненнями наука, пізно з'явилася література, і за часів Київської Русі, і в наступні століття селяни мало піклувалися про освіту дітей. Приклади втілення українсько-го інтелекту в шедеврах світового значення легко перерахувати на пальцях.

Невже про українців можна сказати те саме, що Чаадаєв сказав про росіян: *"Самотні у світі, ми нічого не дали світу, нічого не навчили його; ми не внесли ні однієї ідеї в масу ідей людських, нічим не сприяли прогресу людського розуму..."*

Росіяни, безумовно, зробили певний внесок у "прогрес людського розуму".

А українці? Що вони дали світу?

У порівнянні з іншими націями – небагато. Але саме вони сформували Росію. Власне, Російська імперія постала як велика держава лише після входження до її складу України. Взяти хоча б просвітницький рух XVII–XVIII століть. Український інтелект Росію тоді просто колонізував! До цього в Московській державі не було жодного навчального закладу, що дорівнювався б київським, не було вчителів, які б володіли латинською, грецькою мовами, знали на історії, античній літературі, богослов'ї. Петро I помітив: *"Священники в нас грамоти мало знають... Якби їх... у науку послати, у школи Києва..."*. Коли в часи патріарха Йосипа було вирішено провести церковну реформу, "інтелекту", крім як у Києві, взяти було ніде. В історії Києво-Могилянської академії відомий період, коли її випускникам заборонялося працювати на Україні – їх усіх забирала Росія. Це був колосальний за масштабами "відтік мізків": суспільних діячів, учених, духовництва, тих, хто привніс у Росію освіченість і культуру. Як писав професор Огієнко, український вплив на Московію, хочуть росіяни це визнати чи ні, відбився в будівництві, в живописі, одязі, піснях, музиці, у традиціях, праві, літературі й навіть у самій московській мові. Напевно, саме тому Росії так нестерпно гірко визнати факт незалежності України.

За радянські часи Москва збрала вершки всіх союзних республік. Тому і дотепер загальний інтелектуальний фон там, порівняно з київським, насиченіший. Рівень київських театрів, вочевидь, відстає від російських. Російські фільми раз у раз отримують призи на визначних кінофестивалях. Літературне життя України потребує інтенсивної реанімації.

Однак усе це не має жодного стосунку до високого або низького національного інтелекту. Якщо якийсь російський "патріот" має сумніви щодо українського інтелекту, нехай порахує кількість струн на балалайці. А потім на бандурі.

Французу, німцю або англійцю до вподоби почувати себе інтелектуалом, незважаючи на те, що це явище зустрічається в Європі лише в університетському або художньому середовищі.

А ким до вподоби почувати себе українцю? Важко сказати. Однак маємо зазначити, що в українських казках немає образу Івана-дурника. Юродивих в Україні блаженними не називали й не вважали їх віщунами якоїсь вищої істини. Дурість – не цінували! Цінували – кмітливість, хитрість, гумор і мудрість сліпих кобзарів.

Національні герої Польщі – Болеслав I Хоробрий і Болеслав II Сміливий. Перший самодержець Росії – Іван IV Грозний, Москву заснував Юрій Довгорукий. Визначні місця Києва – Софіївський собор, пам'ятники святому Володимирові і Ярославові Мудрому. Отже, у польській ментальності домінують архетипи військової доблесті, у російській – право довгої руки й погрози, в українській – святості й мудрості.

Хоча... Хто зараз частіше отримує призи на світових олімпіадах з математики? Китайці та індуси. Гарвард місцеві мешканці взагалі прозвали «чайнатаун». А якщо хтось заперечить «зате українські програмісти найкращі у світі», то цю мантру співають у будь-якій країні.

Харизматичність

"Немає пророка у своїй Вітчизні" – архетип універсальний. Однак в українській ментальності він закріпився особливо – провінційна психокультура в яскравій індивідуальності традиційно вбачає джерело зла і прагне її позбутися.

Проте, всупереч цій традиції, Україна зростила цілу плеяду харизматичних особистостей. Таких як Петро Могила, Богдан Хмельницький, Олексій і Кирило Розумовські, Дмитро Вишневецький, Петро Сагайдачний, Петро Дорошенко, Пилип Орлик, Григорій Сковорода, Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Микола Терещенко, Ілля Рєпін, Іван Франко, Леся Українка, Микола Пирогов, Володимир Вернадський, Владислав Городецький, Михайло Грушевський, Нестор Махно, Симон Петлюра, Казимир Малевич, Ігор Сікорський, Андрій Шептицький, Степан Бандера, Василь Єрошенко, Михайло Булгаков, Іван Козловський, Сергій Лифар, Сергій Корольов, Олег Антонов, Микита Хрущов, Василь Стус, Валерій Лобановський, Олег Блохін, Михайло Жванецький, Роман Віктюк, брати Клички... Та хіба всіх перелічиш!

Гетьман Іван Мазепа став героєм творів Байрона, Пушкіна, Гюго, Вольтера. Йому присвячені три опери, Ліст створив на його честь симфонію, Чайковський – кілька музичних композицій. Його портрети написали Делакруа, Рєпін, Верне.

Син запорозького козака Олександр Безбородько за Катерини II керував зовнішньою політикою Росії, за Павла I став державним канцлером, був відзначений титулами графа Священної Римської імперії, графа Російської імперії, ясновельможного князя. Кар'єра його не є наслідком узвичаєного при імперському дворі фаворитизму – всі свої титули він здобув завдяки унікальній пам'яті, працьовитості, знанням, гострому розуму й, не в останню чергу, харизматичності. У своєму палаці під Петербургом він зібрав унікальну колекцію картин європейських художників, яка згодом стала окрасою Ермітажу.

Майже третину століття найбільш талановитим полководцем у Російській імперії був фельдмаршал Іван Федорович Паскевич. Війська під його командуванням виграли чотири війни: з Персією, Туреччиною, Польщею й Угорщиною. Лише після його смерті російські історики з подивом виявили, що людина, чиє ім'я слугувало символом військової слави Росії, була по батькові – українцем, по матері – білорусом.

Запорозький козак Юрій Кульчицький, герой європейсько-турецької війни 1683 року, заснував першу у Відні кав'ярню. Спочатку каву через її гіркий смак мало хто вживав. Кав'ярню відвідували не заради кави, а для того, щоб побачити легендарного героя. Коли Кульчицький почав додавати до кави цукор і трохи молока, його заклад не зміг умістити всіх бажуючих, і йому довелося шукати більше приміщення. З легкої руки харизматичного українця традиція вживання кави поширилася по всій Європі.

Філософ Микола Бердяєв виріс і до тридцятирічного віку жив у Києві, вчився в Київському університеті.

Уродженець села Ясновки під Бобринцем (нинішньої Кіровоградської області) Лев Бронштейн, більш відомий як Троцький, зробив усе для того, щоб перевернути світ з ніг на голову. Це йому, до речі, майже вдалося.

Киянка Голда Меїр узяла безпосередню участь у державотворенні Ізраїлю. Вона керувала цією державою в найважчий для неї час.

Микола Скліфосовський народився й виріс на Херсонщині, у родині небагатого українського дворянина. Гімназію він закінчив в Одесі. Вищу освіту здобув на медичному факультеті Московського університету, після завершення навчання кілька років працював в Україні земським лікарем, згодом завідувачем хірургічного відділення Одеської міської лікарні. Переїхавши до Москви, він став засновником власного напрямку в медицині. На схилі літ він повернувся в Україну, де у своїй садибі під Полтавою провів останні роки життя.

У селі Горіхівка під Луганськом народився й жив народний цілитель Порфирій Корнійович Іванов. Він створив систему оздоровлення, засновану на моральному очищенні й використанні цілющих якостей природи.

Автором популярних бардівських пісень, таких як "Гренада", "Під музику Вівальді", "З Ліверпульської гавані" та інших, є виходець із Запоріжжя професор Віктор Берковський.

У часи "перебудови" кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття найбільш популярною постаттю на всіх теренах СРСР був не Горбачов, не Єльцин, не поп-зірки, а психотерапевт із Вінниці Анатолій Кашпіровський.

Не страждають на відсутність харизматичності сучасні українські депутати: як увімкнеш репортаж із Верховної Ради – і в цирк ходити не треба.

Відгомони забутих недуг

*Вовк лине, а вдачі не міняє.
Народне прислів'я.*



Із попередніх розділів цієї книги може скластися враження, що українець – просто ангел: добрий, веселий, кмітливий, емоційний, хоч у міру працьовитий, зате добре співає. Виходить, це не українцям треба бламати ЄС впускати їх у свою "зону". Навпаки – це в ЄС немає іншого виходу, окрім як стукати у хвіртку українського тину.

Однак європейці чомусь так не вважають: як і раніше, українець для Європи *persona non grata*. З їхнього погляду, він – п'яниця-ледар, який плює на закони, не дотримує слова, де завгодно розкидає сміття й дивиться, що б де поцупити.

Чи мають вони рацію?

Європа, що давно живе за законами цивілізованого суспільства, далека від замилування успіхами тих, хто до цієї цивілізації йде революційними кроками. Українці чомусь вирішили, що Захід у захваті від українських революцій – Помаранчевої й Гід-

ності. Так, він їх вітає. Але не більше, ніж зміну "поганої" влади на "хорошу", скажімо, в Бангладеш. Демократія в Україні вражає європейця тією самою мірою, що й телевізор в Афганістані.

Власне, справа не лише в цьому. Європейцям, вихованим на архетипах Стародавнього Риму, не дано зрозуміти українця тому, що він являє собою модернізований тип гуляки-елліна, чиї соціально-психологічні риси він засвоїв у повному обсязі. Закоренілий естет, прихильник тривалих дискусій і на диво безпомічний у прийнятті важливих рішень, охочий до свят і підступний еротоман, для Європи українець означає виклик – виклик передбачуваності, стабільності, нудьзі.

Провінційність

Україна – держава провінційна. Те, що вона розташована "в серці Європи", нічого не змінює, оскільки провінційність – поняття аж ніяк не географічне.

У провінції ніхто нікуди не поспішає. Там усе відбувається за інерцією, ніби саму по собі. Уповільнена і швидкість мислення. Показником є темп мови: італійці, британці, французи, іспанці або американці розмовляють набагато швидше за українців. На відміну від Парижа, Нью-Йорка або Москви, Київ – місце неспішне, затишне, спокійне, де справи вирішуються за принципом "тихше їдеш – далі будеш".

У цілому, провінційність українців не відрізняється від провінційності австрійців, фінів, канадців, швейцарців, угорців чи інших неспішних народів. Чому ж тоді економіка в тих народів гнучка й динамічна? Тому, що зрання вони вже на роботі, де не імітують діяльність, а працюють.

Поняття провінційності хибно розглядати лише зі знаком "мінус". Воно формує й такі якості як відкритість, щирість, добродушність, привітність, сентиментальність. Вищі цінності провінціала – постійна робота, благополуччя родини, затишок свого маленького світу. І для України, і для Заходу ці цінності, загалом, подібні. А для Росії? Росіянин хоче жити заради світової ідеї й щиро обурюється, коли бачить, що хтось живе сам для себе.

Негативні наслідки для України від політики, яку Санкт-Петербург і Москва

проводили у XVI–XX століттях, загальновідомі. Але головне – це втрата Україною розуміння власної унікальності, значущості для світу. Це і приречило її на провінційне існування, на "хуторянську" типологію розвитку. Дотепер в Україні не існує вищої національної ідеї, прагнення до чогось більшого, ніж матеріальний добробут. Саме носії подібного світовідчуття і створили суспільство, "зациклене" на самому собі, позбавлене вісництва і глобалізму.

Консерватизм

Селянство у своїй основі – це хазяйновитість, працьовитість, прагнення мати статки. Але воно має й такі риси, як упертість, недовірливість, іронічність, розважливність, неприйняття всього нового. Добре це чи погано? У чомусь, звичайно, погано, хоча ми домовилися за цією шкалою нічого не оцінювати. Так повелося, що активність в аграрних суспільствах зосереджено не на пошуку нового, а на збереженні того, що вже існує – консервативний підхід завжди до душі замкненому натуральному господарству, де виробляють лише те, що необхідно для життя родини.

Можна навести безліч прикладів, коли невміння йти в ногу з розвитком людства нічого, крім шкоди, українцям не принесло. Але, з іншого боку, саме завдяки консерватизму Україна вижила й залишилася сама собою – зберегла свою мову, свою культуру, свої обряди, свій власний погляд на буття. В українських візерунках відчувається вплив Трипілля; в українському характері "зачепилися" як антично-грецькі, так і скіфсько-сарматські архетипи. Дохристиянською, язичницькою залишилася сама структура мислення українців, з її повагою до природи, схильністю до магії, чародійства і чаклунства. Дохристиянськими залишилися навіть назви місяців.

Нездатність до стратегічного планування

Для того, щоби бути ефективною, країна потребує «дорожньої карти». Якихось універсальних порад не існує. Для економічного відродження потрібен ретельний розрахунок послідовності дій, які призведуть до бажаної мети. Судячи з усього, цього розрахунку в керівництві України немає. Воно переймається лише поточними справами.

Складається враження, що український політик узагалі в жодних змінах не зацікавлений. Його представники намагаються зберегти те, що існує, де в них вже є місце під сонцем. Якщо в когось із українських депутатів, міністрів або діячів культури запитати, що він думає не про теперішні проблеми в його галузі, а про майбутнє України в контексті світової цивілізації, він може не второпати, що ви від нього хочете.

Стратегічними питаннями не переймається не лише українська влада, а й українське суспільство. Так, іде війна, треба захищатися, годувати сім'ю. Однак дискусія, якою ми хотіли би бачити Україну через 5, 10, 25 років, у національному телеефірі відсутня. Той, хто починає про це мову, чує у відповідь: «Зачекай, про це – потім, зараз треба вирішити ось це, це, і це». Піднятися у своїх роздумах над суєтністю, подивитися на все глобально і спокійно прорахувати, яким чином рухатися далі, на жаль, українцям не дуже властиво.

Занижена самооцінка

*Мало бути гарним хлопцем.
Треба, щоб про це дізналися інші.
Американська приказка*

Нездатність до стратегічного планування сформувалася в українців не випадково. Зі століття в століття турботою українця було не як покращити своє життя, а як узагалі вижити, протриматися, перетерпіти лихо й нужду. Ставлення до селя-

нина як до смерда домінувало в уявленні давніх русів, поляків, дворян Російської імперії. Демонструвала взірці хамського ставлення до власних громадян радянська влада – споконвічна неповага до інших, до себе, до праці, до правил і взагалі до всього навколишнього була одним із основних алгоритмів "совкового" бачення дійсності.

Сусіди українців, як праворуч, так і ліворуч, сприймають українців гіршими, ніж ті є насправді. В принципі, це нормально. Добре ці сусіди не сприймають нікого. Але парадокс у тому, що не хтось інший, а самі українці плекають міф, що бренд "Made in Ukraine" – не кондиція.

Великою мірою підтримує занижену самооцінку українців їхня бідність. Бідняк упевненим у собі бути не може. Йому властиві боязкість, нав'язливі рефлексії щодо своєї особистості й інші симптоми так званого комплексу меншовартості.

Цей комплекс проявляється не тільки в пересічних громадян. Навіть у геніїв. Серед пращурів Ф. М. Достоєвського були татари, литовці, поляки, білоруси, але найбільше – українців. Батько письменника виїхав з Вінниччини до Москви, де народився Федір Михайлович. Згодом письменник патологічно не любив ті народи, від яких походив сам. Цю нелюбов можна зрозуміти: коли живеш серед "великоросів", а твої прародичі – іногородці, пишатися ними в такому середовищі не доводиться – соромно любити свою вбогу батьківщину, хочеться любити іншу, більшу, сильнішу.

Те саме можна сказати і про Булгакова. І про переважну більшість українців, котрим уталанило отримати якесь "престижне" громадянство.

Українці – унікальна нація. Їм наплювати на свої таланти. Чи багато українців чули про свого видатного письменника Василя Єрошенка? А про Юрія Кондратюка, чие ім'я золотом викарбуване в залі космічної слави музею НАСА? Хто в Україні знає імена шістьох земляків, лауреатів Нобелівської премії? Чи багатьом відомо, хто з українців занесений до книги рекордів Гіннеса?

Про командира підводного човна одесита Олександра Марінеско Гюнтер Грасс написав роман, на весь світ уславивши відважного моряка. За розпорядженням Уїнстона Черчилля йому ще за життя поставили у Британії пам'ятник. В Україні ж про нього з'являлися хіба що поодинокі статті у пресі та кілька передач на телебаченні.

Фільм Сергія Параджанова "Тіні забутих предків" одержав 28 призів на кінофестивалях у 21-ій країні світу. Однак на кіностудії ім. Довженка в 1975 році спалили єдину його копію.

Олег Блохін – один із кращих футболістів світу, який завоював у складі київського "Динамо" Кубок кубків і Суперкубок УЄФА, роками не міг знайти в Україні роботу. Коли українська збірна під його керівництвом у 2005 році вийшла до фіналу чемпіонату світу, це мало стати "бомбою", національним святом, як мінімум, новиною №1 на всіх українських телеканалах. Так, ця подія стала новиною №1. На "Бі-бі-сі". В Україні ж про неї повідомили лише наприкінці випуску новин. А президент Ющенко передав поздоровлення команді і тренерів через треті руки.

Чи є комплекс меншовартості явищем специфічно українським?

Безумовно, ні. Тільки виявляється він в інших народів по-іншому. Француз, навіть якщо знає англійську, відповідь туристові, радше за все, французькою. Японець нишком підкидає в консерви отруту. Футбольні фанати Англії намагаються довести свою "перевагу" бійками з уболівальниками інших команд. Араби влаштовують теракти, в яких гинуть ні в чому не винні люди. Ці приклади (але ж перелік може тривати нескінченно) і є показниками того самого комплексу.

Здавалось би, зовсім не комплексують із приводу своєї національності росіяни. Ба більше, нікого в Росії не здивуєш постановкою питання про меншовартість, у порівнянні з ними, німців, американців, японців чи кого б там не було. Однак, з іншого боку, вся російська література вважає взірцем моральної краси й духовності людину слабку, безвільну, слабхарактерну, котра не вміє ні боротися, ні жити, ні творити, а, от бачите – як чудово вмирає!

Повною мірою низьку самооцінку росіян виявило їхнє ставлення до української Революції Гідності.

Саме ця революція докорінно змінила ставлення українців до самих себе, дозволила їм зрозуміти, що в їхніх душах панують ідеали волі, свободи і нескореності.

Україна причетна до космічних польотів. Вона тримає високу марку в металургійному, хімічному виробництві, важкому машинобудуванні. Лише вісім країн світу, включно з Україною, мають повний замкнений цикл в авіапромисловості. Їй немає рівних у виробництві якісних натуральних харчових продуктів. Але українці, внаслідок своєї скромності, делікатності, схильності до самоїдства, все ще за звичкою сприймають себе хуторянами.

Кілька років тому я звернувся до низки українських видавництв, у МЗС України, у комісію Верховної Ради з Європейської інтеграції та в інші високі інстанції з пропозицією взяти участь або надати інформацію для публікації книги, яка би продемонструвала як самим українцям, так і всьому світові здобутки і достоїнства України. Ця ідея всіх, до кого я звертався, залишила байдужими. Така книга і досі ніким не видана («100 видатних українців» і тому подібне – то інше). Не потрібний Україні піар, хоч ти лусни – не потрібний! Це – що? Це, хотілося б вірити, повна відсутність комплексу меншовартості.

"Совковість"

Соціологічні опитування й переписи населення з дивовижною точністю констатують, скільки в Україні проживає українців, росіян, татар... Але жодне опитування неспроможне дати відповідь, скільки в першій чверті XXI століття в Україні людей "радянських" і скільки "нерадянських".

У період сталінських репресій був узятий курс на фізичне усунення не лише заможних селян, духівництва, інтелігенції, а й усіх тих, хто не захотів викорчувати із себе ментальні риси, які не вписувалися в різновид Homo soveticus. Знищувалися просто ініціативні громадяни, які критично сприймали дійсність, а тому були небезпечні для влади. Цей "дарвінівський" відбір дозволив вижити тим, хто внаслідок полювання на відьом зумів пристосуватися під вимоги соціальної шизофренії того часу. Стукацтво, приписки, розкрадання, аморальність, пияцтво – все це радянська людина вважала нормою життя.

Експерименти того часу завдали відчутного удару по всіх народах, які входили до складу СРСР, витравили з громадян цієї країни почуття відповідальності за свою власну долю й за долю держави. Ті люди, на яких донині тиснуть архетипи радянської людини, як і раніше, не можуть адекватно сприймати реалії життя. Вони чекають справедливості, особливої уваги до них з боку влади, загальної рівності й солодких ідеологічних мантр.

Вирізняє мешканця тоталітарної держави те, що він постійно створює секрети. Той, хто живе під тиском, змушений напускати туману, щось приховувати. У "нормальному" суспільстві необхідності в цьому немає. "Коли в мене раптом дзвонив телефон, – згадує польський кінорежисер Кшиштоф Зануссі про своє життя в СРСР, – мої студенти виходили з кімнати. Вони не розуміли, що це справляє враження, начебто я мафіозі! Адже якщо я чесна людина, в мене немає особливих таємниць і мені не може зашкодити, що хтось чує мої телефонні розмови. А вони вважали, що потрібно делікатно вийти. Люди, виховані в радянській системі, постійно підозрюють, що потрібно не чути, не бачити, не знати".

Українським бізнесменам, певна річ, потрібні європейські ринки. Однак більшості з них здаються протиприродними правила ведення бізнесу не за "совєцьким" зразком, а за західним. Упровадження цивілізованих норм життя для них неприйнятне – це зруйнує зрозумілу їм систему взаємин, побудовану на корупції та «відкатах».

Радянський період – це не тільки страхіття "імперії зла". Тоді ми, зрештою, могли собі дозволити не піклуватися про завтрашній день. Однак куди було подітися від подвійної моралі, нехлюйства, блату, загального хамства, неповаги, алкоголізму?

Радянська психокультура – це мікросвіт комунальної квартири, комфортної

для дітей з їхнім потягом до гуртування, цукерок і очікуванням мультфільмів. Дитинство деякої частини українського населення надміру затяглося. Хоча дивує те, що не лише літні, а й досить молоді люди чомусь намагаються жити відповідно до казармено-соціалістичних норм і прагнуть перенести ці норми на доросле життя нової держави. Вони всіляко плекають "радянські" риси, які докорінно суперечать українському менталітету: беспорядність, звичку розраховувати не на самого себе, а на яку-небудь няньку в образі завзятого президента, який прийде й вкрутить у під'їзді лампочку.

Зрештою, український менталітет – це те, чому присвячено цю книгу. А тінь залізної завіси – щось привнесене і скороминуще.

Наївність, інфантильність

В Україні завжди вистачало родючих земель. Вони століттями були в надлишку. Цей фактор виключив з життєвого кредо землеробських племен українських територій конкурентну боротьбу за розподіл земних благ. Там, де агресія не є умовою виживання, людина формується доброю, привітною. Але в той же час наївною, довірливою, що легко піддається різноманітним навіюванням.

Чутливий, м'який, з його жіночною душею, тонким смаком і естетичним неприйняттям зла, українець, можливо, виявився б найщасливішою людиною у світі, якби людство складалося лише з таких, як і він. Сприймаючи життя по-дитячому, він і надалі вірить у красу, правду, шляхетність.

Однак світ улаштований інакше. І там, де природна безпосередність українця зіштовхується з реаліями "закону джунглів", він відчуває хворобливий дискомфорт. Але замість того, щоб бодай якоюсь дією вирішити ситуацію на свою користь, він намагається просто з неї вислизнути. Як непослідовна дитина, що не звикла обирати чітку лінію поведінки, він буде довго виважувати, спостерігати, перебирати варіанти, комбінувати їх, розглядати проблеми з різних боків. Усе це він робить з єдиною метою – не ухвалювати ніякого рішення взагалі. Навіть знаючи про несприятливі наслідки, він безтурботно будує повітряні замки, чекає до останнього, а потім здивовано розводить руками: ти ба! Здогадався, коли вже програвся! Замріявшись, він радше побажає залишитися в програші, ніж вийти зі своєї казки у простір жорсткої цивілізації – дасть бог, якимось воно буде.

Цей архетип "якось воно буде" – аналог російського "авось" – донедавна посідав у ментальності українця одне з ключових місць. Властива слов'янському світогляду сліпа надія в українця трансформувалася в алгоритм, оспіваний класиками національної літератури: "Contra spem spero" – "Без надії сподіваюся". Вірячи в те, що все саме собою влаштується, від розв'язання насущних проблем українець тікав у свій власний світ, у свою "хату скраю". І президента обирав схожого на себе – не енергійного і прагматичного лідера, а того, хто більше пообіцяє. Виявивши рішучість під час Революції Гідності, українець усе ще плекає надію, що варто Україні, такій, яка вона є, увійти до ЄС, як ураз всі проблеми кудись зникнуть.

Подібне мислення не вписується в контекст загальносвітових норм – у взаєминах українців із Заходом виникають серйозні труднощі. Пасивність і інтровертність трансформуються в українця в ухилення самому вирішувати свої економічні проблеми. Соціальна інертність, консервативність, небажання ризикувати, прагнення до відособленості стають серйозним гальмом для розвитку як кожної окремої людини, так і держави. З таким підходом Україні світить місце хіба що якоїсь європейської жебрачки. Обмежена для більшості українських громадян можливість закордонних поїздок, навіть туристичних, не говорячи вже про ділові, перетворює Україну в територіальне гетто, що живе саме по собі і не викликає інтересу в тих країн, які відгородилися від неї частоколом візових барикад.

Недбальство

Слов'янам завжди не вистачало терпіння виконувати роботу якісно. І сьогодні, хоч би що "наша людина" зробила, – це абияк, лівою ногою. Приємні винятки,

звичайно, є, але їх, на жаль, небагато. Недарма в Радянському Союзі був популярний анекдот, що японцям, мовляв, у нас найбільше сподобалися діти. Все, що ми робимо руками, виходить якось гірше.

За останні десятиліття змін у цьому плані небагато. Чим може похвалитися українське виробництво? Якістю харчових продуктів, горілки, пива. Чим ще?

Уся система сучасної української освіти спрямована на те, щоб виховати дилетантів. Відмінник, в уяві учнів і студентів, як і в радянські часи, вважається ізгоєм. "Нормальний" студент навчання підмінює імітацією. А потім халтурою підмінює свою трудову діяльність, виконуючи її за принципом "як ви мені платите, так я і працюю". Але в тому й парадокс: навіть коли хтось готовий заплатити українцеві "по-західному", він однаково працюватиме "по-своєму". По-іншому просто не вміє.

Якщо ви з цим не згодні, тоді прошу відповісти: чи будували ви собі дім або робили у своїй квартирі ремонт? Чи наймали "найкращих" майстрів? І з чим зіштовхнулися? От із чим: хоч скільки тим умільцям заплати, вони однаково все зроблять хтозна-як. Будь-який український будівельник може докторську написати про те, як потрібно робити ремонт. Тільки він нізащо не може цей ремонт, як треба, зробити. Та ще й в обумовлений термін – для нього що три місяці, що три роки різниця невелика.

Працювати на совість у сучасній Україні просто "не престижно". Продуктивність праці у рази нижча, ніж на Заході. Халтурять не лише будівельники, а й політики, лікарі, футболісти...

Опитування в одеській компанії "Евкінок" показало – капітани далекого плавання вкрай неохоче працюють із екіпажами, укомплектованими здебільшого українцями. Українським морським кадрам було надано оцінку й на Давоському всесвітньому економічному форумі: в оприлюдненому рейтингу український плавсклад перебуває на 84-ому місці з 117-ти. На першому місці – філіппінці. Вони працюють, привітні, невибагливі в побуті, чудово знають англійську. Українські ж моряки чхати хотіли і на працюватість, і на англійську. Зате філіппінці безнадійно відстали в іншому: кожний десятий задіяний у компаніях ЄС капітан – українець. Це високий і почесний показник.

Чи готові українці заплатити за свою рівноправну присутність у Європі таку ціну – почати по-європейському працювати? Хтозна... Адже в Європу не вступають, нею стають.

Замкненість у своїй групі

Замкненість у структурі клану родичів – риса, властива Сходу. Родичів не вибирають. Зате можна вибрати приятеля, друга, кума й куму. Кумівство – давня українська традиція як у вузькому, так і в широкому сенсі цього слова. Навіть нездібний, нездарний товариш українському світогляду ближчий й рідніший, ніж хтось перспективний, але не зі своїх – посади й теплі місця в нас завжди розподілялися «по блату», а запрошені до уряду після Революції Гідності талановиті іноземці довго на своїх місцях не протрималися.

Ті, хто перебувають біля "годівниці" або при владі (що, по суті, одне й те саме), неминуче згуртовуються в мікрогрупу однодумців. Їм, загалом, наплювати, як живуть абстрактні "інші". Всі їхні дії спрямовані на задоволення інтересів у першу чергу членів своєї групи і свого мікросмосу. В Україні ці правила гри діють у будь-якій сфері – в бізнесі, на виробництві, в побуті. Навіть в оперному мистецтві: замість виконавців-професіоналів найвищого рівня, яких в Україні чимало, на сцену «по блату» виходять середнячки. Внаслідок цього в Національній опері глядач бачить продукт, що застряг десь у часах запуску першого штучного супутника Землі. А ті виконавці, які не бажають брати участь у грі "я від Іван Івановича", змушені шукати творчої реалізації за кордоном.

Є такий анекдот.

Емігрував українець до Ізраїлю. Дзвонить кумові:

– Миколо, їдь сюди, я тобі вже й місце для роботи знайшов.

– Де?

- В оркестрі народних єврейських інструментів. Керівник – наш, він і понабирав туди лише наших.
 – Та ти що? Невже в тім оркестрі немає жодного єврея?
 – Ну... Є один. Ти ж їх знаєш – вони скрізь пролізуть.

Брак цілеспрямованості

Українцеві не лише планування, а й робота на перспективу, на майбутнє – чи то в особистому плані, чи в державному – не властива. За великим рахунком, він просто не вміє довести до кінця справу. І в цьому аспекті його світовідчуття ближче до східного, яке тяжіє до самодостатнього споглядання, ніж до західного, що ґрунтується на дії.

Не властива цілеспрямована діяльність і українському інтелектуалові: він, мислитель-універсал, володіє багажем знань із різних галузей. Але його універсальність не йде на користь суспільству – в ній немає відчуття реальності і практичного сенсу. Рано чи пізно його роздуми перетворюються на інтелектуальну жуйку, не сумісну з динамікою часу. Його досвід і знання спрямовуються у бік критики чинного ладу, кухонних теревенів "про все і ні про що", безплідних "круглих столів" і марних теледебатів. Його інноваційні ідеї знаходять відгук лише у вузькому колі друзів. Замкнувшись у собі, цей суб'єкт може чекати визнання все життя, не докладаючи бодай якихось зусиль до самореалізації, страждаючи від незатребуваності й "комплексу невдахи". Український інтелект добре спрацьовує в неординарних, проблемних ситуаціях. Але там, де необхідна рутинна праця, він є непродуктивним – йому просто не вистачає драматургії! Без казки він нудьгує.

Неповага до закону, анархічність

Фізика – це єдина сфера життя в Україні, де ще виконуються закони.

Анекдот.

Неповага до закону також впливає з національних історичних алгоритмів. Закон на українських землях не поважався ніколи. На кожному хуторі, у кожній родині був свій закон, свої правила. "Свавілля" становило основу життя кіммерійців, скіфів, сарматів. Не відрізнялися особливою повагою до закону північнопричорноморські елліни, "героїзувала" злочинця візантійська психокультура. Свій неписаний кодекс честі був у запорозьких козаків. А про законотворчість у Російській імперії, до якої входила Україна, М. Карамзін написав таке: *"Взагалі з XI століття ми не просунулися вперед у цивільному законодавстві, але, здається, відступили назад до первісного невігластва народів у цій важливій частині державного благоустрою"*.

І царські, і радянські правителі завжди намагалися підігнати закон під свої потреби. Адже вони вели боротьбу не так зі злочинністю, як з власним народом – хуліган викликав у радянської влади розчулення, "злодій у законі" – повагу. Радянські громадяни після спілкування з "органами правопорядку" доходили висновку, що краще від цих органів триматися подалі. Яке ж за таких умов могло сформуватися ставлення до закону? Порушити його було аж ніяк не соромно. Навіть престижно. Адже закон в уявленні суспільства – "що дишель", пожива для бюрократів, шахраїв і хабарників.

Подібні настрої в Україні переважають і тепер. Європеєць, коли бачить беззаконня, одразу позначить його червоними прапорцями. Українець же нерідко до цього байдужий. Він, як і раніше, вважає недотримання закону "нормою": паркується на тротуарах, не сплачує податки, знає, як знайти "підхід" до суддів – в Україні й сьогодні навряд чи можлива ситуація з європейського середньовіччя, коли простий селянин вигравав судовий позов у магната.

Навряд чи хоч одне підприємство в Україні веде бізнес у повній відповідності із законом. Мало кого в Україні обурили дії Верховної Ради, яка у 2016 році за пів-

дня змінила закон для того, щоби на посаду Генерального прокурора призначити «людину президента». Не надто обурюються українці й тим, що всупереч закону їхній президент є власником сотні підприємств, зокрема й на території країни-агресора. І дотепер в Україні «правозахисник» і «правоохоронець» – діаметрально протилежні поняття.

Непоследовність, прагнення "служити двом панам"

Про непоследовність і лукавство українського характеру ми вже згадували. І про причини появи цих рис – треба було шити в дурні кочовиків та інших загарбників. Пам'ятаєте, що писав про слов'ян Маврикій? *Вони найвищою мірою підступні й невірні в дотриманні домовленостей, якщо й вирішать що-небудь спільно, негайно ж порушують ухвалене рішення.* Слов'янське безладдя, скіфська підступність й візантійське інтриганство органічно лягли на український ментальний ґрунт і доповнили його своїми нюансами.

Що ж, прагнення одночасно служити двом панам або ж танцювати одразу на двох весіллях – це українське. Як кажуть у народі – бідний той лис, що лише одну діру має.

Прямолінійний, хоч і сам брехливий, росіянин завжди ставився до свого південного сусіда, в якого сім п'ятниць на тиждень, з пересторогою. А "зрада" Мазепи надовго залишила в його душі образу – у Росії й зараз особистість Мазепи використовується як доказ "невірності" й "ненадійності" українців. Та й самі українці не надто собі довіряють – слово «зрада» в українському Парламенті ключове.

Брак допитливості

В усіх визначних місцях світу повно російських туристів. Про мобільність європейців, тим більше американців або японців, говорити взагалі не доводиться. Українець же на підйом досить важкий. Справа тут не лише в порожньому гаманці. Просто подорожі не посідають у світосприйнятті будь-якої осілої, прив'язаної до землі нації вагомого місця. А тому українець, неначе старий лис, якого не виманиш з лісу, і сам небагато їздить, і не дуже розуміє, навіщо до його „лісу” припхалися туристи.

Українця важко чимось здивувати. Йому глибоко начхати на все, що не стосується його самого і його "хати". Українські ЗМІ зациклені лише на місцевих подіях. Під час європейської книжкової виставки на зустріч із якимсь албанським чи боснійським письменником, про існування якого ніхто й гадки не має, набивається повний зал. Цікаво – що він такого скаже? Українця ж, що скаже хоча б і який-небудь Нобелівський лауреат, цікавить приблизно так само, як і те, хто переможе на виборах у Парагваї. У Києві на зустріч із всесвітньовідомим турецьким письменником Орханом Памуком прийшло аж цілих 14 осіб.

Зневага до здоров'я

Завдяки м'якому клімату, розміреному життю й натуральним продуктам здоров'я українця переважно міцне. Причиною смертності у віці до шістдесяти років найчастіше є не хвороби, а нещасні випадки, отруєння, травми. Але українець робить усе, щоб ускочити в халепу і своє здоров'я погіршити – не користується ременями безпеки в автомобілі, нехлюйськи ставиться до техніки безпеки на виробництві, на ногах переносить хвороби, надміру курить. По суті, він не надто дорожить своїм життям.

Хоча зневага до здоров'я в українців посідає проміжне положення між ставленням до цього питання європейців і росіян: у Європі, де засвідчувати байдужість до свого здоров'я просто ганебно, смертність у віці 24–64 років у 2003 році склала 350 чоловік на 100000 населення, в Україні – 890, у Росії – 1200. Різниця, зауважте, значна.

Українець не дурень випити. Але чи справді, як стверджує пан Боплан, не-

має у світі народу, який міг би зрівнятися з ним у цій здатності? Є такий народ – фіни. А також "родичі" фінів – росіяни, які з подачі Петра I п'ють так, що українцям "ї не снилося".

Проте щорічно внаслідок отруєння алкоголем в Україні прощаються з життям близько 10.000 людей. Статистичні дослідження, проведені до окупації Росією Криму і Донбасу, засвідчили, що на Донбасі хронічних алкоголіків більше, ніж у центральних або західних областях України. Серед "рекордсменів" – Луганська область і Севастополь. Висновки напрошуються самі собою.

Амурний авантюризм

У слов'ян, з їхнім архетипічним багатоженством, склалося вельми толерантне ставлення до адюльтеру. Еротичний запал червоною ниткою проходить крізь усю їхню багатовікову історію. Наші пращури *спільно злягалися з жінками, щоб бути між собою братами та родичами і не мати ні заздрощів, ні ненависті*, раз у раз улаштовували ігрища *і тут умикали жінок собі*, жінки ж охоче *розпутствували, скільки хотіли, бо мужі їхні зовсім їх не здержували і не ревнували*.

Так склалося аж ніяк не випадково. Нестача чоловіків призводила до того, що жінка не завжди могла знайти обранця свого серця й була змушена жити з нелюбом. Однак продовжувача роду вона, траплялося, шукала на стороні – найбільш прийнятної, з її точки зору, представника сильної статі.

Аксіома більшовиків, які стверджували, що чоловіки й дружини мають бути спільними, виникла не на порожньому місці – вона з'явилася на благодатному ментальному ґрунті й укоренилася в підсвідомості росіян і українців. Обручки наші жінки зберігають у скриньках, а якщо й носять, то не так, як заведено в усьому світі, на лівій руці, "ближче до серця", а, чомусь, на правій. І, відверто кажучи, для наших ловеласів обручка – фактор, який зовсім не відлякує, радше навпаки.

У той час, як у західному світі до заміжньої жінки звертаються – фрау-мадам-місіс плюс прізвище чоловіка, а до незаміжньої – фройлен-мадемуазель-міс, то російське "госпожа" або польсько-українське "пані" її заміжжя повністю ігнорують – так звертаються і до одруженої жінки, і до вільної.

Але Україна в цьому питанні далеко випередила і Польщу, і Росію. Якщо якась Маша, що вийшла заміж за Петра, в Росії отримує прізвище „Петрова”, а в Польщі – „Петровська”, що явно свідчить про те, чия вона, то за українськими жіночими прізвищами, заміжня молодичка чи ні, визначити неможливо – „Петренко” зовсім не вказує на її "приватизацію" Петром. Європейська жінка, виходячи заміж, часом втрачає не лише своє дівоче прізвище, а й ім'я. Наприклад, в Угорщині: якщо якась Жужа стала дружиною Ковача Шандора, то з цього часу вона – Ковач Шандорне, ім'я Жужа як з паспорта, так і зі звертання до неї зникає. Така ж система не так давно (мадам Шарль де Голль) існувала й у Франції. До американської поп-зірки Тіни Тернер, яка живе у Швейцарії, місцеві мешканці, чудово обізнані, хто вона, звертаються не інакше, як за прізвищем чоловіка – "фрау Шульц". Такі вже у них пуританські звичаї.

В Україні ж звичаї вільніші. Якщо ви запитаете в українки, чи є в неї заміжня подруга, в якої ніколи не було коханця, то вона, швидше за все, відповідь: "Ну-у... Так! Є! Одна".

Віання нових часів

Чи змінилося щось в українській ментальності у XXI столітті?

Безумовно. Причому цей процес вражає своєю колоритністю. Незважаючи на відсутність економічних реформ, в Україні за останній час відбулися просто колосальні зміни. Немов тихий хутір прокинувся від летаргійного сну, повикидав таблички з назвами вулиць на честь більшовицьких попихачів і почав зводити на місці пам'ятника Леніну фонтани, банки, супермаркети... Звільнившись від комуністичних ілюзій, українці, з одного боку, ринули до фарватеру світової цивілізації, а з другого – повернулися до своїх споконвічних цінностей. Укупі з уламками радянської імперії залишилися в минулому нездійсненні сподівання, надія на дармове світле майбутнє, тотальний дефіцит, повальне пияцтво. Але й нікуди не поділися одвічні українські проблеми: бідність, корупція, відсутність конкурентоспроможного виробництва, агресія з боку Росії. На шляху до вступу в Європейський Союз Україна залишається там же, де й була два десятиліття тому.

І все ж процес іде. Сьогодні в Україні набагато менше люмпенської заздрості до тих, хто домогся в житті матеріальної стабільності й успіху. Свобода слова є незмінною реальністю й має непорушний авторитет. Найбільш рейтингова з 2006 по 2017 роки телепередача так і називається – "Свобода слова".

Багато рис української ментальності виявила нестандартна ситуація – Революція Гідності. Непередбачувані обставини, які загрожували обернутися національною катастрофою, спонукали українців продемонструвати те, що в них одвіку закладене – непокірність, делікатність, незлобивість, рішучість, відкритість, толерантність, гумор і, зрештою, гідність. Здобувши владу, представники цієї революції багато чого виконати не змогли. Однак Україна до й після 2014 року – це дві різні держави. Зрештою, Революція Гідності розвіяла парадигму української нерішучості. Події 2013-2014 років – це не перемога однієї команди над іншою, це – перемога дії над архетипом "моя хата скраю".

Що ж, миттєвий прорив навряд чи можливий. "Не можна зі слабкої футбольної команди зробити чемпіона світу. Зі слабкої команди можна зробити середню, із середньої – сильну, а з неї вже й чемпіона світу", – сказав Валерій Лобановський. Україна вже змогла потрапити до вищого ешелону світового футболу. І їй цілком до снаги потрапити до вищого ешелону світової економіки. Головне – поставити перед собою таку мету й робити все, аби її досягти.



Якими бачать себе українці

Щоб зрозуміти динаміку ставлення до себе українців, цікаво порівняти дані соціальних досліджень, проведених у 1996 і у 2016 роках.

ПОЗИТИВНІ Й НЕГАТИВНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ (за результатами соціологічного опитування у 1996 році)

Позитивні риси	% респондентів, що відзначили цю рису	Негативні риси	% респондентів, що відзначили цю рису
Гостинність	26,0	Жадібність	23,2
Доброта	21,9	Лукавство	16,4
Щедрість	17,8	Лінощі	12,3
Працьовитість	15,1	Байдужість	10,9
Товариськість	12,3	Дурість	7,0
Кмітливість	10,9	Нерозсудливість	4,1
Почуття гумору	9,5	Непередбачуваність	4,1
Хазяйновитість	6,8	Неорганізованість	2,7
Гнучкість	7,0	Хвалькуватість	2,7
Співчутливість	5,5	Заздрість	2,7
Сміливість	5,5	Упертість	1,3
Патріотизм	4,1	Боягузтво	1,3
Витривалість	4,1	Нахабство	1,3
Емоційність	4,1		
Чесність	2,7		
Скромність	1,3		
Відвертість	1,3		
Обачність	1,3		

Цікаво, що у 1996 році менш ніж 1% респондентів звернули увагу на такі риси українського характеру, як оптимізм, подчуття власної гідності, волелюбність, акуратність, допитливість, принциповість.

Дані за 2016 рік, наведені компанією TNS в Україні (представника одного із світових лідерів у галузі маркетингових досліджень), такі.

ТОП-10 позитивних якостей українців.

(за результатами соціологічного опитування у 2016 році)

- Працьовитість: 47%
- Оптимізм: 37%
- Терпимість, толерантність: 37%
- Життєрадісність, почуття гумору: 32%
- Волелюбність: 30%
- Наполегливість: 26%
- Гостинність: 24%
- Дружелюбність: 11%
- Доброта: 6%
- Щедрість: 5%

Будь-яке соціологічне опитування навряд чи відображає всю палітру думок українців. Тим паче, що в дослідженні за 2016 рік відсутні відомості про ставлення українців до своїх негативних рис. Однак висновки можна зробити наступні.

На думку українців, за 20 років у них утричі збільшилась працьовитість (та невже?); у 37 разів – оптимізм (гм...), у 30 разів – волелюбність (може, й так) і втричі – почуття гумору (начебто і раніше з цим не було проблем). Гостинність залишилася на попередньому рівні. Але втричі, на думку респондентів, зменшилась

українська щедрість (про волонтерську допомогу Майдану респонденти, схоже, нічого не чули), а також доброта.

Цікаво, що в 1996 році взагалі не розглядалися такі якості українців, як наполегливість, толерантність, терпимість, а в 2016 – гідність, емоційність, патріотизм.

Як бачимо, суб'єктивність ставлення українців до себе просто зашкалює. Власне, як і ставлення до себе будь-якої людини, незалежно від її національності. Сприйняття іншими людьми тієї чи іншої особи, безперечно, теж суб'єктивне. Але все ж таки більш критичне. То, може, у питанні «Що являє собою сучасний українець» нам зможуть допомогти іноземці?

Погляд іноземців

Із чим західний обиватель асоціює Україну? З вишиванками? Пшеничними полями? Мелодійними піснями? Нічого подібного. В кращому разі – з котлетою "по-київськи". Як держава Україна в його уявленні видається злиденною мафіозною країною, жити в якій практично неможливо.

Такий образ сформований засобами масової інформації, насамперед телебаченням. За 25 років перебування в Угорщині по місцевому телебаченню я не бачив жодної передачі, яка б розповідала про Україну в позитивному ракурсі. Нічого доброго про Україну не показують ані англійські, ні французькі, ні італійські, ні білоруські телеканали. Про російські й мови нема. Так склалося, що для ЗМІ повідомляти гарні новини не вигідно – рейтинги впадуть. Це по-перше. А по-друге, розмальовуючи проблеми й недоліки сусідів, вони, ці ЗМІ, нібито демонструють своїм громадянам: дивіться – ми кращі за них! Образ українця-ізгоя сформований навіть у такій, здавалося б, дружній до України державі, як Польща. За даними наукового співробітника Варшавського університету Ганни Кінцевої, які вона опублікувала у книзі "Імідж українців у Польщі", українці в сприйнятті поляків посідають друге місце. Знизу. Гірші, на їхню думку, лише цигани. Однак, як зазначає сама авторка, це не так імідж українців, як України взагалі.

Цей «чорнушний» коктейль почав змінювати колір через події на Євромайдані. Але війна на Донбасі і погана економічна ситуація не надто сприяють тому, щоб європейці були налаштовані кардинально змінити свою точку зору. Європа не поспішає відчиняти двері для громадян України, адже обґрунтовано боїться напливу дешевої робочої сили і нових хвиль нелегальної міграції.

Іноземці, які зважилися відвідати Україну, свою думку про неї все-таки змінюють. Незважаючи на помірний сервіс, брак автомагістралей і обмежений доступ до Інтернету, вони, як правило, поїздкою залишаються задоволені. Їх глибоко вражають мальовничі пейзажі, визначні місця, щирість і привітність українців, народні звичаї, кухня, різноманітні фестивалі. Ті з них, хто ризикнув започаткувати в Україні бізнес, вважають цю країну місцем невикористаних можливостей. А ті, хто прожив у ній кілька років, говорять таке.

Дітмар Штюдemann, Надзвичайний і Повноважний Посол Німеччини в Україні

Коли подумки згадую п'ять років, які я провів в Україні, мені здається, що все крутилося, як у прискореній кінозйомці. Якщо протягом тривалого часу ваша країна задовольнялася констатацією того факту, що Україна – це не Росія, то починаючи з листопада-грудня 2004-го це усвідомила й уся світова спільнота. Ваша країна, незважаючи на всі складнощі та зламні моменти свого розвитку, всупереч тупиковим ситуаціям, які раз у раз виникають перед нею, має великий потенціал, що свідчить про її здатність розвиватися самостійно в усіх напрямках. І мірою того, як в Україні зростає усвідомлення нерозривної єдності держави й суспільства, зростає й моє задоволення тим, що вона рухається у правильному напрямку.

Наталія Яресько, американка українського походження, випускниця Гарварда

Підприємницький дух українців невичерпний. Якби він не був таким, бізнес не зміг би вижити протягом останніх 10–15 років. В Україні головних перешкод дві – корупція й бюрократія. Але економічний прорив цілком можливий. Хіба Ірландія була набагато кращою або могутнішою за Україну? Чи Фінляндія?

Є галузі, де в Україні досить сильні позиції. Наприклад, у мистецтві. Україна є батьківщиною видатних особистостей, які справили вплив на цілі напрямки – і в музиці, і в образотворчому мистецтві. І сучасна Україна – це фантастична культура, різноманітна, багата, високопрофесійна. Бачили б ви очі моєї восьмирічної доньки, коли вона розповідала про Київський ляльковий театр! Хоча вона бачила вже досить багато – і Диснейленд, і Диснейуорлд.

Алла Ковнір, кіноактриса, Росія

Найбільше мене підкуповує в українцях їхня ввічливість. Коли мене впізнають на вулицях Києва або в селі під Полтавою, де я іноді відпочиваю у бабусі, люди посміхаються, можуть підійти, попросити дозволу зі мною сфотографуватися. Якщо ж мене впізнають у Москві, то це або "ти в телевізорі краща", або "а де твій собака?"

Тетяна Майкова, менеджер, Москва

Я бачу багато подібного між українцями і французами. І ті, й інші – гурмани. Для француза основна похвала якому-небудь будинку, місту або курорту – "там добре годують". І для українців основа гостинності – вишукано нагодувати.

Каширо Амае, Надзвичайний і Повноважний Посол Японії в Україні

Багато японців усе ще вважають себе самураями по крові. Хоча ми програли у Другій світовій війні, зате вирвалися вперед в економічному розвитку. Українці близькі до самураїв. У них є козацький дух. І самурай, і козак – це незалежність, повага до пращурів, захист суспільства, ненависть до дискримінації, страх перед безчестям.

Катерина Макаревич, журналістка

У 2015 році К.Макаревич з політичних мотивів емігрувала з Росії до України. Про свої висновки щодо української ментальності вона свідчить після одного року життя в Києві.

В українців своєрідний менталітет. Коли я тільки переїхала до Києва, багато хто з росіян, які емігрували сюди раніше, мені казали: «Відігрієшся тут». Спочатку я не дуже розуміла, що це означає, але зараз можу сформулювати.

Відігріватися, це коли йдеш по вулиці, і люди дивляться не собі під ноги, а тобі в очі. Це начебто діалог через очі, тебе неначе питають: «Як ти?».

Відігріватися, це коли ти поспішаєш, а бабуся, що йде перед тобою, поступається тобі дорогою. Повага до твого часу від абсолютно незнайомої тобі людини – це безцінне!

Відігріватися, це коли ти помічаєш, що двері в метро для тебе притримують. Здається, дрібничка, але піклування про тебе інших людей формує твою турботу про них.

Відігріватися, це коли розумієш, що слова «дякую» і «спасибі» ти чуєш набагато частіше, ніж раніш.

Відігріватися, це коли з тобою готові спілкуватися найрізноманітніші люди, навіть такі, про спілкування з якими ти й не мріяла. Але ти з ними зустрічаєшся і дискутуєш на рівних.

Відігріватися, це коли розумієш, що темою суспільного обговорення стала випадкова смерть хлопця, застреленого поліцейськими під час погоні. Відбувається «вибух шаблонів», коли ти бачиш, що ініціаторами обговорення є самі поліцейські, що просять у суспільства допомоги у розумінні, варто чи не варто обмежувати повноваження поліцейських на постріли. І ти ловиш себе на думці: «Як же це

круто! Вони хочуть зрозуміти і питають у суспільства! Їм важлива точка зору громадян!».

Що ж, можу засвідчити – мені тепло в Києві.

Одна з головних особливостей українського менталітету – доброта. Українці в цьому сенсі дійсно унікальний народ. Пройшовши крізь стільки випробувань і розчарувань, вони і зараз відкриті, гостинні і надалі залишаться такими собі мрійниками. Вони такі, тому що вірять у найкраще в людині.

Але українці чітко розуміють відмінність між тими людьми, хто нормальний і адекватний, хто з повагою ставиться до територіальної цілісності країни, і тими, в кого, скажімо так, замість мізків блакитний екран.

Очевидна правда, що український народ за своєю суттю неагресивний. За весь час перебування в Києві я жодного разу не відчувала до себе упередженого ставлення. Яюсь я зважилася відвідати у Львові бар «Криївка», де, як мені повідомили, за мовою і поведінкою швидко вираховують «москаля». Пішла я туди з компанією українців. Страшнувало було, що тут приховувати. Біля входу охоронець спитав, чи є серед нас москалі. Мої супровідники, знаючи, що я сама бажаю розкритися, вказали на мене. Охоронець суворо глянув і сказав, що передасть своїм. Увесь вечір я сиділа й озиралась на двері, коли хтось заходив, в очікуванні, коли ж для мене настане час ікс. Але ніхто не приходив... Нарешті я не витримала і спитала офіціанта, коли вже за мною прийдуть. Офіціант посміхнувся і заявив, що ніхто не прийде, бо я тут своя і таких тут люблять. Це так зворушило...

Так, українці доброзичливі і гостинні. Але чи впускають вони тебе у своє коло, вже залежить від тебе. Мені пощастило – всього за півроку в мене з'явилося настільки широке коло найрізноманітніших знайомств, про які я і мріяти не могла, проживаючи в Москві. В Росії вертикаль не лише у владі, а й у спілкуванні.

Звичка багато спілкуватися – одна з головних рис українців. Це завжди ма-рафон на довгі дистанції. В Києві завжди є до тебе діло. Між людьми тут насправді існує якийсь особливий зв'язок. На енергетичному рівні. Запасайтесь попкорном, тому що в найближчі дві години ви не лише обговорите справи, але й розберете останні новини, і обов'язково дізнаєтеся від свого співбесідника про те, що відбувається в українському політикумі.

На контрасті з Москвою, коли ти замовкаєш під час спілкування з друзями, не наважуючись торкнутися теми політики, або притишуєш голос, проходячи повз поліцейського, або не припиняєш щось безглуздо доводити колегам по роботі, тому що так заведено – повсякчас комусь щось доводити, українці дають мені право бути собою. Здавалося б, що тут дивного? Але коли є минулий досвід, то дивиєшся і радієш найзвичайнішим для киян речам.

Українці вміють слухати. В Москві я часто ловила себе на тому, що люди, власне, спілкуються самі з собою, дозволяючи тобі інколи уткнути пару слів. Там – все категорично. В Україні ж я звернула увагу, що з мого лексикону майже зникли такі слова, як «насправді», «я знаю». Замість них я стала частіше використовувати «як мені здається», «я гадаю», «на мій погляд». З'явилася й інша особливість: я покинула робити висновки, якщо мені здається, що вони дуже прості.

Україна – містична країна. Тут основою середовища є не логіка, не розум, а сердечна мудрість. Не зразу я змогла відчути цю особливість. Київ – це місце, де серце починає дихати в такт своїй справжній природі. Інколи здається, що відбувається щось нераціональне, насправді логіка є, але інша.

За кілька місяців життя в Україні, період, власне, невеликий, я дійшла до стількох внутрішніх відкриттів, що навіть не порівняти із п'ятьма роками досвіду за час перебування в Москві. Москва – чоловіча, байдужа, раціональна, а Київ – жіночий, співчутливий, мудрий. Це взагалі інше сприйняття життя – більш глибинне.

Україна, безперечно, зробила мене мудрішою. Я опинилась у середовищі таких геніїв, де інновації є нормою. Тут і хлопці, що майструють коптери, тут і українські Білі Гейтси, що розробляють мікросхеми для гігантів у сфері електроніки, тут і дивак-програміст, який сконструював кавову машину, що очищує воду в десять разів краще, ніж звичайні. Тут і молоді художники, що пишуть такі картини – Сальвадор Далі відпочиває! Десятки проєктів, від яких обертом іде голова. Я хо-

дила з широко розплющеними очима, тому що все це ну ду-у-уже круто! Саме тут народжується майбутнє, і я це бачу.

Київський ритм, у порівнянні з московським, помірніший. Але в Росії на питання «Як Москва?» зазвичай відповідають: «Стоїть!». А коли мій знайомий з Москви запитав мене: «Як Київ?», я збагнула, що не можу відповісти так, як раніше відповідала про Москву. Відповідь народилася сама: «Київ – живе!». Отож, у Києві є динаміка, назва якої – життя!

Щоб не виникло уявлення, що я українців ідеалізую, скажу і про кілька таких моментів.

Як і будь-який народ, українці не позбавлені комплексів. Головний з них – це комплекс «молодшого брата». Я відчуваю тенденцію до його подолання, але це тривалий процес.

Українці не завжди тримають слово, не дуже люблять брати на себе відповідальність, готові перекласти її на інших. Я зіштовхувалася з цим неодноразово. Начебто – все, домовились, а потім починають виникати всілякі відмазки, буцім, ще не час, а давай спочатку ти зробиш оце і це, а там побачимо...

Ще один комплекс полягає в тому, що українці, неначе діти, й досі вірять у казку про красиве життя. Ця казка, в якій одним з головних атрибутів є наявність чималої кількості грошей, не настільки безневинна, як здається, і може стати інструментом для розколу держави. Один хлопець з Луганська мені зізнався, що до початку воєнних дій, коли дивився по телевізору російські новини, вірив, що якщо з'явиться Росія, все зміниться на краще. Адже картинка була такою, що Росія – країна багатих людей, які живуть у своє задоволення. В реальності цей хлопчина побачив ЛНРівців, які принесли з собою руйнування, голод і смерть. Але ж так хотілося казки... А вона буває лише в телевізорі. Від багатьох кримчан, що переїхали до Києва після анексії Криму, я теж чула історії про те, як мешканці Криму, дивлячись на російських туристів, які смітили грошима і розважалися на широку ногу, думали, що в Росії так живуть усі. Отож і вони собі захотіли те ж саме. Прийшли рублі, російські пенсії, але разом з тим і російські ціни, які виявилися значно вищими за українські. Ось вона, мрія про красиве життя, яка зіграла з цими людьми злий жарт.

Коли я переїхала до Києва, то звернула увагу, що на дорогах можна часто побачити позашляховики і джипи. Це було дивно, оскільки в місті переважають вузькі вулички, та й відсутність паркінгів робить незручним користування великими автомобілями. Пам'ятаю, перша моя думка була такою, що ось, а ще скаржаться, що країна бідна. Насправді все виявилось набагато глибше. Друзі мені пояснили, що справа не лише в любові українців до великих автомобілів, а й у тому, що коштовна іномарка – бажано, джип – надає їй володарю відчуття значущості і важливості, особливо у тому разі, коли людина за своїм статусом небагата.

Що ж, в Україні матеріальна складова досить важлива у взаєминах між людьми. Тут багато хто дотримується принципу «ти мені – я тобі». Якщо на побутовому рівні це здається невинним, то на державному – жоден політик або чиновник не може утриматися від того, щоб не використовувати свій вплив без зиску для себе. Мабуть, саме тому до влади, як відомо, українці ставляться погано. Але ставлення до влади зазвичай починається із зачарування. Та її ідеалізація минає швидко. І щодо тієї швидкості, з якою відбувається перехід від зачарування до розчарування владою, українці, мабуть, лідери.

Цікавою особливістю українського світосприйняття є те, що в українських ЗМІ часто можна зустріти дві частини одного мема: «зрада» і «перемога». Це наглядно підкреслює особливість українського менталітету, коли все або чорне, або біле. П'ятдесят відтінків сірого – це про інші народи, а тут тебе або поважають, або не звертають на тебе уваги.

Українці добре відчують різницю між поняттями «державна» і «країна». Країна – це народ, люди. А держава – це влада, чиновники. Якщо в Росії більшість громадян вважають, що Росія – це російський президент, то для українців таке переконання – нонсенс. Для українців «влада» – це лише найняті менеджери

ри, яким дозволено певний час керувати державою, але не народом. І ось на цьому моменті росіяни, які думають, що критикувати державу означає зраджувати Батьківщину, зазвичай, впадають у ступор.

Різниця російське й українське світосприйняття також ставленням до своїх героїв. В Україні національні герої – це люди, такі самі, як і ти, але вони переважають тебе чесністю, справедливістю, сміливістю або гідністю. В Росії – не герої, а кумири. Схиляння перед кумиром – це не розвиток себе, а усвідомлення своєї нікчемності перед його величчю. Люди, що схиляються перед кумирами, нічого не роблять для того, щоб наблизитися до їхнього рівня, вони просто вірять у нього. А наявність героїв – це еволюція своєї особистості, це бажання стати таким же. І тут ми підходимо до розгадки, чому Росія застигла у стагнації – навіщо змінювати себе і навколишню дійсність, якщо є той, хто все зробить за тебе. Мабуть, це і є основною причиною, чому в одній країні відчувається затхлість, а в іншій – надія.

Україна – вільна країна. Зізнаюся, до переїзду сюди до подібних тверджень я ставилася скептично. Перевернутий світ Росії, де рабство зветься свободою, брехня – правдою, а війна – миром, позбавив мене віри в те, що такі гучні слова можуть мати саме той сенс, який в них закладений первісно. Але що довше живу в Києві, то більше переконуюсь: Україна – це дійсно місце свободи. Внутрішньої свободи. Незважаючи ні на що. Багато хто з моїх московських знайомих кажуть, що я змінилася. І погляд інший, і сама я інша. Зараз я можу з упевненістю сказати, в чому причина. Це та сама внутрішня свобода, яку відчуваєш в середовищі таких самих внутрішньо вільних людей. Я ніколи не зможу пояснити росіянам, як це – жити у країні, де йде війна, та в якій дихається набагато легше, живеться набагато вільніше і мислиться набагато глобальніше. Тому що свобода там, де чесність. А чесність там, де відвертість. А відвертість там, де є повага до інших. У країні, де повага на рівні норми, апіорі відчуваєш себе вільним. А коли є внутрішня свобода – то й жити хочеться!

Якось, прогулюючись із друзями по Майдану, я помітила напис, який було зроблено крейдою на стіні будинку. Лише одне слово, яке чомусь надає неймовірну наснагу. Це слово було: «Не бійся!». Здавалось би, просте слово, але воно є частиною цього повітря свободи, тому й починаєш автоматично вірити, що воно тут не випадково.

Є така одеська приказка: «Спочатку ноги помий, а потім уже роби педикюр». Отже, якщо додержуватися цієї приказки, то українці зараз миють ноги, змиваючи з себе весь тягар радянської епохи. Це важко, а для тих, хто звик жити за старими правилами, мабуть, ще й страшно. Але якщо хтось іще має сумніви, що Україна – це Європа, то я – точно ні.

Українська ментальність і майбутнє

Спробуємо уявити, що може очікувати на Україну в майбутньому. Наведу три сценарії: перший – плани щодо України Кремля, другий – точка зору (справжня, а не телевізійна) президента України, і третій – думка всесвітньовідомого письменника-фантаста.

Насамперед те, що не має шансів на втілення у реальність. Ось що на початку 2017 року лунає з кулуарів Адміністрації президента Російської Федерації.

«Росії варто розчленувати Україну. Там є певна кількість людей, яких виправити неможливо. Декілька мільйонів треба знищити, решту – відселити на Далекий Схід. Східні і південні області України мають увійти до Росії з повною забороною української мови, українських текстів, українських програм, викладання українською. Київ і північна частина України повинна стати відсталою аграрною місцевістю, західні області треба віддати Польщі».

Востаннє такі речі ми чули від Гітлера, зараз це лунає від наших «братів» з Кремля.

Що ж, у Росії достатньо військової потуги, щоб знищити українські міста. Але немає у світі такої сили, щоби знищити український дух. Швидше Росія розсиплеться на шматки, ніж Україна.

Керівники України, спираючись на сміливість, гідність, патріотизм українських військових, добровольців, волонтерів зробили багато для того, щоб зупинити російську агресію. Але які очікування простежуються в осередку української влади щодо економічного майбутнього держави?

Відомий український економіст, радник Президента, попросив автора цієї книги висловити свою думку про те, чи можливе, виходячи з реалій національної ментальності, економічне зростання у державі.

Відповідь була такою.

Риси національного менталітету, які *гальмують* економічний розвиток держави, наступні.

Українцю притаманна обережність. Він не схильний ризикувати, тривало зважує всі "за" і "проти", довго радиться і часто рішення приймає запізно.

Українець – консерватор, який не дуже довіряє нововведенням. Це і визнає те, що він не поспішає йти в ногу з часом.

Необхідність вижити у безперервних наскоках кочовиків сформувала в українця такі риси характеру як кмітливість і хитрість. Але риси, що колись допомагали українцю обвести недругів навколо пальця, у сучасному житті ведуть до непослідовності і недотримання домовленостей.

В Україні не існує доміанти законності і переважає "совкове" уявлення про бізнес, що включає в себе імітацію діяльності, тіньові схеми, корупцію, масовий спротив підприємців сплаті податків.

Проте в ментальності українця, безперечно, є риси, здатні обумовити економічний прорив у державі.

В першу чергу – це традиційна українська хазяйновитість. В українця в генах закладено в усьому навести лад, налагодити, обладнати.

Будь-яку економічну діяльність зумовлює власний зиск. Українцю цього прагнення не бракує. Йому притаманний прагматизм. А те, що він усе досконало прораховує, виважуючи всі "за" і "проти", для розвитку справи це саме те, що треба.

Українець – універсал. Він легко освоює кілька суміжних спеціальностей, здатний швидко знайти нестандартне рішення. Розвитку економіки сприятиме високий український інтелектуальний потенціал.

Незважаючи на те, що в сучасній Україні не існує доміанти законності, прагнення до справедливості чітко закарбоване в українському світосприйнятті. Навіть під час Руху Спротиву на буцімто «анархічному» київському Майдані було обрано суддю, який призначав покарання за те чи інше правопорушення, а вироки судді суворо дотримувалися.

Події Майдану висвітлили ще одну приховану українську рису: виявляється, світ українця не обмежений власним подвір'ям – йому властиве піклування про долю країни.

Отже, ментальні умови для економічного розквіту України існують.

Що на ці аргументи відповів радник Президента? Він сказав: «Я, звісно, передам вашу думку Президентові. Але він вас не слухатиме».

Незацікавленість українських політиків у реформах є одним з головних чинників гальмування розвитку української економіки.

Проте певні політики – явище тимчасове. Від них залежить те, що відбувається зараз. А що хорошого може все-таки очікувати на Україну в майбутньому?

Допоможе нам у цьому розібратися визнаний фахівець із пророкувань, письменник-фантаст Герберт Уельс. Наведу у вільному переказі уривок з його книги "Коротка всесвітня історія".

Ось про що свідчить пан Герберт.

«Європейці завжди самовпевнено вважали, начебто Захід наділений якимись інтелектуальними здібностями, а Сходові властивий застій і ліноші розуму, що й забезпечить європейцям вічну перевагу. Наслідком цього самонавіювання виявилось те, що багато Західних держав уплуталися в суперництво по всьому світі.

Однак у боротьбі великих країн несподівано з'явилася нова сила, роль якої в міжнародних справах дотепер була незначною. Цей усамітнений край віками був відрізаний від решти світу так, ніби перебував на іншій планеті. Декілька століть ці землі залишалися поза плином світової історії, тоді як інший світ продовжував дужчати й розширювати свої обрії.

Але прийшов час, люди гостро відчули своє приниження і з неймовірною енергією і талантом узялися за підйом своєї культури і всієї країни на рівень Європи. Жодне суспільство в історії людства не робило такого ривка. Народ цієї країни перейняв західну економіку й наздогнав у своєму розвитку передові європейські держави. Він повністю розвіяв забобони, відповідно до яких йому судилося завжди залишатися позаду.

Хоча Європа і Сполучені Штати вже ставилися до цієї країни як до держави європейського рівня, але цього не розуміли сусіди. Згряя російських авантюристів глибоко загрузла у брудній грі, пов'язаній з пограбуванням суміжних територій, і вже не могла від неї відмовитись.

Однак люди зібралися з силами й дали відсіч божевільній експансії ворога, що означало нову епоху в історії. Героїчний рух народу змусив протистояння завершитись».

Про яку країну пише Уельс? Про Японію. Її історію він не вигадав. Вона фантастична, але абсолютно реальна.

Чи подолає шлях Японії схожа з нею в історичному й ментальному розвитку Україна – залежить від самих українців.

Україна розташована на 44–52 паралелі. Це – найбільш сприятливий пояс планети. У цій же "кисневій зоні" розташовані Австрія, Баварія, Угорщина, Чехія, Люксембург, Франція, Північна Італія, Швейцарія, Бельгія, Англія, частина Канади і США. Непогана компанія, чи не так?

Трипільці першими довели, що, спираючись на розум, невтомну працю, використовуючи ресурси надзвичайно багатой землі, на території, яка нині зветься Україною, реально побудувати потужну світову цивілізацію. Підтвердили це й мешканці Київської Русі.

Як мисливці болотом, пройшлися Європою запорозькі козаки. Їхні нащадки перемогли навалу Пітьми в 2014 році на Майдані Незалежності. Вільне суспільство, переступивши через стандарти замшілого світу, живучи всупереч тому світу і над тим світом, довело своє право бути не таким, як усі. На цьому й ґрунтується своєрідність української ментальності як цивілізаційного феномена – вихід за рамки звичних шаблонів і світоглядних трафаретів.

В українців свій, власний менталітет, зі своїми унікальними архетипами. І нині вже справдилися пророчі слова Карла Юнга: «*Архетипи, як русла рік, виси-*

*хають, коли вода залишає їх. Але настає час, і вони знову наповнюються виру-
ючим повноводним потоком».*

Замість епілогу

Я далеко не повністю відобразив той світ, назва якому – український менталітет. Можливо, поставив більше питань, аніж дав відповідей, раз у раз включав у текст те, на що читач може відреагувати так: "Так це ж усім відомо!"

Щоб не перетворювати виклад матеріалу на псевдонаукову працю, я не скрізь давав посилання на джерела, за що тим авторам, яких я не згадав, приношу щирі вибачення. Але, з іншого боку, я анітрошки не ображусь, якщо зустрінуть якийсь висновок із цієї книги без посилання на неї, буду радий, що вона знайшла відгук, а ідеї, закладені в ній, стали самі собою зрозумілими.

Від усієї душі дякую тим, хто надав мені в роботі над цією книгою неоціненну допомогу: докторові історичних наук, професору, завідувачу кафедри історії слов'ян Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка Валерію Яровому; директорові Лінгвістичного музею України, професору Костянтину Тищенку; старшому науковому співробітнику Інституту археології Академії наук України, керівнику ольвійської археологічної експедиції Валентині Крапивиній; дослідникові Київської старовини Юлію Ліфшицю; кандидату історичних наук Людмилі Чижовій; завідувачеві відділу компаративістики Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, доктору філологічних наук Елеонорі Соловей; кандидатів мистецтвознавства, співробітнику Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології НАН України Олені Кашубі-Вольвач; керівникові археологічної експедиції Державного Ермітажу на острові Березань Ярославу Доманському; докторові історичних наук Юрію Виноградову; докторові історичних наук, професору Костянтину Марченку; науковим співробітникам Інституту археології Академії наук України – Тетяні й Володимирі Назаровим, Тетяні Рудич, Сергію Панькову; письменникам Густаву Водічці, Дмитру Стусу, Анатолію Білоножкіну; фотографові Оксані Цеацурі; редакторів видавництва А.С.К. Аркадію Медвинському; головному редактору видавництва «Дух і Літера» Леоніду Фінбергу; редакторів Валерії Богуславській; моїм друзям – Володимирі й Олександрі Мощичам, Олегу Мельничуку, Зої Гамурі; дружині Тетяні, дочці Марині, сину Денису.

Дякую тим авторам, чиї публікації я знайшов у газетах, журналах, Інтернеті: Сергію Кримському, Мирославу Поповичу, Вілену Горянському, Анатолію Ульянову, Олегу Бахтіярову, Олександрі Палію, Валентині Моїсеєнку, Анатолію Гуцалу, Олегу Гуцуляку, Олексію Мартюшеву, Ігорю Друзю, Павлу Михеєву, Сергію Строкову, Анатолію Доценку, Савелію Сендеровичу, Андрію Окарі, А. Гуревичу, А. Залізному та іншим.

Так само дякую авторам зазначених книг:

Література

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. – Тернопіль, "Навчальна книга – Богдан", 2004.

Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К., "Льбедь", 1991.

Історія України. Загальна редакція В. А. Смолія. – К., "Альтернативи", 2002.

Історія української культури. За загальною редакцією І. Крип'якевича. – К., "Льбідь", 2002.

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах. – Тернопіль, "Навчальна книга – Богдан", 2005.

Євген Луняк. Минувшина України в романтичних історіях. К., «Книга», 2011.

Бузина Олесь. Тайная история Украины-Руси. – К., "Довіра", 2006.

Уэллс Г. Д. Краткая всемирная история. – СПб., "Амфора", 2005.

Каныгин Ю. М. Вехи священной истории. – К., "АСК", 1999.

Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Наука, 1989.

Кёте Р. Первобытный человек. – М., "Мир книги", 2006.

- Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація.* – К., "Академперіодика", 2003.
- Березанська С. С. Бронзовий вік на Україні.* – К., "Наукова думка", 1964.
- Махортых С. В. Киммерийцы.* – Николаев, "Возможности Киммерии", 1997.
- Геродот. ИСТОРИЯ в девяти книгах.* Ленинград, "Наука", 1972. Пер. с древнегреч. Г.А.Стратановского.
- Геродот. Історії в дев'яти книгах.* К.: Наукова думка, 1993. Переклад А.Білецького.
- Назаров В. В. Древнегреческое поселение на острове Березань.* – Николаев, "Возможности Киммерии", 1997.
- Borystenika-2004.** Материалы международной научной конференции. Николаев, 2004.
- Скржинская М. В. Будни и праздники Ольвии.* – СПб.: Алетейя, 2000.
- Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени.* – К., "Наукова думка", 1979.
- Скржинская М. В. Античные писатели о Северном Причерноморье.* – Николаев, "Возможности Киммерии", 1997.
- Русяева А. С. Искусство греков Северного Причерноморья в античную эпоху.* – Николаев, "Возможности Киммерии", 1997.
- Анохин В. А. Античные монеты Северного Причерноморья.* – Николаев, "Возможности Киммерии", 1997.
- Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України.* К., "Видавництво Академії наук Української РСР", 1959.
- Буйских С. Д. Античные земледельцы Нижнего Побужья.* – Николаев, "Возможности Киммерии", 1997.
- Страшный С.В. Сборник рукописей по истории Северного Причерноморья.*
- Древняя Греция.** Составитель М. Менги. – М., "Ниола 21 век", 2000.
- Пономарів О. Д. Лексика грецького походження в українській мові.* – К., "Просвіта", 2005.
- Древний Рим.** Составитель Флавил Конти. – М., "Ниола 21 век", 2000.
- Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху.** Монография под редакцией доктора исторических наук К. К. Марченко (Изд. "Алетейя", СПб, 2005).
- Бессонова С. С. Религиозные представления скифов.* – К., "Наукова думка", 1983.
- Симоненко А. В. Сарматы в степях Северного Причерноморья.* – Николаев, "Возможности Киммерии", 1997.
- Козак Д. Н. Древние славяне.* – Николаев, "Возможности Киммерии", 1997.
- Терпиловский Р. В. Склавини и анты.* – Николаев, "Возможности Киммерии", 1997.
- Моця А. П. Хазары.* – Николаев, "Возможности Киммерии", 1997.
- Повесть временных лет.** [Подгот. текста Д. С. Лихачева. Пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова], ч. 1–2, М. – Л., 1950.
- Літопис Руський.** Упорядк. і перекл. Л. Махновця. К., "Дніпро", 1989.
- Древняя Русь в свете зарубежных источников.** Под редакцией Е. А. Мельниковой. – М., Логос, 2003.
- Две Руси.** Библиотека газеты "День", под общей редакцией Ларисы Ившиной. К, 2004.
- Речкалов А. Кто ты. Русь.* К., "Книга", 2007.
- Лебедева Ю. А. Древнерусское искусство.* Пособие для учителя. М., 1962.
- Г. де Боплан. Описание Украины...* В книге "Страна казаков", – К., "Радуга", 2004.
- Украина Incognita.** Библиотека газеты "День", под общей редакцией Ларисы Ившиной. К, 2004
- Війни і мир.** Бібліотека газети «День» під загальною редакцією Лариси Івшиної. К., 2004
- Гоголь Н. В. Тарас Бульба.* – М., "Художественная литература", 1952.

- Вілсон Ендрю. Українці: несподівана нація.* – К., "К.І.С", 2004.
- Нечуй-Левицький Іван. Світогляд українського народу.* – К., "Обереги", 2003.
- Залізняк Л. Л. Походження українського народу.* "Бібліотека Українця", 1996.
- Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу.* "Фотовідеосервіс", 1994.
- Каляндрук Тарас. Загадки козацьких характерників.* – Львів, "Піраміда", 2000.
- Соловей Е. С. Українська філософська лірика.* К.: Юніверс, 1999.
- Воропай О. Звичаї нашого народу.* – Харків, "Фоліо", 2005.
- Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.** – К., "Либідь", 1991
- Лобановський Б. Б., Говдя П. І. Українське мистецтво.* – К., "Мистецтво", 1989.
- 100 найвідоміших українців.** "Автограф", Книжковий дім "Орфей", – К., 2005.
- 100 найвідоміших шедеврів України.** – К., "Автограф", 2004.
- Луговий Ол. Визначне жіноцтво України.* – К., "Ярославів Вал", 2004.
- Янович Виктор. Наследие тысячелетий.* – К., "Задруга", 2006.
- Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика.* – К., "Либідь", 2001.
- Виженко А. Україна кохання.* – Київ, "Держкул", 2005.
- Українські сороміцькі пісні.** – Харків, "Фоліо", 2003.
- Історія європейської ментальності. За редакцією Петера Дінцельбахера.** – Львів, "Літопис", 2004.
- История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения.** Под ред. Брагиной Л. М. – М., Высш.школа, 1999.
- Говорун Сергей. Католицизм: Язычество в христианстве.* – К., "Издание Киево-Печерской Успенской Лавры", 1997.
- Кленицький Л., Вайгодера Дж. Юдео-християнський діалог.* К., «Дух і Літера», 2015.
- Ошо. Синь-Синь-Мин: Книга ни о чём.* Изд. "София", Киев, 2004.
- К.Г.Юнг. Очерки по психологи бессознательного.* М., «Когито-центр», 2006.
- Соловьёв В. М. Тайны русской души.* – М., "Русский язык. Курсы", 2001.
- Перевезенцев С. Россия. Великая судьба.* – М., "Белый город", 2006.
- А. Гудзенко. Русский менталитет.* – М., "Аиф Принт", 2003.
- Белинский Владимир. Страна Моксель. Роман-исследование.* – К., "Українська книга", 2002.
- Майдан. Свідчення. Київ, 2013-2014.** К., «Дух і Літера», 2016.
- Валле Віра. Корупція. Роздуми після Майдану.* К., «Дух і Літера», 2015.
- Циганов В. В. Національна безпека України.* – К., 2004.



Автор

Олександр Стражний

лікар-психотерапевт,
член Асоціації українських письменників.
Автор книжок, виданих в Україні, Росії,
Угорщині, Франції, Італії, Іспанії, Німеч-
чині. Вільно володіє кількома іноземни-
ми мовами. Проводив цикли з альтерна-
тивної психології в різних країнах Євро-
пи, а також у Стенфордському універси-
теті (США). Відзначений почесним дип-
ломом Сенату Каліфорнії.

Літературна сторінка в Інтернеті:

www.astra-lit.com